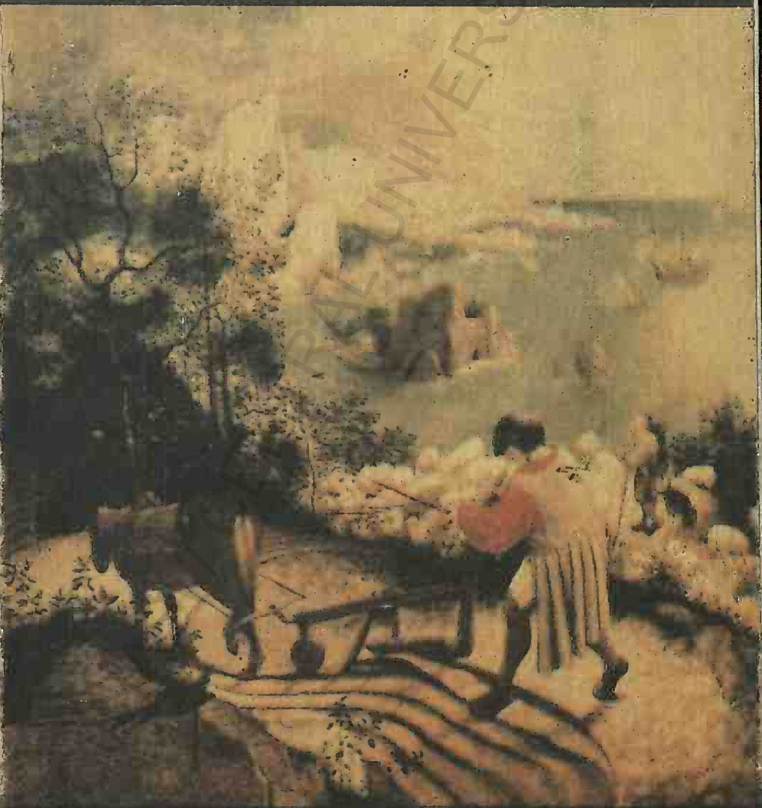
sistemul mondial modern

Editura Meridiane

MULŢUMIRI

Alcătuirea listei surselor directe şi a persoanelor - autori, colegi, studenţi - pe care se reazemă conceperea şi scrierea unei cărţi este întotdeauna dificilă, cu atît mai mult în cazul unei cărţi care năzuieşte să sintetizeze cercetările empirice ale altora. Riscul cel mai mare este omisiunea.

În cazul acestui volum, Fernand Braudel şi Marian Malowist au fost cei doi autori ale căror voluminoase scrieri m-au inspirat în modul cel mai direct în privinţa drumului pe care m-am hotărît să merg. Proiectul odată elaborat, Fernand Braudel l-a citit cu atenţie şi m-a încurajat într-un moment în care aveam nevoie de asigurări. Charles Tilly l-a citit şi el cu atenţie şi, formulînd unele întrebări pertinente, m-a forţat să-mi limpezesc demersul. Aceasta mai cu seamă în ceea ce priveşte rolul puterii statului, în general al absolutismului, şi, în particular, în privinţa haiduciei ca fenomen de contragreutate. Douglas Dowd m-a pus în legătură cu Frederic Lane, pentru care îi sînt recunoscător, căci legătura cu Frederic Lane este extrem de valoroasă.

În ceea ce îl priveşte pe Terence Hopkins, îi datorez 20 de ani de discuţii şi colaborare intelectuală. Nu există cuvinte care să exprime această îndatorare.

Cartea de faţă a fost scrisă în timpul şederii mele de un an de zile la Centrul pentru Studii Superioare în Ştiinţele Comportamentale. Autori nenumăraţi i-au adus elogiile lor. Dincolo de împrejurimile splendide, de o nemărginită asistenţă secretarială şi de bibliotecă, de solicitudinea promptă a diverşilor specialişti, centrul oferă, indiferent de rezultat, un climat de totală permisivitate. Procedîndu-se astfel, toţi s-au dovedit deosebit de sîrguincioşi. Versiunea finală a fost desăvîrşită cu ajutorul unei burse din partea Subcomitetului de subvenţii pentru ştiinţele sociale al Facultăţii de Studii şi Cercetări Postuniversitare de la Universitatea McGill.

„Prin criza veniturilor senioriale se sfîrşeşte Evul Mediu şi încep timpurile moderne"

Marc Bloch

„Scăderea dezastruoasă a salariului real [în Europa] a reprezentat pandantul creşterii revoluţionare a preţurilor în secolul al XVI-lea.

Această situaţie a fost plătită din plin dintr-o muncă istovitoare, strîmtorări, sărăcie şi descurajarea imensei majorităţi. Contemporanii erau adeseori conştienţi că un proces de amplă deteriorare începuse a se desfăşura."

Fernand Braudel şi
Frank Spooner

„Descoperirea zăcămintelor de aur şi argint în America, exterminarea, înrobirea şi îngroparea de vie a populaţiei băştinaşe în mine, începutul cuceririi şi jefuirii Indiilor orientale, transformarea Africii într-un teren pentru vînătoarea comercială a negrilor - toate acestea au marcat zorii trandafirii ai erei producţiei capitaliste. Aceste procese idilice sînt momentele principale *ale* acumulării primitive. *Ele sînt urmate imediat de războiul comercial al naţiunilor europene avînd globul terestru ca teatru de război."*

Karl Marx

Devastarea Romei de către Carol Quintul, o xilogravură care a servit ca ilustrație pentru o carte despre *Practicile și Prevestirile Imperiale...,* publicată la Strasbourg in jurul anului 1535. Această xilogravură celebrează evenimentul care l-a adus pe Sfintul Părinte intr-o dependență politică față de Sfintul Împărat Roman și a făcut din Carol al V-lea o putere de necontestat in Italia.

INTRODUCERE: DESPRE STUDIUL SCHIMBĂRII SOCIALE

Schimbarea este eternă. Nimic nu se schimbă vreodată. Amîndouă clişeele sînt „adevărate". Structurile sînt acele recife coraliere de relaţii umane care au o existenţă stabilă în decursul unor lungi perioade de timp. Dar, totodată, structurile apar, se diversifică şi dispar.

Neasimilînd studiul schimbării sociale unui domeniu pe care-l considerăm sinonim totalităţii ştiinţei sociale, va trebui să restrîngem sfera sa la studiul celor mai durabile fenomene - definiţia durabilităţii fiind ea însăşi supusă schimbării într-un loc şi într-o perioadă istorică dată.

Una dintre tezele majore ale ştiinţei sociale mondiale este că în istoria omenirii există cîteva praguri cruciale. Un asemenea prag, ştiut ca atare de toată lumea, deşi studiat numai de către un număr mic de oameni de ştiinţă, este aşa-numita revoluţie neolitică sau agricolă. Celălalt prag esenţial este însăşi crearea lumii moderne.

Acest ultim eveniment se află în centrul celei mai actuale teorii a ştiinţelor sociale şi, evident, în miezul abordărilor teoretice ale secolului al XIX-lea. Desigur, se discută foarte mult despre caracteristicile definitorii ale erei moderne (şi implicit asupra graniţelor sale temporale). Mai mult, persistă un mare dezacord privind cauzele motrice ale unui asemenea proces de schimbare. Există însă, după cît se pare, un consens general, conform căruia în ultimele sute de ani s-au produs cîteva mari schimbări structurale în întreaga omenire, făcînd din lumea de azi una calitativ diferită de lumea de ieri. Chiar cei ce resping prezumţiile evoluţioniste ale unui progres determinat admit totuşi diferenţierea structurilor. Care ar

trebui să fie unitatea adecvată de studiu în cazul că cineva ar dori să descrie această „diferenţiere“ şi s-o evalueze? Într-un anumit sens, multe dintre dezbaterile teoretice majore ale timpului nostru pot fi socotite discuţii în jurul acestei „diferenţieri“. Aceasta este marea realizare a ştiinţelor sociale contemporane. E firesc, de aceea, ca un studiu care urmăreşte să analizeze procesul de schimbare în lumea modernă să fie precedat de un demers intelectual de aprofundare conceptuală.

La început am fost interesat de fundamentele conflictului politic din propria mea societate. Mă gîndeam că înţelegerea modalităţilor unui atare conflict mi-ar permite să contribui, ca fiinţă raţională, la modelarea acestei societăţi. Aceasta m-a plasat în miezul a două mari dezbateri. Una se referea la gradul în care „istoria este în întregul ei o istorie a luptei de clasă“. Altfel spus, sînt clasele singurele unităţi care acţionează semnificativ pe scena socială şi politică? Sau, aşa cum a susţinut Weber, ele sînt numai o parte într-o trinitate de unităţi active – clasă, grup de status şi partid –, unităţi ale căror interacţiuni explică procesul politic? Deşi am avut propriile mele prejudecăţi asupra subiectului am descoperit, ca şi alţii înaintea mea, că nici definirea acestor termeni, nici descrierea relaţiilor dintre ei nu este un lucru uşor de elucidat. Mi-am dat seama treptat că aceasta era mai degrabă o chestiune conceptuală decît una empirică, şi că pentru a o lămuri, cel puţin pentru propria mea înţelegere, ar fi urmat să o plasez într-un context intelectual mai larg.

A doua mare dezbatere, legată de prima, s-a desfăşurat în jurul întrebării referitoare la gradul în care s-ar putea realiza ori a putut exista un consens de valori într-o societate dată, iar în măsura în care un atare consens a existat, cît de mult a cîntărit prezenţa sau absenţa acestuia ca determinantă majoră a acţiunii oamenilor. Această dezbatere stă în legătură cu prima deoarece chestiunea poate fi ridicată numai dacă cineva respinge ideea caracterului primordial al luptei de clasă în societatea civilă.

Valorile sînt, desigur, un fenomen care scapă mereu observării şi foarte multe teoretizări asupra lor începuseră să mă încurce în măsura în care, adeseori, păreau a îmbina absenţa unei baze empirice riguroase cu un afront la adresa bunului simţ. Era clar, totuşi, că oamenii şi

grupurile își justifică acțiunile prin raportare la ideologii. În plus, părea evident și faptul că grupurile devin mai coerente și deci politicește mai eficiente în măsura în care au conștiință de sine, ceea ce înseamnă că și-au dezvoltat un limbaj comun și un *Welltanschauung*.

Mi-am deplasat aria preocupărilor empirice din orizontul propriei mele societăți spre acela al Africii în speranța că voi găsi acolo confirmarea diverselor teorii ori că examinarea unor ținuturi îndepărtate îmi va ascuți percepția îndreptîndu-mi atenția spre probleme care altfel mi-ar fi scăpat. M-am așteptat să se întîmple prima alternativă. Ultima, însă, a fost aceea care a ajuns să se îndeplinească.

M-am dus în Africa încă din vremurile coloniale și am fost martorul procesului de „decolonizare", iar mai apoi al procesului de cîștigare a independenței statelor din zonă. Au apărut într-o adevărată cascadă state suverane. Ca unul dintre albi am fost asaltat de atacurile mentalității coloniale ale europenilor cu veche rezidență în Africa. Ca simpatizant al mișcărilor naționaliste, am fost părtaș la dezbaterile tăioase și la pasiunile optimiste ale tinerilor militanți ai mișcărilor naționaliste africane. Nu-ți lua mult să înțelegi nu numai că cele două grupuri se află în dezacord, dar și că abordau situația cu seturi de structuri conceptuale complelt diferite.

În general, aflați într-un conflict profund, cei exploatați au privirile mult mai pătrunzătoare în ceea ce privește natura stărilor prezente. Este în interesul lor să aibă o percepere corectă pentru a da în vileag ipocrizia conducătorilor. Ei sînt mai puțin interesați în devierea ideologică. Așa a fost și în acest caz. Naționaliștii au perceput realitatea în care trăiau ca pe o „situație colonială", adică una în care atît acțiunea lor socială, cît și aceea a europenilor, trăind alături de ei ca administratori, misionari, profesori și comercianți, erau determinate de constrîngerile aceleiași entități sociale și juridice. Ei însă au observat, în plus, că mașina politică era bazată pe un sistem de castă în care rangul și deci recompensa erau acordate pe baza apartenenței de rasă.

Naționaliștii africani au fost nevoiți să schimbe structurile politice în care trăiseră. Am relatat această poveste în altă parte și nu este de nici un folos să mă refer la ea aici. Semnificativ este că de atunci am devenit conștient de gradul în care societatea ca abstracție era

limitată la sistemul juridic, ca realitate empirică. Este o falsă perspectivă ca pornind de la o unitate precum „tribul" să încerci să-i analizezi acţiunile fără să te referi la faptul că într-o situaţie colonială, instituţiile guvernatoare ale unui „trib", departe de a fi „suverane", sînt puternic circumscrise de legile (şi obiceiurile) unei entităţi mai largi, colonia, ale cărei componente indisociabile erau. Aceasta m-a condus, într-adevăr, la o mai amplă generalizare faţă de care studiul organizării sociale se arăta cît se poate de incomplet din cauza unei unanime ignorări a cadrului politic şi juridic înlăuntrul căruia acţionează deopotrivă organizaţiile şi membrii lor.

M-am străduit să descopăr atributele generale ale unei situaţii coloniale şi să descriu ceea ce am socotit a fi „istoria sa naturală". A devenit repede clar pentru mine că, în analiză, trebuie să menţin constanţi cel puţin cîţiva factori ai sistemului mondial. Astfel, m-am restrîns la cercetarea funcţionării sistemului colonial în acele ţări care fuseseră colonii ale puterilor europene în secolele al XIX-lea şi al XX-lea, aşa-numitele „posesiuni de peste mări" ale acestora. Dat fiind că acest sistem colonial era factorul constant, am intuit că aş putea face unele afirmaţii general aplicabile cu privire la impactul unei autorităţi coloniale asupra vieţii sociale, ca şi la motivele şi modalităţile de a-i opune rezistenţă, la mecanismele prin care puterile coloniale s-au consolidat şi de care s-au folosit pentru a-şi legitima dominaţia, la natura contradictorie a forţelor care erau capabile să acţioneze în acest cadru, la raţiunea pentru care oamenii ajungeau să formeze organizaţii care sfidau dominaţia colonială, la elementele structurale care au asigurat expansiunea şi eventualul triumf politic al mişcărilor anticoloniale. Unitatea de analiză în raport cu toate aceste chestiuni a fost teritoriul colonial, juridic definit de către puterea administrativă.

Am fost de asemenea interesat de tot ceea ce li s-a întîmplat acestor „noi state" după independenţă. Cum studiul teritoriilor coloniale părea a se concentra asupra cauzelor destrămării ordinii politice existente, studiul perioadei postindependente părea a fi centrat pe o chestiune opusă: cum se consolidează autoritatea legitimă şi cum se difuzează printre cetăţeni sensul apartenenţei la entitatea naţională.

Acest din urmă studiu a ridicat însă probleme. În primul rînd, a cerceta politica de postindependenţă a statelor afroasiatice semăna cu o acţiune de culegere a „ştirilor principale". Profunzimea istorică era, în acest caz, vrînd-nevrînd, relativ mică. Mai era apoi, şi delicata chestiune a Americii Latine. Situaţiile se arătau paralele sub multe aspecte, şi tot mai mulţi oameni începeau să gîndească despre cele trei continente ca despre „Lumea a treia". Dar ţările Americii Latine fuseseră independenţe politic de 150 de ani. Culturile lor au fost cu mult mai strîns legate de tradiţia europeană decît oricare altele din Africa ori Asia. Întreaga iniţiativă părea a se clătina din pricina unei temelii foarte instabile.

În căutarea unei unităţi adecvate de analiză am revenit la ceea ce am definit drept „state aflate în starea de după independenţa politică dar înainte ca ele să fi atins ceea ce s-ar putea denumi integrarea naţională". Această definiţie a fost adoptată pentru a include cea mai mare parte, sau chiar toată America Latină, pentru aproape întreaga ei istorie pînă în prezent. Dar ea s-ar aplica evident şi altor arii. Ar include, de exemplu, Statele Unite ale Americii, cel puţin, să zicem, pentru perioada de dinaintea Războiului Civil. În mod sigur ar include Europa răsăriteană, pentru intervalul care se întinde pînă în pragul secolului al XX-lea şi, probabil, pînă în prezent. Ba s-ar aplica chiar şi Europei occidentale şi de sud, cel puţin pentru primele perioade ale epocii moderne.

Am fost aşadar obligat de această logică să-mi îndrept privirea către începuturile Europei moderne. Aceasta m-a condus la întrebarea privitoare la momentul pe care ar trebui să-l consider punct de pornire al acestui proces, pe care l-am denumit, în mod provizoriu, din lipsa unui instrument conceptual mai bun, proces de modernizare.

Mai departe, a trebuit să iau în considerare nu numai problema începuturilor, ci şi pe aceea a momentelor de încheiere, în afară de cazul în care aş fi dorit să includ Anglia sau Germania secolului al XX-lea ca momente ale aceluiaşi proces social. Întrucît o asemenea încadrare părea la prima vedere îndoielnică, am fost nevoit încă să meditez asupra momentelor finale ale procesului. Cu aceasta, am fost, în mod limpede, implicat într-un sistem de analiză a dezvoltării şi, implicit, am fost împins către

noţiunea stadiilor de dezvoltare. Într-un atare context s-au ivit alte două chestiuni: aceea a criteriilor de determinare a stadiilor şi aceea a comparabilităţii unităţilor în decursul istoriei. Cîte stadii au existat pînă acum? Cîte ar mai putea fi? Este industrializarea o turnantă sau consecinţa vreunui punct de răscruce politică? Ce înţeles ar avea în acest context accepţiunea empirică a unui termen ca cel de „ revoluţie“ atunci cînd ne referim la Revoluţia franceză ori la Revoluţia rusă? Au fost aceste stadii uniliniare sau, dimpotrivă, sînt unităţi care au cunoscut şi mersul „înapoi“? Se părea că intrasem într-o adevărată mlaştină conceptuală.

Mai mult, ieşirea din această confuzie terminologică era foarte dificilă din cauza absenţei unor instrumente de măsurare rezonabile. Cum ar putea cineva să spună că Franţa secolului al XVII-lea a fost într-un oarecare sens comparabilă pînă la echivalenţă cu India secolului al XX-lea? Nespecialiştii ar putea socoti absurdă o asemenea afirmaţie. Ar fi ei chiar aşa departe de adevăr?

Toate ar fi fost bune dacă ne-am fi întors la formula de manual asupra virtuţilor abstracţiei ştiinţifice, dar dificultăţile practice ale comparaţiei păreau imense. O cale de folosire a „absurdei“ idei de a compara două unităţi atît de disparate a fost să accept legitimitatea obiecţiei şi să adaug o altă variabilă – contextul mondial al unei epoci date, sau ceea ce Wolfram Eberhard a numit „timpul mondial“. Aceasta înseamnă că în vreme ce Franţa secolului al XVII-lea poate dezvălui cîteva caracteristici structurale comune cu India secolului al XX-lea, în context mondial ele trebuie totuşi considerate ca total deosebite. Ideea aceasta a fost conceptual limpezitoare, dar a făcut măsurarea şi mai complicată.

În sfîrşit, pare să mai fi fost şi o altă dificultate. Dacă anumite societăţi şi-au consumat „stadiile“ pînă la capăt, au avut adică o „istorie naturală“, ce se poate spune despre sistemul mondial ca atare? N-a avut şi el „stadii“ de evoluţie, sau cel puţin o „istorie naturală“? În caz afirmativ, ceea ce studiem noi nu sînt oare evoluţii în interiorul evoluţiilor? Şi dacă ar fi aşa, n-ar deveni această teorie nesigură în epicicluri? Mai mult chiar, n-ar cere ea o oarecare simplificare? Mi s-a părut că da. Tocmai în acest punct am abandonat cu totul ideea de a considera, ca unitate de analiză, statul sau conceptul mai vag de societate naţională. Am decis că nici unul nu era

pe deplin înzestrat cu caracteristicile unui sistem social şi că despre schimbare socială s-ar putea vorbi numai în cazul sistemelor sociale. Sistemul mondial mi-a apărut a fi în această perspectivă singurul sistem social.

Aceasta a însemnat, desigur, o enormă simplificare. Am obţinut mai degrabă un tip de unitate decît unităţi în interiorul unităţilor. Aş fi putut explica schimbările în statele suverane ca o consecinţă a evoluţiei şi interacţiunii sistemului mondial. Dar aceasta ar fi atras de asemeni o complicare enormă. Aş fi avut probabil numai un exemplu pentru această unitate [de analiză] în epoca modernă. Să presupunem într-adevăr că am avut dreptate, că unitatea de analiză corectă este sistemul mondial, şi că statele suverane trebuie văzute ca un tip de structură organizaţională între altele, în cadrul acestui unic sistem social. Aş putea face, în acest caz, altceva mai mult decît să-i scriu istoria?

N-am fost interesat în scrierea acestei istorii, şi nici n-am început să strîng informaţiile empirice necesare pentru o atare sarcină (şi, dată fiind natura sa, cîţiva indivizi ar putea-o vreodată realiza). Dar pot exista legi aplicabile la ceva unic? Într-un sens riguros, nu pot exista, desigur. Un enunţ de cauzalitate sau de probabilitate se face în termenii unei serii de fenomene similare sau de momente similare. Chiar dacă cineva ar urma să includă într-o atare serie şi ceea ce ar trebui sau ar fi posibil să se petreacă în viitor, nu s-ar limita să adauge, pur şi simplu, seria de momente viitoare posibile la o reţea de asemenea momente prezente şi trecute. Ceea ce ar urma să adauge ar fi o serie de momente posibile, viitoare, la un trecut-prezent unic.

A existat şi există o singură „lume modernă". Poate într- o zi se vor descoperi fenomene comparabile pe alte planete, sau încă alte sisteme mondiale moderne pe propria noastră planetă. Dar, aici şi acum, realitatea este, evident, numai una. Tocmai în această chestiune am fost inspirat de analogia cu astronomia, care pretinde a explica legile ce guvernează universul, deşi (atît cît ştim), a existat dintotdeauna un singur univers.

Ce fac astronomii? Pe cît înţeleg, logica argumentelor lor comportă două operaţii separate. Ei folosesc legile derivate din studiul celor mai mici unităţi fizice, legile fizicii, şi susţin (probabil cu unele excepţii specificate) că aceste legi sînt valabile, prin analogie,

pentru sistem ca întreg. În al doilea rînd, ei discută a posteriori. Dacă întregul sistem urmează să aibă o stare dată în timpul *y*, el a avut aproape sigur o anumită stare în timpul *x*.

Ambele metode sînt înşelătoare, şi din această cauză în domeniul cosmologiei, care este studiul funcţionării sistemului ca întreg, există ipoteze total opuse, susţinute însă de astronomi reputaţi. Tot astfel se întîmplă în explicaţiile sistemului mondial modern, stare de lucruri care se va menţine probabil ca atare o vreme. De fapt, celor ce studiază funcţionarea sistemului mondial s-ar putea să le fie mai uşor decît celor ce studiază funcţionarea universului datorită ansamblului de date empirice aflate la dispoziţia lor.

În orice caz, eu am fost inspirat de cugetarea lui T. J. G. Locker: „Nu trebuie să confunzi totalitatea cu plenitudinea. Întregul este mai mult decît suma părţilor, dar este de asemenea, cu siguranţă, şi mai puţin"[1].

Am încercat să descriu sistemul mondial la un anumit nivel de abstractizare, acela al evoluţiei structurilor întregului sistem. Am fost interesat în descrierea evenimentelor particulare numai în măsura în care ele aruncau o lumină asupra sistemului ca ilustrări tipice ale vreunui mecanism, sau în măsura în care ele constituiau puncte de răscruce în vreo schimbare instituţională majoră.

Acest tip de proiect este realizabil în măsura în care există foarte multe materiale empirice, şi în măsura în care acestea capătă, cel puţin în parte, forma unei lucrări polifonice şi polemice. Din fericire acesta pare a fi cazul pînă acum cu un număr mare de teme ale istoriei moderne.

Una dintre preocupările majore ale ştiinţei sociale moderne constă în efortul de a realiza cuantificarea rezultatelor cercetării. Utilizarea greoaielor referinţe narative ale celor mai multe cercetări istorice nu pare a facilita o atare cuantificare. Care este atunci valabilitatea unor asemenea date, şi în ce măsură cineva poate trage concluzii sigure dintr-un material referitor la funcţionarea sistemului ca atare? Este o tragedie a ştiinţei sociale a secolului al XX-lea că un număr atît de mare de oameni de ştiinţă socială, confruntîndu-se cu această dilemă, s-au declarat învinşi. Informaţiile istorice li s-au părut vagi şi prea simple, deci nişte date pe care nu te

poţi bizui. Ei au simţit că nu se poate face mult în această direcţie, a cuantificării, şi că este mai bine să evite folosirea ei. Şi cea mai bună cale de a o ocoli este de a formula problemele într-un asemenea mod încît folosirea ei să nu fie cerută.

Astfel, evaluarea cantitativă a datelor a determinat alegerea unor probleme de cercetare care apoi au impus aparatul conceptual cu ajutorul căruia sînt definite şi folosite informaţiile empirice. După un moment de gîndire va deveni limpede că aceasta reprezintă o răsturnare a procesului ştiinţific. Conceptualizarea trebuie să determine instrumentele de cercetare, cel puţin în majoritatea cazurilor, nu invers. Gradul de cuantificare trebuie să reflecte doar precizia maxim posibilă în raport cu problemele şi metodele date în anumite momente. Este întotdeauna de dorit o mai înaltă, nu o mai redusă cuantificare în măsura în care ea este grăitoare pentru semnificaţia chestiunilor derivate din exerciţiul conceptual. La acest stadiu al analizei sistemului mondial gradul cuantificării obţinute şi imediat realizabile este limitat. Vom face tot ce ne stă în putinţă pentru a depăşi această limită.

În fine, se ridică şi problema obiectivităţii şi a angajării. Nu cred că există ştiinţă socială neangajată. Aceasta nu înseamnă că nu poate fi obiectivă. Problema obiectivităţii este, înainte de toate, una de definire clară a termenilor. În secolul al XIX-lea, revolta contra armoniei ca de basm a atîtor scrieri istorice anterioare a impus idealul prezentării istoriei *wie es eigentlich gewesen ist*. Realitatea socială este, însă, efemeră. Ea se manifestă în prezent şi dispare în măsura în care se preschimbă în trecut. Trecutul poate fi povestit numai aşa cum cu adevărat *este*, nu aşa cum a fost. Pentru că repovestirea trecutului este un act social al prezentului realizat de oameni ai prezentului, afectînd sistemul social al prezentului.

„Adevărul" se schimbă pentru că societatea se schimbă. Nimic nu are caracter succesiv, orice perioadă am considera;. totul este contemporan, chiar ceea ce ţine de trecut. Iar în prezent sîntem cu toţii, în mod iremediabil, produsele matricei noastre, ale formaţiei noastre, ale personalitaţii şi rolului nostru social şi ale presiunilor structurate în interiorul cărora acţionăm. Aceasta nu înseamnă că nu există opţiuni. Dimpotrivă.

Un sistem social şi toate instituţiile sale constitutive, incluzînd statele suverane ale lumii moderne, sînt nuclee ale unei game largi de grupuri sociale aflate în contact, în coliziune şi, în primul rînd, în conflict reciproc. Întrucît aparţinem mai multor grupuri, trebuie adesea să luăm decizii în privinţa priorităţilor cerute de loialităţile noastre. Cercetătorii şi savanţii nu sînt niciodată scutiţi de această cerinţă, după cum această cerinţă nu este limitată la rolurile politice directe, neprofesionale, din cadrul sistemului social.

Desigur, a fi specialist ori om de ştiinţă înseamnă a îndeplini, într-un sistem social, un rol distinct, cu totul deosebit de al unui simplu apologet al unui grup oarecare. Nu denigrez prin aceasta rolul purtătorului de cuvînt şi apărător totodată al grupului. Acesta este esenţial şi onorabil, dar nu este acelaşi cu al cercetătorului ori al savantului. Rolul acestora din urmă este de a discerne, în domeniul îndatoririlor lor, realitatea concretă a fenomenelor pe care le studiază, de a extrage din acest studiu principii generale, pe baza cărora pot fi făcute în cele din urmă aplicaţii particulare. În acest sens, nu există arie de studiu „nerelevantă". Pentru că înţelegerea adecvată a dinamicii sociale a prezentului cere o pătrundere teoretică specială care poate fi întemeiată numai pe studiul fenomenului cu cea mai largă cuprindere incluzînd întregul spaţiu şi timp istoric.

Cînd spun „realitate prezentă" a fenomenului, nu înţeleg că, în scopul de a întări pretenţiile politice ale unui guvern, un arheolog, de exemplu, ar trebui să afirme că artefactele pe care el le descoperă aparţin unui grup, cînd de fapt el este convins că aparţin altuia. Vreau să spun că întreaga întreprindere arheologică începînd chiar de la proiectarea ei – investiţia socială în această ramură a activităţii ştiinţifice, orientarea cercetării, instrumentele conceptuale, modurile de centralizare şi comunicare a rezultatelor – reprezintă expresia unor funcţii ale prezentului social. A gîndi în alt chip ar însemna, în cel mai bun caz, o autoînşelare. Obiectivitatea este totuna cu onestitatea, în acest domeniu.

Obiectivitatea este o funcţie a întregului sistem social. În măsura în care sistemul este asimetric, inechitabil, concentrînd anumite tipuri de activităţi de cercetare în mîinile unor anumite grupuri particulare, rezultatele vor fi „părtinitoare" în favoarea acestor

grupuri. Obiectivitatea este vectorul distribuţiei unei investiţii sociale într-o atare activitate după un model care impune ca persoanele care urmează s-o desfăşoare să fie recrutate din toate grupurile importante ale sistemului mondial într-un mod echilibrat. Aceasta fiind definiţia obiectivităţii, nu putem spune că avem azi o ştiinţă socială obiectivă. Pe de altă parte, o asemenea ştiinţă nu este un obiectiv de neatins într-un viitor previzibil.

Am sugerat deja că studiul sistemelor mondiale este cu deosebire delicat din cauza imposibilităţii determinării cazurilor comparabile. Un asemenea studiu este, apoi, foarte delicat deoarece impactul social al ideilor despre sistemul mondial este limpede şi imediat probator pentru toţi actorii principali de pe scena politică. De aici urmează că presiunile sociale asupra cercetătorilor şi oamenilor de ştiinţă, în forma unui control social relativ sever exercitat asupra activităţilor lor, vor fi destul de mari în acest domeniu. Aceasta constituie o altă explicaţie, adăugată la cea a dilemei metodologice, pentru lipsa de motivaţie a cercetătorilor de a continua activităţile proprii acestui domeniu.

Şi, invers, aceasta este chiar raţiunea pentru care, pe de altă parte, este important să le continue. Capacitatea omului de a participa în mod inteligent la evoluţia propriului său sistem este dependentă de capacitatea sa de a percepe întregul. Cu cît mai mare este dificultatea noastră de a recunoaşte sarcinile de viitor, cu atît mai urgent este să pornim la drum mai devreme şi nu mai tîrziu. Este sigur că lucrul care urmează a fi înfăptuit nu va reprezenta interesele tuturor grupurilor. Aici se pune problema angajării noastre. Totul depinde de imaginea pe care-o avem despre buna societate. În măsura în care dorim o lume mai egalitară şi mai liberă, trebuie să înţelegem condiţiile realizării acestor moduri ale existenţei. Pentru aceasta este necesară, ca primă condiţie, o prezentare clară a naturii şi evoluţiei sistemului mondial modern de pînă acum, ca şi a gamei dezvoltărilor posibile în prezent şi în viitor. Acest tip de cunoaştere va fi adevărata putere. Iar înlăuntrul angajamentelor mele, această cunoaştere va fi puterea pusă în slujba acelor grupuri care reprezintă interesele celor mai largi şi mai oprimate părţi ale populaţiei lumii.

Datorită tocmai unor asemenea consideraţii m-am înhămat la acest efort de analiză a elementelor

determinante ale sistemului mondial modern. Vor fi necesare mai multe volume pentru a duce la capăt această sarcină, chiar în formatul preliminar pe care în mod necesar trebuie să-l capete această lucrare.

Am împărţit lucrarea, cel puţin pentru început, în patru părţi principale, corespunzînd la ceea ce eu consider a fi cele patru epoci majore, pînă acum, ale sistemului mondial modern. Acest prim volum se va ocupa de originile şi condiţiile timpurii ale sistemului mondial, încă numai un sistem mondial european. Pragurile aproximative ale acestei epoci sînt 1450-1640. Al doilea volum se va ocupa de consolidarea sistemului, aproximativ între 1640 şi 1815. Al treilea va cerceta conversiunea economiei mondiale într-o întreprindere globală posibilă prin transformarea tehnologică a industrialismului modern. Această expansiune a fost aşa de bruscă şi aşa de mare încît, drept rezultat, sistemul a trebuit de fapt să fie recreat. Perioada acestui al treilea volum este aproximativ 1815-1917. Al patrulea volum se va ocupa de consolidarea acestei economii mondiale capitaliste din 1917 pînă astăzi, şi de tensiunile „revoluţionare" speciale pe care această consolidare le-a provocat.

Ştiinţa socială contemporană a devenit, într-o pondere copleşitoare, obiectul de studiu al grupurilor şi organizaţiilor, cînd n-a fost numai o psihologie socială deghizată. Această lucrare, totuşi, nu implică studiul grupurilor ci pe acela al sistemelor sociale. Cînd cineva studiază un sistem social, liniile clasice de diviziune în interiorul ştiinţei sociale sînt nesemnificative. Antropologia, economia, ştiinţele politice, sociologia şi istoria sînt diviziuni disciplinare fixate într-o anumită concepţie liberală a statului şi a relaţiilor sale cu sectoarele funcţionale şi geografice ale ordinii sociale. Ele ne procură o înţelegere limitată dacă nucleul cercetării îl constituie organizaţiile, şi nu aduc nici o lămurire dacă au drept centru de convergenţă sistemul social. Nu optez pentru o abordare multidisciplinară în studiul sistemelor sociale, ci pentru o abordare unidisciplinară. Conţinutul substanţial al acestei cărţi va lămuri, sper, ceea ce înţeleg prin această expresie, şi cît de serioasă este accepţiunea pe care i-o dau.

NOTE

1. *Die Überwindung des europäozentrischen Geschichtsbildes* (1954), p. 15, citat de G. Barraclough în H. P. R. Finberg, ed. *Approaches to History: A Symposium*, Univ. of Toronto Press, 1962, p. 94.

Vînătoarea de vulpi, din *Das Mittelälterliche Hausbuch*, desen în peniță al unui artist german anonim, activ între 1475-1490, cunoscut sub numele de "Meister des Hausbuchs".

Capitolul I
PRELUDIU MEDIEVAL

Spre sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI- lea, s-a născut ceea ce putem numi o economie mondială europeană.* N-a fost un imperiu, chiar dacă era tot atît de întinsă ca un mare imperiu şi avea cîteva trăsături comune cu el. Era totuşi diferită de acesta, şi nouă istoriceşte: un tip de sistem social pe care lumea nu-l cunoscuse pînă atunci şi care reprezintă trăsătura distinctivă a sistemului mondial modern. Este o entitate economică, nu însă şi una politică, spre deosebire de imperii, oraşe-state şi state naţionale. De fapt, noul sistem cuprinde între marginile sale (este dificil să vorbeşti despre graniţe) imperii, oraşele-state şi „statele naţionale" în curs de formare. Este un sistem „mondial"

* Termenul „world-economy" a fost preluat de către J. Wallerstein de la Fernand Braudel (économie-monde). Întrucît însă analiza lui Wallerstein se referă la *sitemul mondial modern*, adică la istoria (naşterea şi dezvoltarea) capitalismului, am socotit că este corect să traducem „World- economy" prin „economie mondială" şi nu prin „economie-univers" (cum au procedat traducătorii în cazul lucrărilor lui Braudel) ori, cu atît mai puţin, prin „economie-lume", termen rebarbativ în limba română.

La Braudel „économie-monde" are înţelesul de *economie a unei lumi* (lumea creştină, lumea arabă, lumea mediteraneană, lumea romană, lumea bizantină etc şi-au avut propria lor economie).

Wallerstein constată că „ sistemul mondial modern" are puterea să asimileze toate lumile existente astfel că economiile diverselor lumi se topesc în singura economie mondială existentă astăzi (cea capitalistă europeană) (n.tr.)

nu pentru că el cuprinde întreaga lume, ci pentru că este mai larg decît oricare unitate politică juridic definită. Şi este o *„economie* mondială“ deoarece legătura fundamentală dintre părţile sistemului este economică, deşi aceasta a fost întărită, într-o oarecare măsură, de legături culturale şi, în ultimă instanţă, cum vom vedea, de aranjamente politice sau chiar de structuri confederale.

Un imperiu, prin contrast, este o unitate politică. De exemplu, Shmuel Eisenstadt l-a definit în acest mod:

> „Termenul de *imperiu* a fost de regulă folosit pentru a desemna un sistem politic, ce cuprinde teritorii întinse, cu o centralizare relativ înaltă, al cărui centru, întruchipat deopotrivă în persoana împăratului şi în instituţiile politice centrale, a constituit o entitate autonomă. În plus, deşi imperiile se bazau de regulă, pe legitimarea tradiţională, au avut adesea o orientare politică şi culturală mai largă, virtual universalistă, dincolo de orientarea oricăreia dintre părţile sale componente“[1].

Imperiile în acest sens au fost o trăsătură constantă a scenei mondiale în ultimii 5000 de ani. Au existat întotdeauna mai multe asemenea imperii în diverse părţi ale lumii în oricare perioadă istorică. Centralizarea politică a unui imperiu a fost totodată puterea şi slăbiciunea sa. Puterea sa, în sensul că a garantat fluxul economic de la periferie spre centru prin forţă (tribut şi impozit) şi prin avantajele monopolului asupra comerţului. Slăbiciunea sa, în sensul că birocraţia cerută de structura politică a avut tendinţa să absoarbă o parte prea mare a profitului, în special în măsura în care represiunea şi exploatarea au hrănit revoltele care la rîndul lor au implicat sporirea cheltuielilor militare[2].

Imperiile politice sînt mijloace primitive de dominaţie economică. Realizarea socială a lumii moderne este aceea, dacă vreţi, de a fi inventat tehnologia care face posibilă sporirea fluxului de plusprodus de la structurile inferioare la structurile superioare, de la periferie la centru, de la majoritate la minoritate, eliminînd „risipa“ unei prea împovărătoare suprastructuri politice.

Am spus că economia mondială este o invenţie a lumii moderne. Nu chiar. Au existat economii mondiale şi înainte. Dar ele au fost întotdeauna transformate în

imperii: China, Persia, Roma. Economia mondială modernă ar fi putut evolua în aceeaşi direcţie –într-adevăr, sporadic, ea părea că ar apuca într-acolo– cu singura deosebire că tehnicile capitalismului modern şi tehnologia ştiinţei moderne, cele două fiind oarecum legate, după cum ştim, au dat posibilitatea acestei economii mondiale să se dezvolte, să producă şi să crească fără apariţia unei structuri politice unificate[3].

Ceea ce capitalismul este în stare să facă şi face este să ofere o sursă alternativă, mai lucrativă, de însuşire a surplusului (cel puţin mai lucrativă pe termen lung). Un imperiu este un mecanism pentru colectarea tributului, care, după imaginea sugestivă a lui Frederic Lane, „înseamnă plăţi primite pentru protecţie, dar plăţi cu mult peste costul procurării protecţiei"[4]. Într-o economie mondială capitalistă, energia politică este folosită pentru a apăra drepturile de monopol (dacă nu integral, măcar atît cît este posibil). Statul devine mai puţin o întreprindere economică centrală, cît mai ales un mijloc de a garanta un anumit raport de schimb în tranzacţii economice străine. În acest mod, funcţionarea pieţei (nu *libera* funcţionare dar totuşi funcţionarea ei) creează stimulente pentru o productivitate sporită generînd totodată un întreg acompaniament de consecinţe ale dezvoltării economice moderne. Economia mondială este arena în care se desfăşoară aceste procese.

O economie mondială pare a avea dimensiuni limitate. Ferdinand Fried a observat aceasta:

> „...Dacă cineva ia în considerare toţi factorii, ajunge la concluzia că spaţiul economici «mondiale» în antichitatea romană putea fi parcurs în circa 40-60 de zile, utilizînd cele mai bune mijloace de transport... Acum, în zilele noastre, [1939] sînt necesare de asemenea 40 pînă la 60 de zile să acoperi spaţiul economiei mondiale moderne, dacă foloseşti procedeele obişnuite de transport pentru mărfuri"[5].

Iar Fernand Braudel adaugă că acesta ar putea fi considerat intervalul temporal al lumii mediteraneene în secolul al XVI- lea[6].

Originile şi funcţionarea unei asemenea economii mondiale europene de 60 de zile[7] în secolul al XVI-lea constituie obiectul acestei lucrări. Este vital totuşi să ne amintim că Europa n-a fost singura economie mondială în acea vreme. Au existat şi altele[8]. Dar numai Europa

singură s-a angajat pe drumul dezvoltării capitaliste care a făcut-o capabilă să le depăşească pe celelalte. Cum şi de ce s-a întîmplat acest lucru? Să începem prin a examina ce s-a petrecut în lume în cele trei secole anterioare anului 1450. În secolul al XII-lea, emisfera estică conţinea o serie de imperii şi lumi mici, dintre care multe interacţionau la margine una cu alta. În acel timp, Mediterana era un nucleu al comerţului, în cadrul căreia se întîlneau Bizanţul, oraşele-state italiene, şi într-o oarecare măsură părţi ale nordului Africii. Complexul Oceanul Indian – Marea Roşie forma un alt nucleu, în timp ce al treilea era reprezentat de regiunea chineză. Cea mai mare parte a ţinutului central-asiatic, din Mongolia pînă în Rusia, constituia al patrulea nucleu. Aria baltică era pe cale de a deveni al cincilea nucleu. Europa nord- vestică era însă o arie foarte marginală, în termeni economici. Principalul mod social de organizare a fost acolo ceea ce a ajuns să fie denumit feudalism.

Trebuie să fim foarte lămuriţi în legătură cu ceea ce feudalismul n-a fost. El n-a fost o „economie naturală", adică o economie de autosubzistenţă. Feudalismul Europei occidentale s-a dezvoltat din dezintegrarea unui imperiu, o dezintegrare care n-a fost niciodată totală, în fapt, şi nici chiar *de jure*[9]. Mitul Imperiului Roman încă mai furniza o anumită coerenţă culturală, şi chiar juridică, ariei. Creştinismul a servit ca set de parametri în interiorul cărora se desfăşura acţiunea socială. Europa feudală a fost o „civilizaţie", dar nu un sistem mondial.

N-ar avea sens să credem că ariile în care feudalismul a existat ar fi avut două economii, o economie de piaţă a oraşelor şi o economie de subzistenţă a feudelor rurale. În secolul al XX-lea, această abordare s-a impus sub eticheta de teorie a „economiei duale", de astă dată cu referire la aşa-numita lume subdezvoltată. Mai degrabă, aşa cum sugerează Daniel Thorner:

> „Vom fi sigur dezamăgiţi de rezultate dacă vom gîndi că economiile ţărăneşti erau orientate exclusiv spre subzistenţă, [şi dacă vom califica drept *capitalistă*] orice orientare spre *piaţă*. Este mai rezonabil să începem prin a presupune că, timp de multe secole, economiile ţărăneşti au avut ambele orientări"[10].

Timp de multe secole? Cît de multe? B. H. Slicher van Bath, în importanta sa lucrare despre istoria agrară europeană, marchează momentul de răscruce pe la 1150 e.n. Dar nici chiar înaintea acestui moment, el nu crede că Europa apuseană a fost angajată într-o agricultură de subzistenţă, ci mai degrabă, de pe la 500 e.n. pînă la 1150 e.n., în ceea ce el numeşte sistem al „consumului agricol direct", adică un sistem de autosubzistenţă parţială, în care majoritatea oamenilor îşi produc hrana proprie, furnizînd totodată un surplus populaţiei neagricole prin schimbul în natură. Din 1150 e.n. înainte, el consideră că Europa apuseană ar fi atins acel stadiu al „consumului agricol indirect", un stadiu în care ne aflăm încă şi astăzi[11].

Ceea ce trebuie să analizăm, deci, cînd vorbim despre feudalismul Europei apusene, este seria de mici noduli economici, cu o populaţie şi o productivitate în creştere lentă, cu mecanisme juridice care garantau ca tot volumul de surplus să treacă la acei proprietari de pămînt care aveau un statut nobil şi controlau aparatul juridic. Întrucît marea parte a acestui surplus era în natură, el oferea un beneficiu redus dacă nu putea fi vîndut. Oraşele creşteau fiind în stare să susţină economic clasa artizanilor care cumpărau surplusul şi-l schimbau pe produsele lor. Se năştea o clasă comercială provenită din două surse: pe de o parte, din agenţi ai proprietarilor funciari, care adesecori deveneau independenţi, şi din ţărani de nivel mijlociu care reţineau destul surplus după plăţile făcute seniorilor pentru a-l vinde pe piaţă[12]; pe de altă parte, din agenţi locali ai comercianţilor la mare distanţă (cel mai adesea cu baza în oraşele-state din nordul Italiei, iar, mai tîrziu, în oraşele hanseatice) care scoteau venituri ca urmare a comunicaţiilor precare şi deci a marilor disparităţi de preţuri de la o zonă la alta, în special cînd anumite zone sufereau de calamităţi naturale[13]. Pe măsură ce oraşele creşteau, ele ofereau, desigur, un refugiu posibil şi un loc de muncă pentru ţărani, fapt care a început să modifice unele aspecte ale sistemului de relaţii de pe proprietatea feudală[14].

Feudalismul ca sistem nu trebuie situat în antiteza comerţului. Dimpotrivă, pînă la un anumit punct, feudalismul şi expansiunea comerţului merg mînă în mînă. Claude Cahen sugerează că dacă cercetătorii au observat adesea acest fenomen în *alte* zone decît în aceea

a Europei occidentale[15], ei n-au reuşit să remarce acelaşi fenomen în cazul feudalismului occidental probabil din cauza deformării ideologice. „Deoarece a fost stabilită, e drept că *numai pînă la un anumit stadiu de evoluţie*, posibilitatea convergenţei dintre dezvoltarea feudalismului şi aceea a comerţului, trebuie să reconsiderăm, din acest punct de vedere, chiar istoria Occidentului"[16].

Totuşi un sistem feudal nu era în stare să susţină decît într-o măsură limitată comerţul la mare distanţă comparativ cu negoţul local. Aceasta, deoarece comerţul la mare distanţă era un comerţ de obiecte de lux, nu unul de mare volum. A fost un comerţ care a beneficiat de disparităţile preţurilor şi a depins de toleranţă politică şi de posibilităţile economice ale celor cu adevărat bogaţi. Abia o dată cu expansiunea producţiei în cadrul economiei mondiale moderne comerţul la distanţă s-a putut converti parţial în comerţ de mare volum care va alimenta la rîndul său procesul producţiei dezvoltate. Pînă atunci, aşa cum subliniază Owen Lattimore, nici n-a existat cu adevărat ceea ce înţelegem azi prin comerţ:

> „Cel puţin pînă în vremea lui Marco Polo, comerţul făcut de acei negustori care s-au aventurat dincolo de propriul lor district, depindea în mod sensibil de capriciile celor puternici... Comerţul la mare distanţă viza mai puţin mărfurile în cantităţi mari şi mai mult rarităţi, obiecte de lux şi mărfuri exotice... Negustorul era în căutarea celor care puteau să-l ia sub protecţie şi să-i acorde favoruri... Dacă era nenorocos putea fi prădat ori supus unui impozit ruinător, dar dacă era norocos obţinea în schimbul mărfurilor sale nu atît un preţ economic cît mai ales generozitate... Cadrul comerţului de mătăsuri ca şi al multor altora era mai mult tributal decît comercial"[17].

Astfel, nivelul activităţii comerciale era limitat. Principala activitate economică rămînea producerea hranei şi meşteşugul, comercializate în cadrul unor regiuni economice restrînse. Totuşi, încet, această activitate economică se extindea. O dată cu aceasta se dezvoltau şi diferitele nuclee economice. Noi pămînturi de frontieră erau cultivate. Erau întemeiate noi oraşe. Populaţia creştea. Cruciadele furnizau o parte din avantajele unei prăzi coloniale. Ulterior însă, în cursul

secolului al XIV-lea, această expansiune a încetat. Suprafețele cultivate s-au comprimat. Populația a scăzut. În toată Europa feudală și dincolo de hotaraele ei, părea a fi o „criză", caracterizată printr-o stare de război, boală și dificultăți economice. De unde apăruse această „criză" și care iau fost consecințele?

Mai întîi, în ce sens fusese cu adevărat o criză? În această chestiune există un oarecare dezacord, nu atît în ce privește descrierea procesului, cît mai ales în privința accentului și explicației cauzale. Edouard Perroy consideră situația ca fiind în principal o problemă ce ține de atingerea unui punct optim în procesul de dezvoltare, de saturarea populației, „enorm de densă pentru nivelul încă primitiv al tehnologiei agrare și meșteșugărești"[18]. Neexistînd îngrășăminte și pluguri mai bune, prea puțin se putea face pentru ameliorarea situației. Aceasta a dus la lipsa de alimente care, la rîndul său, a condus la epidemii. În condițiile unei oferte stabile de bani, s-a înregistrat și o creștere moderată a prețurilor, ceea ce i-a afectat pe rentieri. Deteriorarea lentă a situației a devenit apoi acută o dată cu începerea Războiului de o sută de ani între 1335-1345, care a reorientat sistemele de stat europene către o economie de război, avînd ca rezultat specific creșterea nevoii de impozite. Impozitele, care veneau peste dările feudale, deja apăsătoare, erau prea mari pentru producători, creînd o criză de lichidități care, la rîndul său, a determinat întoarcerea la impozitele indirecte și în natură... Astfel s-a declanșat un ciclu al declinului: apăsarea fiscală a condus la reducerea consumului, care, la rîndul său, a provocat o reducere a producției și a circulației banilor; aceasta a sporit în continuare dificultățile de lichidități, fapt ce a determinat împrumuturi regale și ulterior insolvabilitatea limitatelor tezaure regale; drept urmare s-a declanșat o criză a creditului care a dus la tezaurizarea metalelor prețioase, iar aceasta, la rîndul ei, a dezorganizat configurația comerțului internațional. S-a produs o rapidă creștere a prețurilor, ceea ce a redus, și mai mult, marja de subzistență iar aceasta a început să-și ia vama din populație, provocîndu-i scăderea. Proprietarii și-au pierdut clienții și arendașii (tenants). Meșteșugarii și-au pierdut cumpărătorii. S-a produs o trecere a pămînturilor dinspre cele arabile spre pășuni, deoarece acestea cereau mai puțină mînă de lucru. Dar a apărut problema

cumpărătorilor de lînă. Salariile au crescut, ceea ce a creat o dificultate deosebită pentru proprietarii mici şi mijlocii, care s-au orientat către Stat pentru a primi protecţie în raport cu creşterile de salarii. „Dezagregarea producţiei feudale, care devine din ce în ce mai drastică după 1350, este dovada unei depresiuni continue... a unei mediocrităţi în stagnare“[19].

La prima vedere, stagnarea apare ca o consecinţă curioasă. Ne-am fi putut aştepta la următorul scenariu. Scăderea populaţiei conduce la salarii mai mari care, la rente relativ neelastice, s- ar traduce într-o schimbare în compoziţia cererii prin deplasarea unei părţi a surplusului de la nobil la ţăran şi reducerea astfel a tendinţei către stocare. În plus o reducere a populaţiei, într-o economie care era preponderent agrară, ar fi trebuit să conducă la reduceri similare ale cererii şi ofertei. Dar întrucît, de regulă, un producător reduce, cum e normal, producţia prin eliminarea loturilor mai puţin fertile, ar fi trebuit să se înregistreze o rată sporită a productivităţii, care ar fi redus preţurile. Amîndouă aceste dezvoltări ar fi trebuit să încurajeze şi nu să descurajeze comerţul. Cu toate acestea, comerţul, în realitate, „a stagnat“.

Ceea ce a fost greşit, în această evaluare, se referă la prezumţia implicită a elasticităţii cererii. North şi Thomas ne reamintesc că, dată fiind starea tehnologiei şi nivelul volumului comerţului internaţional, costurile tranzacţiilor erau foarte ridicate şi orice reducere de volum (datorat unui declin al populaţiei) ar pune în mişcare un proces de creştere a costurilor care ar conduce la o reducere suplimentară a comerţului. Ei schiţează acest proces în felul următor:

> „[Înainte], comercianţii au găsit profitabil să reducă costurile tranzacţiilor prin instalarea de agenţi într-un oraş îndepărtat pentru a strînge informaţii despre preţuri şi despre posibilităţile de a face comerţ; în măsura în care volumul comerţului scădea, o asemenea procedură nu mai era oportună şi profitabilă. Fluxurile de informaţii au încetat şi volumul comerţului s-a redus şi mai mult. Nu este deci surprinzător că istoricii economiei au găsit depresiunea (pentru ei aceasta însemnînd o reducere a volumului total al activităţii economice) chiar înlăuntrul acestei lumi unde venitul mai înalt *per capita* ar fi fost consecinţa probabilă a unui salariu

real mai mare de care trebuie să se fi bucurat ţăranii şi muncitorii"[20].

R. H. Hilton acceptă descrierea pe care o face Perroy evenimentelor[21]. Dar el nu este de acord cu acea formă de analiză care consideră criza comparabilă cu o criză recurentă a sistemului capitalist modern, exagerînd astfel gradul în care dilemele financiare şi monetare afectează un sistem feudal unde componenta bănească are o pondere cu mult mai mică în relaţiile interumane decît în societatea capitalistă[22]. În plus, el sugerează că Perroy omite orice discuţie cu privire la un alt fenomen, produs chiar de evenimentele pe care le descrie Perroy, şi, care, după părerea lui Hilton este principal. Este vorba de gradul neobişnuit atins de conflictul social, de „climatul nemulţumirii endemice", de răscoalele ţărăneşti care iau forma unei „revolte contra sistemului social ca atare"[23]. Pentru Hilton, aceasta n-a fost, deci, o simplă criză conjuncturală, un moment dintr-o tendinţă ciclică sinuoasă. Mai curînd aceasta a reprezentat culminaţia celor 1000 de ani de dezvoltare, criza decisivă a unui sistem. „În ultimele secole ale Imperiului Roman, ca şi în Evul Mediu, societatea a fost paralizată de consumurile crescînde ale unei suprastructuri politice şi sociale, consumuri cărora nu le-a corespuns nici o sporire compesatoare în resursele productive ale societăţii"[24]. Hilton este de acord cu Perroy că o cauză imediată a dilemei trebuie găsită în limitele tehnologiei, în lipsa îngrăşămintelor şi în inabilitatea de a spori oferta în acest ultim domeniu prin creşterea numărului de animale, deoarece clima epocii a limitat cantitatea furajului de iarnă pentru animale. Dar „ceea ce trebuie să subliniem este că nu s-a realizat o reinvestiţie lărgită a profiturilor în agricultură încît să se obţină o *semnificativă* sporire de productivitate"[25]. Aceasta s-a datorat limitelor inerente ale sistemului distributiv al organizării sociale feudale.

Ceea ce ne oferă accentul pus de Hilton pe criza *generală* a feudalismului, comparativ cu abordarea conjuncturală a lui Perroy, este posibilitatea explicării transformărilor sociale induse de aceste dezvoltări. Cînd s-a trecut peste pragul optim de productivitate într-un sistem dat şi cînd presiunile economice duceau spre un război de clasă generalizat între ţărani şi stăpîni, precum şi spre lupte ruinătoare înlăuntrul claselor senioriale, singura soluţie în stare să sustragă Europa occidentală de

la decimare şi stagnare ar fi fost una care ar fi mărit „plăcinta economică" de împărţit; o soluţie care a cerut, în condiţiile tehnologice ale timpului, o sporire a suprafeţelor cultivabile şi a populaţiei exploatate. Aceasta s-a şi petrecut de fapt în secolele al XV-lea şi al XVI-lea.

Că revoltele ţărăneşti au devenit generale în Europa occidentală din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XV-lea pare a fi destul de sigur. Hilton găseşte explicaţia imediată pentru Anglia în faptul că „în secolul al XIII-lea majoritatea celor din clasa proprietarilor, mireni şi ecleziastici, şi-au extins producţia arendarială cu scopul de a vinde produsul agricol pe piaţă... [Ca o consecinţă], obligaţiile de muncă au fost sporite, ba chiar dublate"[26]. Kosminsky, în mod similar, vorbeşte despre această perioadă ca fiind epoca „celei mai intense exploatări a ţărănimii engleze..."[27]. Pe continent au avut loc o serie de revolte ţărăneşti: în nordul Italiei şi apoi pe coasta Flandrei spre sfîrşitul secolului al XIV-lea; în Danemarca în 1340; în Mallorca în 1351; Jacqueria în Franţa, în 1358; revoltele izolate în Germania, cu mult înaintea Marelui război ţărănesc din 1525. Republici ţărăneşti au apărut în Frisia în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, şi în Elveţia în secolul al XIII-lea. Pentru S. H. Slicher van Bath, „revoltele ţărăneşti au însoţit recesiunea economică"[28]. Dobb sugerează că atunci cînd o asemenea recesiune s-a produs, ea a lovit în mod deosebit de puternic nu straturile inferioare ale muncitorilor care probabil n-au dus-o prea bine niciodată, ci „straturile superioare ale ţăranilor înstăriţi, care fuseseră în situaţia de a-şi extinde culturile pe noi pămînturi şi de a le îmbunătăţi, şi care, în mod corespunzător, erau destinate să fie vîrful de lance al revoltei"[29].

Declinul brusc al proprietăţii a generat mai mult decît nemulţumirea ţărănească. Depopularea care l-a însoţit, cauzată de războaie, foamete şi epidemii, a condus la *Wüstungen*, la recesiunea aşezărilor din pămînturile marginale, la dispariţia unor sate întregi uneori. Pustiirea satelor nu trebuie văzută exclusiv ca un semn al recesiunii. Există cel puţin alte două cauze majore ale părăsirii. Una, cu caracter permanent, a constat în resuscitarea atitudinii de căutare a securităţii fizice, ori de cîte ori o stare de război cuprindea o

regiune[30]. A doua, mai puţin „accidentală" şi mai structurală, a constat în schimbarea structurii sociale agrare prin introducerea „îngrădirii" *(enclosure)* sau acaparării pămîntului. Pare lămurit că şi acest proces s-a desfăşurat în Evul Mediu tîrziu[31]. Este dificil întrucîtva, în acest stadiu al cunoaşterii noastre, să separăm cele trei cauze.

Două chestiuni par limpezi în legătură cu oprirea defrişărilor şi cu recesiunea aşezărilor. În ceea ce priveşte mărimea gospodăriilor, în tot cursul Evului Mediu tîrziu s-a desfăşurat, aşa cum remarcă Karl Helleiner, un „proces selectiv" în urma căruia gospodăriile mici au fost abandonate într-un procent mai ridicat decît fermele mari[32]. Fenomenul a avut un caracter selectiv şi diferenţiat de la o regiune la alta. Procesul de *Wüstungen* pare să fi avut o mare întindere nu doar în Germania şi Europa Centrală[33], ci şi în Anglia[34]. El a fost, pe de altă parte, mult mai restrîns în Franţa[35]. Fără îndoială, aceasta se explică în parte prin faptul că Franţa a fost mai dens locuită şi a recurs mai devreme la defrişări decît alte arii ale Europei din motive deopotrivă istorice şi pedologice.

În această perioadă de comprimare a cererii pentru produse agricole, salariile urbane şi deci preţurile industriale s-au ridicat, din cauza lipsei de forţă de muncă, determinată de fenomenul declinului populaţiei. Aceasta, la rîndul ei, a ridicat costul muncii agricole şi a redus în acelaşi timp rentele (în măsura în care acestea erau fixe pe cînd preţurile nominale erau supuse inflaţiei), determinînd ceea ce Marc Bloch a numit „sărăcirea provizorie a clasei senioriale"[36].

Nu numai că profiturile au scăzut dar au crescut şi costurile administrării, aşa cum se întîmplă întotdeauna în perioadele critice[37], ceea ce i-a determinat pe proprietari să aibă în vedere consecinţele renunţării la administrarea personală. Strîmtorarea economică a condus la sporirea pretenţiilor faţă de ţărănime, pretenţii care, în acel moment, erau contraproductive şi au declanşat în consecinţă fuga de pe moşii a ţărănimii[38]. O cale aleasă de nobili pentru reobţinerea veniturilor, adeseori eficace pentru straturile cele mai înstărite, a fost constituită de noile cariere remuneratoare de la curţile monarhilor [39]. Aceasta n-a fost totuşi de ajuns pentru a contracara efectele recesiunii şi deci pentru a opri declinul proprietăţilor[40], dar în schimb, îndepărtîndu-i pe

stăpîni de acasă, le-a accentuat dezinteresul față de administrație.

Ce s-a întîmplat, așadar, cu marile proprietăți? Au fost vîndute sau arendate cu bani principalului grup care era pregătit și capabil să se angajeze în asemenea tranzacții, țăranii cei mai înstăriți care puteau să obțină clauze favorabile[41].

Trebuie totuși să ne amintim că organizarea socială a producției agricole nu era identică pretutindeni. Proprietățile cele mai mari se aflau în Europa occidentală, în parte deoarece populația mai densă aici a făcut ca unitățile mai întinse să fie cele mai eficiente. În Europa centrală, efectele recesiunii economice au condus la aceeași abandonare a pămînturilor de margine, dar analiza acestor *Wüstungen* este îngreunată de faptul că ele au reprezentat în parte îngrădiri *(enclosures)*, în parte pămînturi abandonate[42]. Mai spre est, în Brandenburg și în Polonia, cum o să arătăm mai tîrziu, unde densitatea populației era mai mică, feudalii care, în epocile anterioare, stăpîneau împreună, mai puțin pămînt decît toți țăranii, „s-au trezit cu proprietățile extinse prin alipirea pămînturilor abandonate ca urmare a brutalului colaps demografic“[43]. Cît de profitabil va fi acest fenomen pentru ei în secolul al XVI-lea, cît de profund va altera el structura socială a Europei răsăritene și cît de important va fi aceasta pentru dezvoltarea Europei occidentale, toate acestea sînt chestiuni care au rămas în mare măsură obscure pentru cei ce le-au trăit în secolul al XIV-lea și al XV-lea. Dar în ariile arabile *nemarginale* ale Europei *occidentale*, proprietățile *excesiv de mari* au făcut loc posesiunilor mai mici. Astfel, simultan, asistăm la avîntul țărănimii mijlocii pe terenurile arabile și la declanșarea practicii îngrădirii terenurilor mai puțin arabile (creîndu-se baza pentru extinderea creșterii animalelor) în Europa occidentală, și la concentrarea proprietății în unități de mari dimensiuni în Europa răsăriteană (care vor dobîndi o nouă funcție, aceea de zone de export de cereale).

A fost această perioadă de „colaps“ economic sau de „stagnare“ bună sau rea pentru dezvoltarea unei economii capitaliste mondiale? Depinde de amploarea perspectivei noastre. Pentru Michael Postan secolul al XV-lea este unul de regresie în raport cu evoluțiile care-au avut loc în secolul al XIV-lea[44], el reprezintă o

dare înapoi care, desigur, a fost depăşită mai tîrziu. Eugen Kosminsky apreciază că acelaşi interval este o secvenţă, o parte din procesul de lichidare a feudalismului şi, deci, un pas necesar în dezvoltarea economiei capitaliste[45]. Faptele sînt aceleaşi. Perspectiva teoretică este diferită.

Pînă aici, în această discuţie abia dacă am menţionat evoluţia care a avut loc în sfera politică, în special, afirmarea lentă a birocraţiei centralizate a statelor. În perioada de înflorire a feudalismului, cînd statul era extrem de slab, proprietarul, stăpînul feudei, a prosperat. Indiferent de gradul în care nobilii vor reuşi, într-o perioadă ulterioară, să utilizeze maşinăria statului pentru a-şi promova interesele, ei erau încă mai bine slujiţi de slăbiciunea regilor şi a împăraţilor. Nu numai că ei, în mod direct erau atunci mai liberi de control şi impozite, dar aveau mai multă libertate să controleze şi să impună dări ţăranilor. În asemenea societăţi, în care nu există legături efective între autoritatea centrală, cu ordinea sa legală, şi mase, efectul violenţei a fost dublu, întrucît, aşa cum a precizat Bloch, „în jocul obiceiului, un abuz ar putea, întotdeauna, să devină, prin mutaţie, un precedent, precedentul un drept"[46]. Stăpînii feudelor n-ar fi salutat, niciodată, întărirea maşinăriei centrale dacă nu s-ar fi aflat într-o condiţie slăbită, care le conştientiza dificultatea sporită de a rezista pretenţiilor autorităţii centrale şi-i făcea mai dispuşi să salute beneficiile ordinii impuse. O atare situaţie a fost cea impusă de dificultăţile economice ale secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, şi de declinul veniturilor feudale.

Concomitent cu dilemele economice s-a petrecut şi o deplasare tehnologică în arta războiului, trecîndu-se de la arcul mare la tun şi muschetă, de la războiul cavaleresc la unul bazat pe infanterie, şi deci în care se cereau mai multă instruire şi disciplină. Toate acestea însemnau o creştere a costului războiului, a necesarului de oameni, iar superioritatea unei armate regulate comparativ cu formaţiile ad-hoc, a devenit tot mai limpede. Date fiind noile cerinţe, nici stăpînii feudali, în mod individual, nici statele-oraşe n-ar fi putut realmente să facă asemenea cheltuieli sau să recruteze forţă umană, mai ales într-o asemenea epocă de depopulare[47]. Într-adevăr, chiar statele teritoriale se aflau în faţa sarcinii dificile de a

menţine ordinea, aşa cum o dovedeşte frecvenţa revoltelor ţărăneşti[48].

Secolul al XV-lea a cunoscut, totuşi, apariţia marilor restauratori ai ordinii interne în Europa occidentală: Ludovic al XI-lea în Franţa, Henric al VII-lea în Anglia, Ferdinand de Aragon şi Isabella de Castilia în Spania. Mecanismul major pe care-l aveau la dispoziţie pentru această sarcină, ca şi în cazul precedesorilor lor care avuseseră însă mai puţin succes, a fost de ordin financiar: crearea, printr-un efort energic, a unei birocraţii (civile şi militare) destul de puternice pentru a percepe birurile şi astfel pentru a finanţa o structură birocratică tot mai puternică. Acest proces începuse deja în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. O dată cu încheierea invaziilor, care-i preocupaseră pînă atunci pe monarhi pînă la istovire, cu creşterea populaţiei, cu revitalizarea comerţului şi deci cu o mai abundentă circulaţie a banilor, s-a creat o bază pentru impozite care putea servi la plata funcţionarilor salariaţi şi a trupelor[49]. Aceasta s-a petrecut cu adevărat nu doar în Franţa, Anglia şi Spania, ci şi în Principatele Germaniei.

Impozitele au fost cu siguranţă problema cheie. Şi nu este uşoară începerea unui ciclu ascendent[50]. Obstacolele împotriva unui sistem eficient de impozite în Evul Mediu tîrziu par, cînd sînt privite retrospectiv, covîrşitoare. Impozitele se puteau percepe, în realitate, numai din producţia netă, iar producţia netă era scăzută, după cum scăzute erau şi cantitatea de bani şi circulaţia lor. Verificarea dărilor era extrem de dificilă atît din cauza lipsei personalului, cît şi din pricina gradului redus de ţinere a unei evidenţe în termeni cantitativi. Nu e de mirare că domnitorii au recurs în mod constant la alte surse de venit, complementare perceperii impozitului: la confiscare, la împrumuturi, la vînzarea funcţiilor în stat, la deprecierea monedei. Dar fiecare dintre aceste alternative, chiar dacă a putut soluţiona dilemele financiare ale momentului, a avut unele efecte negative pe termen lung asupra puterii economico-politice a regelui[51]. Cu toate acestea ar fi fals să exagerăm dificultăţile. Amploarea realizărilor este aceea care impresionează. Multe dintre acele compromisuri ar putea fi considerate paşi esenţiali pe drumul succesului. Arendarea impozitului[52] şi venalitatea funcţionarului[53] pot fi socotite efectiv drept exemple pentru astfel de

compromisuri utile. În plus, sporirea fondurilor regale a lovit nobilimea nu numai pentru că a dus la întărirea statului dar şi pentru că, mai ales în condiţiile economice mai grele din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, a slăbit înseşi sursele de venit ale nobilimii, îndeosebi ale celei lipsite de legături cu noua birocraţie.

Aşa cum remarcă şi Duby: „O mare parte a veniturilor obţinute pe baza lucrării pămîntului de către ţărani intra încă în posesia stăpînilor, dar extinderea neîncetată a impozitelor a sporit mult partea preluată de agenţii statului"[54].

Şi, pe măsură ce statul se întărea, manipularea monetară devenea tot mai profitabilă. Cînd în secolele al XIV-lea şi al XV-lea crizele financiare ale statului, provocate de război, se combinau cu reducerea marjelor de profit din agricultură, care puteau fi impozitate, statele au trebuit să-şi caute alte surse de venituri, mai ales că depopularea punea regele în situaţia de a acorda scutiri de impozite celor care recolonizau ariile pustiite. Manipularea monetară avea astfel multe avantaje. Léopold Génicot subliniază că există trei explicaţii posibile pentru frecventele devalorizări monetare ale epocii: reducerea datoriilor statului (deşi deprecierea, şi ea, „reducea" în acest chip veniturile fixe care alcătuiau masa veniturilor obţinute de pe domeniile regale); raritatea mijloacelor de plată într-o perioadă în care comerţul era în creştere mai rapidă decît stocurile de argint şi cînd dezordinea publică încuraja tezaurizarea metalelor preţioase; sau o deliberată politică economică de reducere a cursului de schimb pentru a opri deflaţia, a lupta împotriva tezaurizării, a facilita exporturile şi astfel a revitaliza comerţul. Oricare ar fi explicaţia devalorizărilor, ele erau „în foarte mare măsură inflaţionare", „reducînd în acest fel valoarea reală a veniturilor fixe"[55]. Principalii beneficiari ai veniturilor fixe erau clasele senioriale, şi deci ele au pierdut putere în favoarea statului.

Statul? Ce era statul? În acea perioadă, statul era regele, regele a cărui faimă era proslăvită, a cărui maiestate era apărată, şi care încet-încet a fost îndepărtat de supuşii săi[56]. Statul era şi birocraţia care se formase atunci ca un grup social distinct cu caracteristici şi interese speciale, principalul aliat al regelui[57], dar care, cum vom vedea, urma să joace totuşi un rol echivoc.

Statul însemna şi diversele corpuri parlamentare pe care suveranii le creaseră ca mecanisme destinate să-i sprijine în legiferarea impozitelor, corpuri compuse precumpănitor din nobili pe care monarhii încercau să-i folosească împotriva nobilimii iar nobilimea împotriva regelui[58].

Acest stat a fost o creaţie care, în Europa apuseană, datează nu din secolul al XVI-lea, ci încă din secolul al XIII-lea. Yves Renouard a demonstrat cum liniile de graniţă care constituie şi azi frontierele Franţei, Angliei şi Spaniei au fost mai mult ori mai puţin definitivate printr-o serie de lupte date între 1212 şi 1214[59]. Tocmai pe bazele acestor graniţe mai degrabă decît pe ale altora (de exemplu, acelea ale unui stat occitanian mediteranean incluzînd Provenţa şi Catalonia; sau ale unui stat atlantic incluzînd Franţa apuseană a Angevinilor ca parte a Angliei) s-au clădit sentimentele naţionaliste de mai tîrziu. Mai întîi graniţele, apoi pasiunile, o relaţie tot atît de adevărată pentru Europa modernă ca şi, să zicem, pentru Africa secolului al XX- lea. Nu numai că liniile de graniţă au fost trasate în acea perioadă, dar, ceea ce este chiar mai important, tocmai atunci s-a decis că vor fi linii de graniţă. Aceasta este ceea ce Edouard Perroy numeşte „schimbarea fundamentală" în structura politică a Europei occidentale[60]. În concepţia sa, tocmai în intervalul dintre mijlocul secolului al XII-lea şi începutul celui de-al XIV-lea, adică perioada celei mai înalte prosperităţi comerciale şi agricole a Evului Mediu, putem data transformarea Europei.

De ce state-naţiuni şi nu imperii? Aici trebuie să fim prudenţi cu terminologia. Poate că trebuie să considerăm Franţa secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea un stat-naţiune, Franţa secolelor al XV-lea şi al XVI-lea un imperiu, iar pe aceea a secolului al XVII-lea din nou ca un stat-naţiune. Aceasta este tocmai ce pare să creadă Braudel[61]. De ce acest model alternativ? Braudel sugerează că „o dată cu expansiunea economică din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, a apărut o conjunctură fatalmente favorabilă statelor vaste, chiar foarte vaste, acelor «state masive»... În realitate, istoria este alternativ favorabilă şi nefavorabilă structurilor politice vaste"[62]. Fritz Hartung şi R. Mousnier sugerează necesitatea unei dimensiuni minime (cumva şi a uneia maxime?) pentru stabilirea unei monarhii absolute, o formă care nu a

izbîndit în statele mici. „Fără îndoială, acestea din urmă nu puteau constitui unităţi militare şi economice destul de extinse pentru a susţine o monarhie absolută“[63]. Asemenea puncte de vedere rămîn însă doar schiţe de răspuns la o problemă care merită o atenţie teoretică cu totul specială. V. G. Kiernan ne ajută poate cel mai mult, făcînd următoarea clarificare conceptuală:

„Nici o dinastie nu şi-a propus să construiască un stat-naţiune; fiecare dinastie a vizat o extindere nelimitată... şi cu cît a prosperat mai mult cu atît rezultatul atins a fost un caleidoscopic imperiu *manqué*[*]. Trebuie să fi fost suficient de întins pentru a putea supravieţui ascuţindu-şi totodată ghearele spre vecini, dar, în acelaşi timp, suficient de restrîns pentru a putea fi organizat de la un centru şi pentru a dobîndi conştiinţa unei entităţi. Pe coasta apuseană, destul de înghesuită, a Europei, orice umflare excesivă de teritoriu a fost împiedicată de competiţie şi de limitele geografice[64].“

În afară de cazul, în care, desigur, aceste dinastii şi-au extins imperiile peste mări.

Ceea ce se va fi întîmplat cu imperiile *manqués* a fost că ele şi-au dezvoltat raţiuni de stat *(raisons d'état)* diferite de cele ale imperiilor, ideologii diferite. Un stat-naţiune este o unitate teritorială ai cărei guvernanţi urmăresc (mai rar sau mai des, desigur nu întotdeauna) să o transforme într-o societate naţională din motive pe care le vom discuta mai tîrziu. Chestiunea devine încă şi mai confuză dacă ne reamintim că începînd cu secolul al XVI-lea, statele-naţiuni ale Europei apusene au ţinut să creeze societăţi naţionale relativ omogene în centrul imperiilor, folosind aventura imperială ca unealtă, probabil indispensabilă, pentru crearea societăţii naţionale.

Am discutat criza feudalismului occidental în secolele al XVI-lea şi al XV-lea ca bază şi ca preludiu pentru dezvoltarea Europei şi pentru transformarea ei

---

* Empire *manqué* = imperiu *ratat* (concept construit de V. G. Kiernan prin analogie cu un termen din psihanaliză, cel de „act ratat“. Proprietatea actelor ratate este aceea de a întreţine un tip special de angoasă, care pulsează în celelalte acte provocîndu-le o deplasare de sens, o regresiune (întoarcere) la momentul traumatic al eşecului, supraîncărcîndu-le cu semnificaţia actului ratat. (N. tr.)

economică începînd cu secolul al XVI-lea. Pînă acum, discuţiile şi explicaţiile s-au desfăşurat, precumpănitor, în termenii teoriilor structurii sociale (organizarea producţiei, aparatul de stat, relaţiile dintre diferite grupuri). Mulţi vor aprecia totuşi că fenomenul „crizei" din secolul al XIV-lea şi „expansiunea" din secolul al XVI-lea s-ar putea datora, să ne permitem să spunem într-o măsură semnificativă, unor factori ai mediului înconjurător - climă, epidemiologie, condiţii de sol. Aceste argumente nu pot fi respinse uşor iar factorii aceştia trebuie să fie luaţi în considerare, acordîndu-li-se importanţa care li se cuvine în explicarea schimbării sociale produse în respectivul interval.

Problema climei a fost subliniată, în mod deosebit, de Gustav Utterström. Argumentaţia sa, în linii mari, se desfăşoară astfel:

> „Datorită industrialismului şi, nu în cel mai mic grad, progresului tehnic, omul zilelor noastre este mai puţin expus capriciilor naturii decît era în secolele precedente. Dar de cîte ori nu se apreciază că un alt factor de influenţă este faptul că trăim într-o perioadă în care clima, în special în Europa nordică, este neobişnuit de blîndă? În cursul ultimilor 1000 de ani... perioadele de prosperitate a activităţilor omeneşti s-au suprapus, în general, deşi cu importante excepţii, intervalelor calde, între marile glaciaţiuni. Tocmai în aceleaşi intervale au făcut cele mai mari progrese şi viaţa economică şi creşterea populaţiilor[65]."

Pentru a-şi întări argumentul, Utterström ne aminteşte că schimbarea climatică trebuie să fi avut o implicaţie specială asupra perioadelor timpurii ale procesului de transformare a Europei. „Agricultura primitivă a Evului Mediu trebuie să fi fost mult mai dependentă de vremea favorabilă decît este agricultura modernă cu înaltul său nivel tehnic"[66].

Utterström dă ca exemplu iernile aspre ale secolului al XIV-lea, şi ale începutului secolului al XV-lea, iernile blînde începînd cu 1460 şi pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, iernile aspre ale celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVII- lea[67], perioade care corespund *grosso modo* recesiunii economice, expansiunii şi din nou recesiunii.

„A privi presiunea populaţiei ca factor decisiv nu constituie o explicaţie satisfăcătoare pentru aceste evoluţii economice. Faptul că populaţia a crescut în felul în care a crescut ridică o chestiune care n-a fost pusă pînă acum: de ce a sporit populaţia?... Marea creştere a populaţiei a fost... generală în Europa. În nordul şi în centrul Europei întîlnim o creştere normală pe toată perioada în care climatul a fost neobişnuit de blînd. E puţin probabil ca aceasta să fie o coincidenţă întîmplătoare: trebuie să existe o legătură cauzală[68]."

În plus, Utterström consideră factorii epidemiologici drept variabile intermediare. El explică ciuma neagră prin verile călduroase care au favorizat înmulţirea şobolanilor negri, gazda puricelui şobolanilor, unul dintre cei doi purtători ai ciumei[69].

Georges Duby recunoaşte că aceste ipoteze trebuie luate în seamă. Este sigur că unele dintre culturile abandonate în secolul al XIV- lea (cerealele în Islanda, în coloniile scandinave din Groenlanda, retragerea pădurilor în regiunea Munţilor Sudeţi, sfîrşitul viticulturii în Anglia şi regresiunea sa în Germania) sînt toate explicabile, în mod plauzibil, prin schimbarea climatică. Dar există şi explicaţii alternative, de asemenea plauzibile. În modul cel mai semnificativ, Duby ne reaminteşte că „recesiunea agrară, ca şi colapsul demografic, s-au declanşat înaintea începutului secolului al XIV-lea"[70], deci înaintea presupuselor schimbări climatice. În locul acestor explicaţii, Duby preferă să considere factorii climatici şi apoi epidemiologia ca fiind calamităţi cumulative care, în secolul al XIV-lea, „au dat o lovitură zdrobitoare structurii demografice deja fragile"[71]Un scepticism similar a fost exprimat de către Helleiner[72], Slicher van Bath[73] şi Emmanuel Le Roy Ladurie în legătură cu primatul temporal al schimbării climatice în explicarea creşterilor şi descreşterilor[74].

Evident, în măsura în care a existat o schimbare climatică, ea va afecta funcţiile sistemului social. Şi, desigur, ea va afecta sistemele diferite în chip diferit. Deşi opiniile diferă, este probabil că o glaciaţiune ca aceea care s-a produs, s-a întins în toată emisfera nordică. Totuşi evoluţiile sociale în Asia şi America de Nord au fost în mod clar deosebite faţă de cele din Europa. Ar fi util de aceea să revenim la factorul cronic al presiunii

resurselor implicat în sistemul feudal de organizare socială sau la factorul supraconsumului unei minorităţi în condiţiile unui nivel general scăzut al productivităţii. Norman Pound ne aminteşte „cît de mică a fost marja de securitate pentru ţărănimea medievală chiar în acele condiţii care ar putea fi socotite normale sau obişnuite..."[75]. Slicher van Bath tinde să coroboreze aceste ipoteze cu privire la subnutriţia prelungită observînd că tocmai în regiunile producătoare de proteine oamenii au fost cei mai rezistenţi la ciumă[76].

Dacă, totuşi, a existat mai întîi o regresiune economică, cauzată de supraexploatarea cronică şi de revoltele pe care aceasta le-a generat, amintite mai sus, iar mai apoi factorii climatici au adus în plus criza de hrană şi epidemiile, este uşor să vedem în ce fel conjunctura fizico-socială a putut dobîndi proporţii de „criză". Criza va fi agravată, la rîndul său, de faptul că ciuma, odată răspîndită, a devenit endemică[77]. În plus, deşi un număr mai scăzut de oameni ar fi trebuit să însemne mai multă hrană, întrucît masa terenurilor de cultivat a rămas aceeaşi, aceasta a însemnat totodată şi o deplasare spre păstorit şi deci o reducere a producţiei de calorii. Declinul demografic a devenit astfel şi el endemic[78]. Pierre Chaunu adaugă faptul că „prăbuşirea rentei, diminuarea profiturilor şi creşterea poverilor feudale" vor fi înrăutăţit situaţia şi mai mult prin îndepărtarea de agricultură a investiţiilor de capital[79]. Iar Dobb sugerează că schimbarea produsă ar fi putut accentua, în continuare, povara ţăranului, mai degrabă decît să o fi uşurat, aşa cum în mod obişnuit s-a crezut, ceea ce accentuează dilema[80]. Astfel, introducerea variabilelor mediului înconjurător fizic nu anulează precedenta noastră analiză. Dimpotrivă, o îmbogăţeşte, prin adăugarea unui element suplimentar ajutător în explicarea unei conjuncturi istorice care a avut consecinţe atît de importante în istoria viitoare a omenirii, ca şi prin adăugarea unui exemplu de situaţie în care stabilitatea de lungă durată şi schimbările seculare lente pot servi ca explicaţie a acelor conjuncturi în stare să provoace schimbarea structurilor sociale care, din perspectiva temporală, au o durată intermediară.

Analiza de pînă acum poate fi astfel rezumată. În Europa Evului Mediu tîrziu a existat o „civilizaţie" creştină, nu însă un imperiu mondial, nici o economie

mondială. Cea mai mare parte a Europei era feudală, adică era formată din noduli economici în mare măsură independenţi şi de mărime relativ redusă, bazaţi pe o formă de exploatare care implica o apropriere relativ directă a micului surplus agricol, produs în cadrul economiei senioriale, de către o clasă nobiliară puţin numeroasă. În Europa, existau cel puţin două economii mondiale mai mici, una de mărime mijlocie bazată pe oraşele-state din nordul Italiei şi una mai mică bazată pe oraşele-state din Flandra şi nordul Germaniei. Cea mai mare parte a Europei nu era direct implicată în aceste reţele.

Cam între 1150 şi 1300 în Europa, în cadrul modului de producţie feudal, s-a produs o expansiune geografică, demografică şi comercială totodată. De pe la 1300 pînă la 1450, ceea ce se dezvoltase s-a comprimat din nou, la cele trei niveluri: geografic, comercial şi demografic.

Această contractare care a urmat unei expansiuni a determinat o „criză", vizibilă nu numai în sfera economică dar, de asemenea, şi în sfera politică (războaiele intestine între nobili şi revoltele ţărăneşti fiind cele două simptome principale). Ea a fost vizibilă de asemenea la nivelul culturii. Sinteza creştină medievală a fost supusă unor atacuri multiple în toate acele forme care mai tîrziu vor fi recunoscute ca primele semne ale gîndirii occidentale „moderne".

Există trei explicaţii principale ale crizelor. Una este aceea după care criza a fost în esenţă produsul unor tendinţe economice ciclice. Odată atins punctul optim al expansiunii în condiţiile unei tehnologii date, a urmat o comprimare. A doua explicaţie este aceea că respectiva criză a fost în esenţă produsul unei tendinţe seculare. După o mie de ani de însuşire a surplusului într-un mod feudal, a fost atins un punct al veniturilor descrescînde. În vreme ce productivitatea a rămas stabilă (posibil chiar să fi scăzut ca rezultat al epuizării solului) datorită absenţei unei motivaţii cristalizate pentru progres tehnologic, povara suportată de producătorii de surplus a sporit continuu din pricina cheltuielilor crescînde ale claselor dominante. Nu mai era nimic de stors. A treia explicaţie este climatologică. Schimbarea condiţiilor meteorologice europene a fost de asemenea natură că a redus productivitatea solului şi, simultan, a sporit epidemiile.

În ceea ce priveşte prima şi a treia explicaţie se poate face obiecţia că schimbări ciclice şi climatice similare s-au petrecut în alte locuri şi perioade fără a avea drept consecinţă crearea unei economii capitaliste mondiale ca o soluţie la probleme. Explicarea crizei prin tendinţe seculare poate fi corectă, dar apare dificultatea inerentă a realizării unei analize statistice capabile să demonstreze că evoluţia tendenţială explică întru totul transformările sociale. Cel mai plauzibil este, cred, să operăm pe baza prezumţiei că această „criză a feudalismului" a fost concomitent rezultatul unei tendinţe seculare, al unei crize ciclice şi al unui declin climatologic.

Tocmai imensa presiune a acestei conjuncturi a fost aceea care a făcut posibile profunde schimbări sociale. Ceea ce Europa urma să dezvolte şi să întărească acum era o nouă formă de însuşire a surplusului, o economie mondială capitalistă. Aceasta urma să se bazeze nu pe o însuşire directă a surplusului agricol sub forma fie a tributului (cum a fost cazul pentru imperiile mondiale), fie a rentelor feudale (cum s-a întîmplat în sistemul feudalismului european). În locul acestora s-a dezvoltat acum o formă de însuşire a surplusului bazată pe o productivitate mai eficientă şi mai înaltă (întîi în agricultură şi apoi în industrie), apropriere efectuată prin intermediul mecanismului pieţei mondiale, cu asistenţa „artificială" (adică, nonpiaţă) a aparatului de stat, fără ca vreunul dintre aceste state să controleze piaţă mondială în integralitatea sa.

Argumentul acestei cărţi ia în considerare faptul că trei fenomene au fost esenţiale pentru structura unei asemenea economii mondiale capitaliste: expansiunea geografică a lumii în perioada studiată, dezvoltarea unor metode diversificate de organizare a muncii pentru produse diferite şi în raport cu diferitele zone ale economiei mondiale, crearea unor aparate de stat relativ puternice în acele state care vor deveni statele-nuclee (centrale) ale acestei economii mondiale capitaliste.

Al doilea şi al treilea aspect au fost dependente în mare măsură de succesul celui dintîi. Expansiunea teritorială a Europei, a fost, deci, teoretic, condiţia cheie a soluţionării „crizei feudalismului". Fără ea, situaţia europeană ar fi putut degenera într-o anarhie relativ constantă şi într-o nouă contracţie. Cum s-a întîmplat atunci că Europa a adoptat alternativa care s-a dovedit

salvatoare? Răspunsul este că nu Europa a fost aceea care a făcut lucrul acesta ci Portugalia, sau cel puţin Portugalia a fost aceea care a luat conducerea. Să aruncăm o privire asupra a ce anume din situaţia socială a Portugaliei a explicat impulsul către explorarea mărilor pe care această ţară a început-o chiar în miezul „crizei". Pentru a înţelege acest fenomen, trebuie să începem prin a ne reaminti că expansiunea geografică a Europei a început, cum am sugerat deja, mai devreme. Archibald Lewis susţine că "din secolul al XI-lea pînă către mijlocul secolului al XIII-lea, Europa occidentală a urmat o dezvoltare în lărgime, prin împingerea frontierei, aproape clasică"[81]. El se referă la recucerirea treptată a Spaniei de la mauri, la recuperarea de către Europa creştină a insulelor Baleare, a Sardiniei şi a Corsicii, la cucerirea normandă a sudului Italiei şi a Siciliei. El se referă la crudiade care au implicat anexarea mai întîi a Ciprului, Palestinei şi Siriei, şi mai apoi a Cretei şi insulelor din Marea Egee. În nord-vestul Europei s-a desfăşurat expansiunea engleză spre Ţara Galilor, Scoţia şi Irlanda. Iar în răsăritul Europei, germanii şi scandinavii au pătruns în ţinuturile baltice şi slave pe care le-au cucerit şi convertit la creştinism. „Cea mai importantă frontieră [totuşi] a fost una internă, aceea a pădurilor, a stepei, a mlaştinilor şi a ţinuturilor inundate. Tocmai acest pămînt pustiu a fost acela pe care ţăranii Europei l-au ocupat şi l-au introdus masiv în ciclu cultivator între anii 1000 şi 1250"[82]. Apoi, aşa cum am văzut, această expansiune şi prosperitate au fost curmate de către o „criză" care a fost tot o contradicţie. În termeni politici, aceasta a implicat replierea maurilor în Granada, expulzarea cruciaţilor din Levant, recucerirea Constantinopolului de către bizantini, în 1261, cucerirea mongolă a platoului rusesc. Pe plan intern, în Europa, s-a petrecut acel *Wüstungen*.

Marile explorări, expansiunea în Atlantic au reprezentat astfel, nu primul, ci al doilea impuls al Europei, unul încununat de succes, deoarece avîntul însuşi a fost mai mare, baza socială şi tehnologică a fost mai solidă, motivaţia mai puternică. De ce totuşi centrul iniţial al acestui impuls a fost Portugalia? În 1250 sau chiar în 1350, puţini şi-ar fi imaginat că Portugalia ar putea fi un candidat posibil pentru acest rol. Şi retrospectiv privită, din secolul al XX-lea, ea intră în

conflict cu ideea noastră de probabilitate, cu prejudecata noastră asupra Portugaliei ca putere minoră, aşa cum este ea în timpurile moderne şi, de fapt, cum a fost în decursul întregii istorii.

Vom încerca să răspundem la întrebare, luînd în considerare motivaţia şi capacitatea. Motivaţiile au fost aceleaşi pe plan european, deşi unele dintre ele se vor fi resimţit poate mai acut în Portugalia. Ce căutau exploratorii? Metale preţioase şi mirodenii, ne spun textele manualelor şcolare. Şi aceasta a fost desigur adevărat pînă la un punct.

În Evul Mediu, Europa creştină şi lumea arabă s-au aflat într-o relaţie simbiotică în privinţa aurului şi argintului. După cum spune Andrew Watson, „în chestiuni monetare,... cele două regiuni ar trebui tratate ca un întreg“[83]. Prima a bătut bani din argint, ultima, din aur. Ca rezultat al unui dezechilibru prelungit al preţurilor a cărui origine este complexă şi nu trebuie să ne reţină aici atenţia, argintul s-a scurs spre est, provocînd un surplus în lumea arabă. Exporturile de argint nu mai puteau conduce la importurile de aur. De aceea, în 1252 Florenţa şi Genova au bătut noi monede de aur. Motivul a fost întemeiat. Un fapt pe care s-a bazat acea iniţiativă a fost expansiunea comerţului transsaharian cu aur în secolul al XIII-lea[84]. Watson crede că nu este plauzibil să vorbim, tocmai din această cauză, despre o criză a aurului în Europa occidentală între 1250- 1500, pentru că aceasta a fost o perioadă de ofertă în creştere. Totuşi a persistat o scurgere constantă de metale preţioase din Europa spre India şi China, prin Bizanţ şi lumea arabă, deşi dezechilibrul era în scădere. Watson vorbeşte, în termeni oarecum misterioşi, despre „marea putere a Indiei şi a Chinei de a atrage metalele preţioase din alte părţi ale lumii“[85]. Cererea de metale preţioase s-a menţinut astfel înaltă. Între 1350 şi 1450, minele de argint din Serbia şi Bosnia au început să ia avans[86] şi au devenit o importantă sursă pînă cînd invazia turcească din secolul al XV-lea le-a rupt de Europa occidentală. În mod similar, începînd cu 1460, s-a produs o creştere bruscă a extracţiei de argint în Europa centrală, posibilă ca urmare a îmbunătăţirilor tehnologice care au permis exploatarea a ceea ce fuseseră pînă atunci minele marginale. Perroy apreciază că între 1460 şi 1530 producţia de argint s-a mărit de cinci ori în Europa

centrală[87]. Totuşi, oferta n-a ţinut pasul cu cererea, şi căutarea aurului pe calea mărilor (pentru aurul sudanez, ocolind intermediarii nord-africani) a fost fără îndoială una dintre problemele primilor navigatori portughezi[88]. Cînd, de aceea, descoperirea Americilor va da Europei o sursă de aur mai bogată decît Sudanul şi, în mod special, o mult mai bogată sursă de argint decît Europa centrală, consecinţele economice urmau, la rîndu-le, să fie mari[89].

Metalele preţioase erau căutate pentru a asigura baza monetară a circulaţiei în Europa, ba chiar şi mai mult, a exportului spre Orient. În ce scop? Din nou, orice şcolar ştie: pentru mirodenii şi bijuterii. Pentru cine? Pentru cei înstăriţi, care le foloseau ca simboluri ale consumului ostentativ. Mirodeniile erau transformate în afrodisiace, de parcă altminteri aristocraţia n-ar fi putut face dragoste. În această epocă, relaţia dintre Europa şi Asia ar putea fi rezumată la schimbul de obiecte de lux. Aurul se scurgea spre Orient pentru a decora templele, palatele şi veşmintele claselor aristocratice asiatice, iar bijuteriile şi mirodeniile se îndreptau spre Occident. Accidentele istoriei culturale (probabil nu mai mult decît raritatea naturală) au determinat aceste preferinţe complementare. Henri Pirenne şi, mai tîrziu, Paul Sweezy conferă acestei cereri pentru obiecte de lux un rol important în expansiunea comerţului european[90]. Eu sînt sceptic, totuşi, că schimbul obiectelor de lux, oricît de amplu s-a desenat el în gîndirea claselor superioare europene, ar fi putut susţine o întreprindere atît de uriaşă precum expansiunea lumii atlantice şi cu atît mai puţin ar fi putut conta pentru crearea unei economii mondiale europene.

În timp, produsele de bază contează mai mult în activitatea economică decît obiectele de lux. Hrana (mai multe calorii şi o mai bună distribuţie a valorilor nutritive) şi combustibilul au fost acelea de care avea nevoie Europa occidentală în secolul al XIV-lea şi al XV-lea. Expansiunea în insulele mediteraneene şi atlantice, apoi spre nord, în Africa de vest şi peste Atlantic, alături de expansiunea în Europa răsăriteană, în stepele Rusei şi eventual în Asia centrală au furnizat hrană şi combustibil. Baza teritorială a consumului european a fost lărgită şi încadrată într-o nouă economie politică în care această bază de resurse a fost disproporţionat şi inegal consumată de către Europa occidentală. Această cale n-a fost unica. S-au produs de

asemenea inovaţii tehnologice prin care a fost sporită producţia agricolă, inovaţii care au fost aplicate întîi în Flandra încă din secolul al XIII-lea şi de aici au pătruns în Anglia, dar abia în secolul al XVI-lea[91]. Asemenea inovaţii tehnologice aveau şansa cea mai mare să se producă tocmai acolo unde erau o populaţie densă şi o creştere industrială ca în Flandra medievală, exact locul în care devenise mai profitabil să se orienteze folosirea pămîntului către culturi comerciale, creşterea animalelor şi horticultura, ceea ce, în consecinţă „implica import de grîu în mari cantităţi. Numai după aceea putea complicatul sistem interactiv al industriei şi agriculturii să funcţioneze la nivelul cel mai avantajos"[92]. Prin urmare procesul de inovaţie din agricultură mai degrabă a alimentat decît a împiedicat apariţia nevoii de expansiune.

Grîul a fost nucleul central al noii producţii şi al noului comerţ în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. La început, Europa a găsit în pădurile din nord şi pe cîmpiile mediteraneene „Americile sale interne", pentru a folosi expresia sugestivă a lui Fernand Braudel[93]. Dar „Americile interne" n-au fost suficiente. S-a petrecut o expansiune către margini, întîi de toate spre insule. Vitorino Magalhães-Godinho a enunţat, ca ipoteză de lucru, ideea că agricultura a fost motivaţia principală pentru colonizarea portugheză a insulelor atlantice, ipoteză preluată de Joël Serrão, care a observat că dezvoltarea acestor insule a fost rapidă şi în termenii unei „tetralogii de cereale, zahăr, vin şi coloranţi... S-a manifestat întotdeauna o tendinţă către monocultură, fiind preferate de fiecare dată unul sau altul dintre cele patru produse"[94]. Grîul cultivat pe noile pămînturi a început să se răspîndească pe tot continentul european, din zona baltică pînă în Ţările de Jos, începînd cu secolul al XIV-lea[95], şi chiar pînă în Portugalia, din secolul al XV-lea[96], apoi din aria mediteraneană spre Anglia şi Ţările de Jos în secolele al XIV-lea şi al XV-lea[97].

Alimentele pot fi ierarhizate în funcţie de costul lor la 1000 de calorii. M. K. Bennett găseşte această scară destul de stabilă în timp şi spaţiu. Produsele făinoase, tuberculii şi rădăcinoasele, bogate în amidon se situează la baza scării cu opt trepte alcătuită de el, ceea ce înseamnă că sînt cele mai ieftine şi cele mai importante[98]. Dar o bună alimentaţie nu se construieşte

numai pe bază de cereale. Unul dintre elementele cele mai importante ale hranei europene este zahărul, folositor deopotrivă ca sursă de calorii și ca substitut pentru grăsimi. Pe deasupra, el poate fi folosit și pentru băuturile alcoolice (rom în special). Iar mai tîrziu, el va fi utilizat și pentru producerea ciocolatei, lucru pe care spaniolii l-au învățat de la azteci, ciocolata care va deveni o băutură extrem de apreciată, cel puțin în Spania, în secolul al XVII-lea[99].

Zahărul, de asemenea, a fost una dintre motivațiile principale ale expansiunii spre insule. Și, din cauza modului său de producere, o dată cu zahărul a venit și sclavia. Aceasta a început în răsăritul Mediteranei în secolul al XII-lea și apoi s-a întins spre apus[100]. Expansiunea atlantică a fost pus și simplu continuarea logică a acestui proces. Într-adevăr, E. E. Riche identifică semnele sclaviei africane în Portugalia de prin anul 1000 e.n., sclavii fiind obținuți prin negoțul cu corsarii mahomedani[101]. Zahărul a fost un produs foarte cerut și aducător de mari profituri, eliminînd grîul[102], dar epuizînd solul, astfel că el cerea mereu noi pămînturi (ca să nu mai vorbim despre mîna de lucru istovită de lucrările pe care le presupune cultivarea lui).

Peștele și carnea se situează pe o treaptă superioară în scara lui Bennett. Dar aceste alimente erau căutate ca surse de proteine. Godinho menționează expansiunea ariilor de pescuit ca unul dintre factorii dinamici cheie ai primelor explorări portugheze[103]. Carnea a fost, fără îndoială, mai puțin importantă decît cerealele, și a pierdut din importanță în mod constant și într-o măsură considerabilă în perioada 1400-1750[104] –o dovadă pentru ideea la care vom mai reveni, că muncitorii europeni au plătit o parte din costurile dezvoltării economice europene[105]. Totuși, nevoia de carne a fost unul dintre motivele negoțului de mirodenii, nu mirodeniile asiatice necesare pentru afrodiziacele celor înstăriți, ci acele *grains of paradise* din Africa apuseană *(Amomum melegueta)*, folosite ca substitut al piperului și totodată pentru prepararea vinului aromat cunoscut sub denumirea de *hippocras*[106]. Aceste mirodenii, abia de „erau în stare să facă fiertura de ovăz cît de cît acceptabilă“[107].

Dacă nevoile de hrană au dictat expansiunea geografică a Europei, beneficiile alimentare au fost și mai mari decît s-ar fi putut anticipa. Ecologia mondială

s-a schimbat într-un mod care, datorită organizării sociale a economiei mondiale europene în naştere, a fost în primul rînd în beneficiul Europei[108]. Pe lîngă hrană, o altă nevoie de bază a fost lemnul –lemnul pentru foc şi lemnul pentru corăbii (şi construcţia de locuinţe). Dezvoltarea economică a Evului Mediu, în condiţiile presupuse ale unor tehnici silvice rudimentare, a dus la o despădurire lentă dar constantă a Europei occidentale, a Italiei şi Spaniei, şi deopotrivă a insulelor mediteraneene. Stejarul, în special, devenise tot mai greu de găsit[109]. În secolul al XVI-lea, aria Baltică deja începuse să exporte lemn în mari cantităţi spre Olanda, Anglia şi Peninsula Iberică.

O altă nevoie de aprovizionare care trebuie menţionată este nevoia de îmbrăcăminte. A existat desigur un comerţ cu obiecte de lux, cel cu mătăsuri, a cărui străveche istorie a fost strîns corelată cu cererea de bijuterii şi de mirodenii. Industria textilă în creştere, prima industrie majoră din dezvoltarea industrială a Europei, era, totuşi, mai mult decît un comerţ de lux şi cerea materii prime pentru prelucrare: coloranţi pentru bumbac şi lînă, răşină necesară pentru întărirea firelor de mătase în procesul de finisare[110].

Metalele preţioase (aurul şi argintul) reprezentau un lux pentru consumul european şi, chiar mai mult, pentru comerţul cu Asia, dar constituiau şi o necesitate pentru expansiunea economică europeană. Trebuie să ne întrebăm de ce. La urma urmelor, banii ca mijloc de plată pot fi făcuţi din orice, cu condiţia ca oamenii să le atribuie această funcţie. Şi într-adevăr, astăzi folosim aproape exlusiv semne monetare, ca mijloc de plată, care nu sînt confecţionate din aur. De altfel, Europa începuse să procedeze în acest fel în Evul Mediu tîrziu cu dezvoltarea „monedei de cont“, uneori înşelător numită „bani imaginari“.

Vor mai trece totuşi secole pînă cînd banii din metal vor dobîndi statutul de bani simbolici[111]. Nu l-au dobîndit integral nici chiar în ziua de azi. Ca urmare Europa a fost copleşită de schimbări constante ale valorii prin devalorizare, aşa de constante încît Marc Bloch a considerat acest fenomen “firul universal al istoriei monetare“[112]. Totuşi nimeni n-a sugerat în mod serios, pe vremea aceea, că s-ar putea lipsi de metale preţioase.

Şi aceasta din felurite motive. Consilierii guvernamentali erau personal interesaţi în acest sistem[113]. Nu trebuie să uităm că în Evul Mediu tîrziu, monetăriile erau încă întreprinderi comerciale care serveau interese private[114]. Dar mai importantă decît interesul personal a fost psihologia colectivă a fricii, bazată pe realitatea structurală a unui sistem economic slab articulat. Banii de cont ar fi putut oricînd să se prăbuşească. Nu era, desigur, în puterea nimănui de a-i controla, nici singur, nici în înţelegere cu alţii, oricît de bogaţi ar fi fost aceştia. Într-adevăr, cine ştia dacă întreaga economie monetară nu s-ar putea prăbuşi din nou? Se întîmplase înainte. Tezaurul era o barieră. Banii, ca mijloc de plată, puteau fi utilizaţi oricînd ca o marfă, cu condiţia ca cele două întrebuinţări ale banilor, ca măsură a valorii şi ca mijloace de plată, să nu se fi îndepărtat prea mult una de alta[115]. De aceea, folosirea metalelor preţioase a fost esenţială şi deci, fără ele, Europei i-ar fi lipsit încrederea colectivă necesară pentru a dezvolta un sistem capitalist în care profitul este bazat pe forme diferite de manifestare a valorii realizate. Acest lucru este *a fortiori* adevărat în condiţiile existenţei unui sistem economic mondial neimperial care, din alte motive, a fost esenţial. Dat fiind acest fenomen de psihologie colectivă, parte integrantă a structurii sociale a epocii, metalele preţioase trebuie considerate un produs fundamental pentru o economie mondială prosperă.

Motivele explorărilor trebuie găsite nu numai în produsele pe care Europa dorea să le obţină, ci şi în nevoia de locuri de muncă pentru diferite grupuri din Europa. Aşa cum ne reaminteşte H. V. Livermore, cronicarii iberici ai timpului şi cei imediat de după ei au fost primii care au consemnat că „ideea de a extinde *Reconquista* în Africa de nord a fost sugerată de nevoia de a găsi o ocupaţie utilă celor care trăiseră din raiduri de încălcare a frontierelor timp de aproape un sfert de secol"[116].

Trebuie să ne reamintim problema cheie a declinului veniturilor senioriale în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. M. M. Postan a dat conduitei nobilimii engleze provocate de acest declin denumirea de „gangsterism", un fenomen care constă în folosirea violenţei ilegale pentru a-şi reface standardul pierdut al venitului. Fenomene asemănătoare s-au petrecut în Suedia, Danemarca şi

Germania. Una dintre formele acestei violenţe a fost desigur expansiunea[117]. Principiul general care ar putea fi invocat este că, dacă nobilii feudali obţin un venit mai scăzut de pe moşile lor, ei se vor strădui să aibă mai mult pămînt de pe care să-şi scoată venitul, readucînd astfel nivelul veniturilor lor reale la cel al doleanţelor sociale. Dacă deci ne întrebăm de ce Portugalia este cea care a început expansiunea pe mare şi nu alte ţări europene, un răspuns simplu este că nobilii din alte ţări au fost mai norocoşi. Ei puteau să întreprindă expansiuni mai uşoare, mai apropiate de casă, folosind caii mai degrabă decît corăbiile. Portugalia, din cauza geografiei sale, n-a avut de ales.

Fără îndoială, expansiunea peste mări a fost legată în mod tradiţional de interesele comercianţilor, care realizau profituri de pe urma extinderii comerţului, şi de cele ale monarhilor, care căutau să-şi asigure deopotrivă glorie şi venituri pentru tron. Ar fi posibil însă ca motivaţia iniţială pentru explorările iberice să fi provenit în primul rînd din interesele nobilimii, în special ale „fiilor mai tineri" cu titlu nobiliar dar săraci şi lipsiţi de pămînt, şi că numai după ce reţeaua comercială a început să funcţioneze, comercianţii cei mai prudenţi (adesea mai puţin întreprinzători decît nobilii ameninţaţi cu declasarea) să fi devenit şi ei entuziaşti[118].

A fost oare suprapopularea cauza expansiunii? Aceasta este una dintre acele întrebări care complică problema. Braudel ne atrage atenţia că a existat, cu siguranţă, o suprapopulare în regiunea mediteraneană vestică şi, ca dovadă, el citează expulzarea repetată a evreilor şi în cele din urmă a *moriscilor* din diferite ţări[119]. Dar E. E. Rich ne asigură „că surplusul populaţiei excedentare a avut un rol neglijabil [în motivarea expansiunii din secolele al XV-lea şi al XVI-lea]... Este posibil ca surplusul de populaţie să fi fost absorbit de războaie ori de oraşe (mai mult de atît nu putea fi)"[120]. E probabil, sînt de acord, dar cum s-au hrănit –cum s-au îmbrăcat, au locuit etc.– cei care plecau la oraşe (ori în războaie)? A existat spaţiu fizic pentru populaţie, chiar pentru populaţia excedentară în Europa. Într-adevăr, aceasta a fost chiar o latură a problemei a cărei rezolvare a condus la expansiune. Spaţiul fizic a fost un element care dădea putere ţărănimii în raport cu nobilimea, şi deci un factor al declinului veniturilor senioriale, al crizei

feudalismului. Societățile europene au putut să-i răspundă în diverse moduri. Unul a fost să se definescă ele însele (cel puțin implicit) drept suprapopulate și, deci, ca avînd nevoie de o bază teritorială mai largă[121]. În realitate, ceea ce-i trebuia nobilimii (și burgheziei), ceea ce vor și obține, a fost o forță de muncă mai docilă. Mărimea populației n-a fost o problemă; relațiile sociale au fost acelea care au guvernat interacțiunea dintre clasele superioare și cele interioare.

• În sfîrșit, ar putea oare fi explicată expansiunea pe mare prin „spiritul de cruciadă“, prin necesitatea evanghelizării? Și de data aceasta punerea întrebării împinge în umbră problema reală. Fără îndoială, creștinismul a luat o formă militantă în Peninsula Iberică, unde luptele naționale erau de multă vreme definite în termeni religioși. Fără îndoială, aceasta a fost epoca *înfrîngerii* creștine de către turcii musulmani în sud-estul Europei (chiar la porțile Vienei). Iar expansiunea atlantică trebuie să fi reflectat o reacție psihologică la aceste evenimente, „un fenomen de compensație, un fel de salt înainte“, cum ne sugerează Chaunu[122]. Fără îndoială pasiunile creștinismului explică multe dintre deciziile speciale luate de către spanioli și portughezi, și probabil parțial intensitatea angajării sau supraangajării lor. Pare însă mai plauzibil să considerăm acest entuziasm religios ca un tip de raționalizare, unul fără îndoială interiorizat de mulți dintre actori, întărind și susținînd, așadar, procesul – iar, economic, distorsionîndu-l. Dar istoria a cunoscut cu prea multă regularitate situația în care pasiunea s-a preschimbat în cinism pentru a nu fi suspicioși cînd se invocă asemenea sisteme de credință ca factori primi în explicarea genezei și persistenței de lungă durată a unei acțiuni sociale de mare anvergură.

Tot ceea ce s-a spus despre structura motivației pentru expansiune nu reprezintă un răspuns concluziv la întrebarea: de ce portughezii? Am vorbit despre nevoile materiale ale *Europei*, despre o criză *generală* a veniturilor senioriale. Am argumentat, desigur, în acest context interesul particular al Portugaliei de a rezolva chestiunea prin explorarea atlantică; dar nu este suficient pentru a fi convingători. Trebuie, de aceea, să trecem de la problema motivațiilor la aceea a capacităților. De ce a fost Portugalia, dintre toate statele Europei, cea mai în

stare să susţină impulsul iniţial? Un răspuns evident poate fi găsit pe orice hartă. Portugalia are deschidere spre Atlantic şi este situată imediat în vecinătatea Africii. În raport cu colonizarea insulelor atlantice şi cu explorarea coastei de vest a Africii, ea a fost evident cea mai apropiată. În plus, distribuţia curenţilor oceanici a favorizat, în condiţiile date ale tehnologiei timpului, plecările din porturile portugheze (ca şi din cele din sud-vestul Spaniei)[123].

În plus, Portugalia avea deja o bogată experienţă în comerţul pe distanţe mari. În această privinţă, dacă portughezii nu se puteau măsura cu veneţienii sau cu genovezii, în schimb, aşa cum arată cercetările recente, dispuneau de o pregătire însemnată situată probabil la nivelul celei a cetăţilor din nordul Europei[124].

Al treilea factor a fost disponibilitatea de capital. Genovezii, marii rivali ai veneţienilor, au decis de timpuriu să investească în întreprinderea comercială iberică şi să-i încurajeze eforturile în direcţia expansiunii peste ocean[125]. Spre sfîrşitul secolului al XV-lea, genovezii îi vor prefera pe spanioli portughezilor, dar aceasta, mai ales din cauză că cei din urmă puteau în acel moment să-şi permită să se lipsească de coordonarea şi de tutela genovezilor, şi astfel să le diminueze profitul. Verlinden numeşte Italia „singura naţiune colonizatoare efectivă în timpul Evului Mediu“[126]. În secolul al XII-lea, cînd genovezii şi pisanii apar întîia oară în Catalonia[127] şi în secolul al XIII-lea, cînd îi întîlnim întîia oară în Portugalia[128], ni se înfăţişează o parte a eforturilor italienilor de a atrage popoarele iberice în comerţul internaţional al epocii. Dar odată aşezaţi acolo, italienii vor urma să joace un rol director în eforturile de colonizare iberică deoarece, sosind acolo aşa de devreme „ei au fost capabili să cucerească poziţiile cheie ale Peninsulei Iberice înseşi“[129]. Cam prin 1317, după cele spuse de Virginia Rau, „oraşul şi portul Lisabona vor reprezenta marele centru al comerţului genovez...“[130]. Aşadar, în ultima perioadă a secolului al XIV-lea şi la începutul secolului al XV-lea, neguţătorii portughezi au început să se plîngă în legătură cu „intervenţia nelegitimă [a italienilor] în comerţul cu amănuntul al regatului, ceea ce ameninţa poziţia dominantă a neguţătorilor naţionali în această ramură a comerţului“[131]. Soluţia a fost simplă şi, într-o oarecare măsură, clasică. Italienii au fost

asimilaţi prin căsătorii şi au devenit aristocraţi funciari atît în Portugalia cît şi în Madeira.

A existat şi un alt aspect al economiei comerciale care a contribuit la spiritul întreprinzător al Portugaliei, comparativ cu, să zicem, cel al Franţei sau Angliei. A fost o ironie că Portugalia a fost cel mai puţin absorbită în zona care va deveni economia mondială europeană, legîndu-se mai degrabă, într-un grad semnificativ, cu zona mediteraneană islamică. Ca o consecinţă, economia acesteia a fost mai monetizată şi populaţia relativ mai urbanizată[132].

Nu numai geografia şi puterea comercială au contribuit însă la avantajul Portugaliei. Pe lîngă acestea, un rol important l-a avut puterea aparatului său de stat. Portugalia a fost în această privinţă foarte diferită de celelalte state europene occidentale, diferenţă care a durat tot secolul al XV-lea. Ea a cunoscut o perioadă de pace cînd ceilalţi au trecut printr-o stare de războaie interne[133]. Stabilitatea statului a fost importantă nu numai pentru că a creat climatul de mare avînt pentru întreprinzători, ci şi pentru că acest climat a încurajat nobilimea să-şi găsească alte debuşee pentru energiile sale decît războaiele interne sau intereuropene. În acelaşi timp, această stabilitate a fost crucială şi pentru că însuşi statul a fost sub multe aspecte principalul întreprinzător[134]. Statul avînd stabilitate, a putut să-şi consacre energiile unor acţiuni comerciale profitabile. Logica geoistoriei i-a dictat Portugaliei, aşa cum am văzut, expansiunea atlantică, aceasta fiind cea mai judicioasă întreprindere comercială a statului.

De ce Portugalia? Deoarece ea singură dintre statele europene şi-a maximalizat energia voliţională şi posibilităţile. Europa avea nevoie de o bază arabilă mult mai extinsă pentru a-şi susţine o expansiune economică în măsură să compenseze declinul critic al veniturilor senioriale şi să permită evitarea războaielor de clasă *in statu nascendi*, potenţial foarte periculoase, pe care criza feudalismului le implica. Europa avea nevoie de multe lucruri: metale preţioase, materii prime, proteine, mijloace de conservare a proteinelor, hrană, lemn, materiale prime pentru textile. Şi avea nevoie, de asemenea, de o forţă de muncă mai docilă.

Dar termenul de „Europa“ nu trebuie să fie reificat. Nu există un factor central care să fi acţionat sub semnul

acestor obiective de lungă durată. Deciziile erau luate de către grupuri de oameni care acţionau în baza intereselor lor imediate. În cazul Portugaliei, „afacerea descoperirilor" pare să fi prezentat un avantaj pentru multe grupuri, pentru stat, pentru nobilime, pentru burghezia comercială (indigenă şi străină), chiar pentru semiproletariatul oraşelor.

Pentru stat, un stat *mic*, avantajul a fost evident. Expansiunea era calea cea mai promiţătoare pentru creşterea veniturilor şi pentru acumularea gloriei. Iar statul portughez era aproape singurul dintre statele Europei acelei perioade care nu era frămîntat de conflicte interne. El realizase o stabilitate politică moderată cu cel puţin un secol mai devreme decît Spania, Franţa şi Anglia.

Tocmai această stabilitate a generat elanul nobilimii. Confruntaţi cu aceeaşi presiune financiară ca şi nobilii europeni din alte zone, nobilii portughezi au fost lipsiţi de potenţialul financiar şi narcotizant al războaielor intestine (în cazul că le cîştigau). N-ar fi putut spera nici să-şi compenseze poziţia financiară prin colonizare internă. Portugaliei i-a lipsit pămîntul. Astfel, nobilii au fost sensibili la ideea unei expansiuni oceanice şi şi-au oferit „fiii mai tineri" ca element de comandă necesar expediţiilor.

De această dată interesele burgheziei nu se aflau în conflict cu cele ale nobilimii. Pregătită pentru capitalismul de tip modern printr-o lungă ucenicie în comerţul la mare distanţă şi printr-o experienţă de viaţă într-una dintre cele mai monetarizate arii ale Europei (datorită interferenţelor economice cu lumea islamică mediteraneană), şi burghezia a căutat să se elibereze de limitările pe care le presupunea mica piaţă portugheză. În măsura în care i-a lipsit capitalul, ea l-a găsit prompt la genovezi care, din propriile lor raţiuni legate de rivalitatea cu Veneţia, erau pregătiţi să-i finanţeze pe portughezi. Iar conflictul potenţial dintre burghezia indigenă şi cea străină a fost pus în surdină de consimţirea genovezilor de a se lăsa cu timpul asimilaţi de cultura portugheză.

În sfîrşit, explorarea şi curentele comerciale rezultate creau premise ocupaţionale pentru semiproletariatul urban din cadrul căruia mulţi se refugiaseră în oraşe pentru a scăpa de exploatarea accentuată determinată de

criza seniorială. Din nou, iată, potențialul pentru dezordine internă a fost diminuat prin expansiunea externă.

Şi dacă această îmbinare de dorințe şi posibilități nu ar fi fost de ajuns, Portugalia a fost binecuvîntată şi de şansa de a avea una dintre cele mai bune aşezări geografice în raport cu o asemenea întreprindere, atît prin ieşirea sa la Atlantic şi spre sud, cît şi prin convergența unor curente oceanice favorabile. Nu trebuie aşadar să ni se pară surprinzător, retrospectiv, că Portugalia a făcut saltul.

Mai există o ultimă chestiune cu care trebuie să ne confruntăm înainte de a putea trece la partea esențială a acestei cărți. Pînă aici am încercat să explicăm ce anume a condus Europa la pasul de a crea o economie mondială capitalistă. Trebuie , în fine, să explorăm succint cauzele pentru care capitalismul apare numai în cadrul unei economii mondiale –chestiune care va sta în centrul studiului nostru– şi nu în cadrul unui imperiu mondial. O comparație nimerită, în acest sens, este aceea dintre Europa şi China, care aveau aproximativ acelaşi volum de populație pe tot intervalul dintre secolele al XIII-lea şi al XVI-lea[135].

Aşa cum elegant afirmă Pierre Chaunu:

> „Faptul că Vasco da Gama şi Cristofor Columb... nu au fost chinezi... reprezintă un aspect care merită cîteva momente de reflecție. La urma urmelor, spre sfîrşitul secolului al XV-lea, atît cît literatura istorică ne permite să înțelegem, Extremul Orient, ca entitate comparabilă cu cea mediteraneană..., nu era în nici un fel inferior, cel puțin în aparență, Occidentului îndepărtat al continentului eurasiatic“[136].

În nici un fel inferior? Lămurirea chestiunii cere obişnuita comparație a tehnologiilor, şi în această privință specialiştii au păreri împărțite. Pentru Lynn White Jr., Europa a cunoscut o expansiune în secolul al XVI-lea deoarece ea devansase restul lumii în tehnologia agriculturii încă de prin secolul al IX-lea e.n.:

> „Între prima jumătate a secolului al VI-lea şi sfîrşitul secolului al IX-lea Europa de nord a creat ori a primit o serie de invenții care s-au închegat rapid într-un sistem de agricultură integral nou. În termenii muncii țărăneşti, acesta a fost cel mai productiv dintre cele pe care lumea le cunoscuse. [White se

referă la plugul greu, la sistemul de triplă rotaţie a culturilor, la păşunile comunale pentru cornute, la hamurile moderne şi la potcoave]... Pe măsură ce diferitele elemente ale acestui nou sistem au fost perfecţionate şi răspîndite, hrana a devenit mai abundentă şi populaţia a crescut... Iar noua productivitate atinsă de fiecare dintre ţăranii nordici a îngăduit multora dintre ei să părăsească agricultura pentru oraşe, industrie şi comerţ[137]."

White subliniază de asemeni că Europa nordică a devansat restul lumii în domeniul tehnologiei militare în secolul al VIII-lea, iar în domeniul producţiei industriale în secolul al XI-lea. Pentru cel ce se întreabă asupra cauzelor unei atare situaţii, White răspunde atribuind acest fenomen acelei profunde răscoliri a structurilor provocată de invaziile barbare, faţă de care Occidentul a avut probabil o reacţie creativă, în termenii lui Toynbee[138].

Alţi specialişti nu sînt totuşi de acord cu evaluarea faptică. Să ne referim de pildă, la tehnologia militară. Carlo Cipolla remarcă:

„Probabil că tunurile chinezeşti erau cel puţin tot atît de bune ca cele occidentale, dacă nu mai bune pînă la începutul secolului al XV-lea. Totuşi, în cursul secolului al XV-lea, tehnologia europeană a făcut progrese notabile... Artileria europeană a devenit incomparabil mai puternică decît oricare dintre tunurile făcute vreodată în Asia, şi nu este greu să observi, în textele secolului al XVI-lea, ecourile acelui amestec de surpriză şi teroare care se declanşau la apariţia artileriei europene[139]."

În mod similar, Joseph Needham, care este încă în toiul realizării monumentalei sale prezentări a istoriei ştiinţei şi tehnologiei chineze, datează momentul instaurării avantajului industrial şi tehnologic european asupra Chinei numai pe la 1450 e.n.[140] Ce anume explică saltul înainte al Europei? Nu un singur factor, zice Needham, ci „un întreg organic, un pachet de schimbări".

„Fapt este că în dezvoltarea spontană autohtonă a societătii chineze nu s-a produs nici o schimbare drastică similară Renaşterii sau „revoluţiei ştiinţifice" a Occidentului. Îmi place adesea să-mi reprezint evoluţia chineză ca fiind reprezentată de o curbă uşor urcătoare, menţinîndu-se în mod notabil

la *un nivel mai ridicat decît acela al Europei*, să zicem din secolul al II-lea şi pînă în secolul al XV-lea. Ulterior însă, după declanşarea renaşterii ştiinţifice în Occident o dată cu revoluţia galileică, adică cu ceea ce s-ar putea numi tehnica de bază a descoperirii ştiinţifice înseşi, curba ştiinţei şi tehnologiei în Europa începe să urce intens, într-o formă aproape exponenţială, depăşind nivelul societăţilor asiatice... Această violentă abatere începe acum să se corecteze[141]."

Cîţiva specialişti insistă asupra aportului crucial în dezvoltarea Europei al cîrmei de direcţie în secolul al XV- lea[142]. Dar Needham dovedeşte existenţa cîrmei în China din aproximativ primul secol e.n., o invenţie difuzată probabil din China spre Europa în secolul al XII-lea e.n.[143].

Dacă aprecierea lui Needham cu privire la competenţa şi superioritatea tehnologiei chineze asupra Occidentului, pînă în momentul avîntului brusc al acestuia, este corectă, atunci este şi mai uimitor faptul că explorările chineze şi portugheze peste mări au început efectiv simultan, dar că după nici 28 de ani chinezii s-au retras în carapacea continentală şi au renunţat la orice alte încercări. Şi nu ca o consecinţă a lipsei de succes. Cele şapte călătorii ale amiralului-eunuc Cheng Ho între 1405 şi 1433 au reprezentat un mare succes. El a călătorit în tot Oceanul Indian, din Java pînă în Ceylon şi Africa de est. Din cele şapte călătorii ale sale a adus tribut şi produse exotice pentru curtea chineză, care a apreciat în mod deosebit acţiunile sale. Călătoriile au încetat cînd Cheng Ho a murit în 1434. Mai mult, cînd, în 1479, Wang Chin, tot un eunuc, interesat în lansarea unei expediţii militare la Annam, s-a adresat arhivelor pentru a consulta textele lui Cheng Ho asupra Annamului, i s-a refuzat accesul. Textele au fost interzise parcă pentru a şterge memoria însăşi a lui Cheng Ho[144].

Originile expediţiilor şi cauzele încetării lor sînt deopotrivă neclare. Se pare că li se opunea constant birocraţia oficială a mandarinilor confucieni[145]. Întrebarea este de ce. Pe de altă parte, expediţiile păreau a fi susţinute de împărat. Cum altfel ar fi putut fi lansate? O dovadă suplimentară în acest sens o constituie, pentru Tien-Tsê Chang, faptul că, la începutul secolului al XV-lea, funcţia Biroului Vaselor Comerciale, o instituţie

de stat începînd cu secolul al VIII-lea e.n., a fost preschimbată din funcţie de colectare a taxelor vamale (care a devenit acum o funcţie provincială) în cea de transmitere a tributului, care era desigur de o importanţă considerabilă în epoca lui Cheng Ho. Chang se întreabă în legătură cu descentralizarea strîngerii vămilor, care a permis probabil bariere mai scăzute în unele regiuni: „Să nu fi acordat împăratul o atenţie deosebită încurajării comerţului străin a cărui importanţă pentru China a fost cît se poate de evidentă?“[146]

Cît se poate de evident acest fapt, totuşi curînd încurajarea a încetat. De ce? Pentru William Willetts, aceasta are legătură cu *Weltanschauung*-ul chinezilor. Le-a lipsit, se spune, un fel de misiune colonizatoare tocmai pentru că, în aroganţa lor, ei se considerau lumea în întregul ei[147]. În plus, Willetts consemnează alte două cauze mai directe pentru încetarea explorărilor: „ura patologică resimţită de birocraţia oficială confucianistă faţă de eunuci“[148] şi „scurgerea fondurilor de tezaur prilejuită de echiparea misiunilor peste mări“[149]. Ultima pare un motiv ciudat, întrucît scurgerea ar fi putut fi compensată probabil de venitul pe care intreprinderile coloniale l-ar fi putut genera. Cel puţin aşa considerau trezoreriile europene din aceeaşi epocă.

Există şi alte explicaţii ale căror argumente se referă la focarele alternative ale atenţiei politice care au abătut în altă direcţie interesul explorărilor din Oceanul Indian. De exemplu, G. F. Hudson ajunge la concluzia că reorientarea spre nord a capitalului, de la Nanking spre Pekin în 1421, consecinţă a ameninţării crescînde a năvălirii barbarilor mongoli, ar fi putut să abată atenţia imperială de la problema explorărilor[150]. Boxer explică întreruperea prin ameninţarea dinspre răsărit a acelor *Wako*, bande piratereşti japoneze care prădau coasta Chinei[151]. M.A.P. Meilink-Roelofsz sugerează că tendinţa retragerii a putut fi declanşată de către presiunea comercianţilor islamici în Oceanul Indian[152].

Chiar dacă toate aceste aspecte sînt adevărate, nu par a fi cauze suficiente. De ce n-a existat motivaţia internă predispusă să interpreteze aceste dificultăţi externe mai degrabă ca pe nişte factori de întrerupere decît ca obstacole definitive? Să nu fi dorit China, aşa cum sugerează unii analişti, pur şi simplu să se extindă?[153] Pierre Chaunu ne oferă o cheie cînd ne sugerează că unul

din lucrurile care i-au lipsit Chinei au fost „grupurile cu voinţă convergentă" de expansiune[154]. Acest aspect este foarte grăitor, căci ne amintim că ceea ce izbea în Portugalia erau tocmai interesele paralele ale *diferitelor* grupări sociale pentru explorarea mărilor şi pentru expansiune. Să revedem aşadar aspectele prin care s-a deosebit lumea europeană de cea chineză.

A existat, mai întîi, o diferenţă semnificativă în agronomie. Am discutat preferinţele pentru consumul de carne în Europa, preferinţe care s-au accentuat o dată cu „criza" din secolul al XIV-lea. Şi, deşi consumul de carne în masa populaţiei va diminua mai tîrziu, începînd cu secolul al XVI-lea pînă în secolul al XIX-lea, aceasta nu va însemna în mod necesar un declin în ceea ce priveşte predispoziţia de a folosi pămîntul mai degrabă pentru vite decît pentru cereale. Ponderea absolută a claselor superioare în Europa s-a mărit începînd cu secolul al XVI-lea, între altele, şi din cauza creşterii dramatice a populaţiei, însă suprafaţa care putea fi folosită pentru producţia de carne a rămas aceeaşi. Nu este nici o contradicţie între acest lucru şi declinul relativ al consumului de carne la clasele de jos, care-şi vor obţine cerealele atît din ariile periferiale, prin import, cît şi printr-o cultivare mai intensivă practicată în Europa occidentală ca rezultat al progresului tehnologic.

China, prin contrast, căuta să-şi dezvolte o bază agricolă mai puternică, prin mărirea producţiei de orez în părţile de sud ale ţării. Accentul pe vite în Europa a condus la folosirea extensivă a forţei animale ca motor al producţiei. Orezul este cu mult mai bogat în calorii raportat la unitatea de pămînt cultivat, cerînd însă un volum mai mare de mînă de lucru.

Astfel, notează Chaunu, folosirea puterii animale în Europa însemna că „omul european poseda în secolul al XV-lea o forţă motrice cam de cinci ori mai puternică decît aceea posedată de către omul chinez, următoarea pe scara favorizatelor la nivel mondial în epoca descoperirilor"[155].

Dar chiar şi mai important decît acest avans tehnologic, în ceea ce priveşte chestiunea noastră, este implicaţia pe care a avut-o această relaţie deosebită a omului cu pămîntul. Aşa cum arăta Chaunu:

> „Europeanul risipeşte spaţiul. Chiar în punctul minimului demografic de la începutul secolului al

XV-lea, Europei i-a lipsit spaţiul... Dar dacă Europei îi lipseşte spaţiul, Chinei îi lipsesc oamenii...
«*Decolarea*» europeană se produce, se pare, în aceeaşi perioadă (secolele al XI-lea - al XIII-lea) cu «*decolarea*» chineză a producţiei de orez, dar prima este infinit mai revoluţionară, în măsura în care condamnă puternica arie mediteraneană la cucerirea Planetei...
Oricum am lua-o, eşecul chinez din secolul al XV-lea este mai puţin consecinţa unei lipse relative a mijloacelor cît a unei sărăcii a motivaţiilor. Principala motivaţie rămîne nevoia, adesea subconştientă, de spaţiu[156]."

Avem, aici cel puţin, o explicaţie plauzibilă a faptului pentru care China putea să nu dorească expansiunea pe mare. China a cunoscut, de fapt, o expansiune, dar în interior, extinzîndu-şi producţia de orez înăuntrul frontierelor sale. „Americile interne" ale Europei în secolul al XV-lea au fost repede epuizate, dată fiind agronomia care depindea de tot mai mult spaţiu. Nici omul, nici societăţile nu se angajează în sarcini dificile în mod gratuit. Explorarea şi colonizarea sînt sarcini dificile.

O ultimă precizare care s-ar putea face ar fi că din anumite motive, secolul al XV-lea a însemnat pentru China ceea ce Van der Sprenkel numeşte o perioadă de „contra-colonizare", de migraţie a populaţiei din ariile producătoare de orez[157]. Dacă, pe de o parte, un asemenea fenomen a făcut posibilă relaxarea presiunii „supra-populaţiei" (termen întotdeauna dependent de o definiţie socială), în schimb, pe de altă parte, acelaşi fenomen a slăbit potenţialul de industrializare al Chinei, fără a-i oferi avantajele compensatoare ale unui imperiu colonial. „Decolarea" e posibil astfel să fi eşuat.

Există o a doua mare diferenţă între Europa şi China. China era un vast imperiu, aşa cum în această epocă era lumea turco- musulmană. Europa nu era un imperiu. Ea era o economie mondială în naştere, compusă din mici imperii, state-naţiuni, şi oraşe- state. Sînt multe aspectele sub care această diferenţă a fost importantă.

Să începem cu argumentele pe care le aduce Weber în legătură cu implicaţiile celor două forme de dezintegrare a unui imperiu: feudalizarea, ca în Europa occidentală, şi prebendalizarea ca în China[158]. El susţine

că este mult mai probabil ca un nou stat centralizat să se nască dintr-un sistem feudal decît dintr-unul prebendial. Cazul analizat de Weber prezintă următoarele aspecte:

> „Senioria occidentală, ca şi cea orientală indiană, s-au dezvoltat ca urmare a dezintegrării autorităţii centrale a puterii de stat patrimoniale –dezintegrarea Imperiului carolingian în Occident, dezintegrarea puterii califilor şi a maharadjahilor sau a Marilor Mogoli în India. Totuşi, în Imperiul carolingian, noul strat s-a dezvoltat pe bazele unei economii rurale de subzistenţă.
>
> [Ca atare, acesta s-a aflat probabil la un nivel *mai scăzut* de dezvoltare economică decît corespondentul său oriental]. Prin vasalitatea legată de jurămîntul de fidelitate, concepută după modelul vasalilor de război, pătura lorzilor a fost legată de rege şi s-a interpus între popor şi rege. Relaţii feudale existau şi în India, dar acestea n-au fost decisive nici pentru formarea unei nobilimi, nici pentru apariţia unui sistem al marii proprietăţi funciare particulare.
>
> În India, ca şi în tot Orientul, s-a dezvoltat o seniorie caracteristică mai degrabă ca urmare a arendării dărilor (*tax- farming*) [pesemne, din cauză că puterea centrală era încă destul de *puternică* pentru a conserva sistemul fiscal al dărilor iar economia s-a *dezvoltat* suficient şi cu o îndestulătoare circulaţie a banilor pentru a furniza principalul surplus necesar pentru dări, în comparaţie cu Occidentul Evului Mediu timpuriu, pe cît se pare mai puţin dezvoltat] şi a prebendelor fiscale şi militare ale unui stat cu mult mai birocratic. Privită ca o categorie economică, senioria orientală a rămas de aceea, în esenţă, o «*prebendă*» şi n-a devenit un «*fief*»; s-a petrecut nu o feudalizare, ci o prebendializare a statutului patrimonial. Paralela comparabilă occidentală, deşi subdezvoltată, nu este fieful medieval, ci vînzarea rangurilor şi a prebendelor în tot timpul secolului al XVII-lea papal sau în epoca aristocraţiei franceze a magistraţilor (*noblesse de robe*). Exista şi un factor pur militar important pentru explicarea evoluţiilor diferite ale Orientului şi Occidentului. În Europa cavalerul a fost, din punct de vedere tehnic, o forţă de primă importanţă a feudalismului. În India, în ciuda numărului lor, cavalerii erau relativ mai puţin

importanţi şi eficienţi decît pedestraşul care a deţinut un rol primordial în armate, de la Alexandru la Mogoli[159]."

Logica argumentării lui Weber sună cam aşa: Un factor tehnic (importanţa cavalerilor) determină întărirea războinicilor de rang intermediar în raport cu centrul în decursul procesului de dezintegrare a unui imperiu. De aici, noua formă socială care se naşte este feudalismul, mai degrabă decît un stat prebendial, în cazul căruia centrul este relativ mai puternic decît în cazul sistemului feudal. De asemenea, economia unui sistem feudal este mai puţin dezvoltată decît aceea a unui sistem prebendial. (Dar este aceasta o cauză ori o consecinţă? Weber nu este clar în această privinţă). Pe termen scurt, feudalizarea este evident preferabilă din punctul de vedere al marilor proprietari funciari, întrucît le asigură mai multă putere (şi poate mai mult venit?). Dar în timp, o clasă care îşi extrage beneficiile dintr- o relaţie prebendială (fiscală) cu pămînturile (*prebendal land-controlling class*) poate rezista mai bine procesului de afirmare a unei monarhii cu adevărat centralizate decît o clasă de proprietari feudali, deoarece sistemul feudal poate fi utilizat de către rege, în măsura în care el însuşi se poate instala în vîrful unui sistem ierarhic unic de relaţii feudale (capeţienilor le-au trebuit mai multe secole să îndeplinească acest lucru), pentru a construi un sistem de loialitate faţă de sine, care, odată edificat, îşi poate pierde elementul personal, devenind loialitate faţă de o naţiune a cărei încarnare o reprezintă regele. Prebendalismul, fiind un sistem cu mult mai contractual decît feudalismul, nu poate fi înţeles prin asemenea legături mistice. (Caz în care, în mod incidental şi în trecere, putem considera prebendalismul în ascensiune în Franţa secolului al XVII-lea ca un regres, iar Revoluţia Franceză ca o încercare de a compensa regresiunea.)

Joseph Levenson, într-o carte consacrată întrebării „De ce nu China?", ne propune un răspuns nu prea diferit de cel al lui Weber:

„În mod ideal şi logic, feudalismul ca un «*tip ideal*» sociologic este complet opus capitalismului. Dar istoriceşte şi cronologic i-a oferit un stimulent. Tocmai absenţa unor constrîngeri feudale în China a ridicat un obstacol mai mare în calea expansiunii capitalismului (şi expansiunii mondiale capitaliste)

decît prezența lor în Europa. Pentru că societatea birocratică non-feudală a Chinei, societate de durată, în stare să se autoregleze, a primit și a înăbușit capitalismul embrionar, ruinîndu-i potențialul revoluționar, exact în măsura în care, în mod ideal, era mai apropiată de formele capitaliste elementare decît societatea feudală. E de mirare că pînă și în Portugalia, una dintre puterile capitaliste cele mai mici în cele din urmă, un proces social exact pe dos decît cel din China a eliberat forța de expansiune în loc de a o comprima? În Portugalia și în Europa occidentală în general, s-a desfășurat un proces proto-capitalist de desprindere de feudalism și de erodare a feudalismului. Și tocmai acesta a fost un proces diferit de persistența în China a unei societăți birocratice, nonfeudale, descurajantă deopotrivă pentru feudalism cît și pentru capitalism[160]."

Există aici un argument pe care-l întîlnim frecvent: receptivitatea inițială a unui sistem la forme noi nu conduce la o schimbare graduală continuă, ci mai degrabă la sufocarea schimbării, pe cînd rezistența inițială conduce în cele din urmă la o breșă.

Feudalizarea a adus cu ea fragmentarea structurii imperiale, pe cînd prebendalizarea a menținut-o. Puterea și venitul au fost distribuite în primul caz unor proprietari de pămînt tot mai autonomi, stabiliți într-o zonă, legați de o anumită țărănime dată, iar, în celălalt caz, unui strat de dimensiunile unui imperiu, în mod deliberat nelegat de o arie locală, semiuniversalist în recrutare dar, prin aceasta, dependent de favorurile centrului. Întărirea centrului unui imperiu reprezenta o muncă imensă, una care a început abia în secolul al XX-lea sub Partidul Comunist Chinez. Crearea unor unități centralizate în arii mai mici era imposibilă cîtă vreme centrul își menținea o coerență, pe care a avut-o sub dinastia Ming și apoi sub dinastia succesoare Manchu; pe cînd a crea unități centralizate într-un sistem feudal a fost, precum știm, o chestiune realizabilă, chiar dacă dificilă. Weber a subliniat destul de clar motivele:

„Un rezultat general al patrimonialismului oriental cu prebendele sale pecuniare a fost că, în mod tipic, numai cucerirea militară sau revoluțiile religioase ar fi putut sfărîma structura rezistentă a intereselor prebendiale, creînd astfel noi distribuții ale puterii și

în consecinţă noi condiţii economice. Orice încercare de inovaţie internă a eşuat însă datorită obstacolelor mai sus menţionate. Europa modernă, cum s-a spus, este o mare excepţie istorică în raport cu această situaţie, deoarece, în primul rînd a lipsit pacificarea unui imperiu unificat. Ne putem reaminti că în Statele Luptătoare, chiar stratul prebendiarilor statului care blocau raţionalizarea administrativă în imperiul mondial au fost altă dată promotorii săi cei mai puternici. După aceea stimulii (acestei atitudini) au dispărut. *Exact în măsura în care competiţia pentru pieţe a impus raţionalizarea întreprinderii private, tot astfel competiţia pentru putere politică a impus raţionalizarea economiei de stat şi a politicii economice deopotrivă în Occident şi în China Statelor Luptătoare.* În economia privată, monopolizarea slăbeşte calculul raţional care este sufletul capitalismului; în sînul statelor monopolul puterii secătuieşte managementul raţional în administraţie, finanţe, şi în politica economică. ...Pe lîngă diferenţa mai sus menţionată în cazul Occidentului au existat forţe puternice şi independente. Cu acestea puterea princiară se putea alia în scopul zdrobirii constrîngerilor tradiţionale; însă, în condiţii cu totul speciale, aceste forţe puteau să-şi folosească propria putere militară pentru a se scutura de legăturile puterii patrimoniale[161]."

Există şi un alt factor care trebuie luat în consideraţie cînd înfăţişăm relaţia centrului regional sau a punctului înaintat al unui sistem cu periferia într-o economie mondială comparativ cu un imperiu. Un imperiu este responsabil pentru administrarea şi protejarea unei mase de populaţie şi a unui teritoriu uriaşe. Aceasta epuizează atenţia, energia şi profitul care ar putea fi investite în dezvoltarea capitalului. Să luăm spre exemplu cazul acelor *Wako* japoneze şi al impactului lor probabil asupra expansiunii chineze. În principiu, *Wako* au reprezentat pentru China o problemă mai redusă decît turcii pentru Europa. Dar cînd turcii au înaintat spre răsărit, n-a existat nici un împărat european care să-şi amintească de expediţiile portugheze. Portugalia n-a fost deviată de la aventurile sale pe mare pentru a apăra Viena, deoarece Portugalia n-a avut nici o obligaţie politică să facă aşa ceva, şi n-a existat nici un aparat prin care i s-ar fi putut

impune să facă un asemenea lucru, nici vreun grup social european ale cărui interese ar fi fost slujite de o asemenea diversiune.

Nici n-ar fi părut expansiunea atît de direct avantajoasă unui împărat european aşa cum i s-a arătat regelui portughez. Am arătat că împăratul chinez putea să considere, aşa cum birocraţia chineză le-a şi considerat, expediţiile lui Cheng Ho ca o secătuire a tezaurului, pe cîtă vreme nevoia de sporire a finanţelor statului a fost chiar unul dintre motivele expansiunii europene. Un imperiu nu poate fi conceput ca un întreprinzător, aşa cum poate fi considerat un stat într-o economie mondială. Pentru că un imperiu pretinde să fie un întreg. El nu-şi poate îmbogăţi economia prin scurgerea fondurilor din alte economii, pentru că el este economia unică. (Aceasta a fost desigur ideologia chineză şi probabil credinţa lor.) Se poate desigur spori participarea împăratului la repartiţia economică. Dar aceasta înseamnă că statul caută nu profituri de întreprindere, ci un tribut mai mare. Şi chiar forma de tribut poate deveni economic dezavantajoasă de îndată ce forţa politică a centrului slăbeşte, întrucît sub atare circumstanţe plata „tributului" poate fi o formă deghizată a unui comerţ dezavantajos pentru imperiu[162].

Există o legătură şi între tehnologia militară şi existenţa unei structuri imperiale. Carlo Cipolla ridică chestiunea legată de cauza pentru care chinezii n-au adoptat avantajele tenologice militare pe care am văzut că portughezii le-au adoptat. El sugerează următoarea explicaţie: „Temîndu-se de bandele interne la fel de mult ca şi de duşmanii străini, şi de revoltele dinlăuntru nu mai puţin decît de invaziile străine, curtea imperială a făcut tot ceea ce a depins de ea pentru a limita atît răspîndirea cunoştinţelor despre artilerie, cît şi proliferarea artizanilor pricepuţi în această artă"[163]. În Europa, cu multiplele sale suveranităţi, nu există nici o speranţă de limitare a răspîndirii armelor. În China, după cît se pare, acest lucru era încă posibil, şi, ca urmare, sistemul centralizat a provocat o dare înapoi a avansului tehnologic esenţial pe termen lung pentru menţinerea puterii sale. Încă o dată, forma imperială a putut servi ca o constrîngere structurală, de data aceasta pentru dezvoltarea tehnologică.

Rămîne o ultimă problemă nerezolvată. A apărut în China, în acea perioadă, o ideologie a individualismului, aceea a şcolii lui Wang Yang-ming, pe care William T. Du Bary o socoteşte comparabilă cu doctrinele umaniste din Occident şi pe care el o consideră „aproape o revoluţie în gîndire", dar care n-a reuşit totuşi „să se dezvolte deplin"[164]. N-a fost oare individualismul ca ideologie un semnal privitor la forţa unei burghezii în formare şi un suport împotriva forţelor tradiţionaliste?

În opinia lui Roland Mousnier, în China situaţia pare a fi fost cu totul contrară. Analizeze sale cu privire la conflictele sociale din China dinastiei Ming arată că individualismul a fost arma mandarinilor confucianişti, clasa birocratică, cu o viziune atît de „modernă", împotriva eunucilor, care erau „întreprinzători" şi „feudali" în acelaşi timp, şi care au reprezentat impulsul „naţionalist" al Chinei dinastiei Ming[165]. Mousnier aduce următoarea argumentaţie:

> „Pentru a avansa în carieră, o largă parte a păturilor educate provenită din clasa mijlocie s-a castrat în mod voluntar. Datorită educaţiei lor, reprezentanţii acestor pături erau în stare să joace un rol preponderent şi imperiul a fost în realitate guvernat de aceşti eunuci.
>
> Odată obţinîndu-şi posturile înalte, ei îşi ajutau familiile, îşi creau pentru ei înşişi o clientelă prin distribuirea funcţiilor şi a fiefurilor, devenind o veritabilă putere în interiorul imperiului însuşi. Rolul mare jucat de eunuci pare a fi aşadar o expresie a afirmării burgheziei. Prinţii de sînge şi oamenii de rang (*les grands*), în scopul apărării lor, îşi creau o clientelă alcătuită şi ea din oameni educaţi proveniţi din clasa mijlocie pe care îi avansau în administraţie... Acest din urmă grup era alcătuit uneori din discipoli ai lui Wang Yang-ming şi invocau preceptele acestuia pentru a se opune eunucilor care deţineau puterea. Eunucii erau de partea lui Chu Hi, apărătorul tradiţiei şi al autorităţii (la care eunucii aveau, în acest moment, primii acces). Aceste lupte erau cu atît mai serioase cu cît prinţii de sînge, oamenii de rang şi eunucii aveau cu toţii o putere de bază ca stăpîni ai pămînturilor (*maîtres du sol*). Reprezentanţii dinastiei Ming căutaseră să-şi întărească poziţia creînd un tip de

feudalism al rudelor şi fidelilor... Victima acestei stări de lucruri era ţăranul. Cheltuielile statului creşteau neîncetat[166]."

Acelaşi lucru s-a întîmplat, desigur, şi în Europa, dar în Europa, aceste cheltuieli susţineau o burghezie în naştere şi o aristocraţie care se zbătea, la limită, cum vom vedea, să se salveze ea însăşi devenind burgheză, aşa cum, la rîndu-i, burghezia devenea aristocratică. În China dinastiei Ming, ideologia, care în Occident slujise burgheziei să ducă la îndeplinire cucerirea maximă a puterii, era îndreptată chiar împotriva acestei burghezii care (dobîndind poate prea devreme o oarecare putere?) s-a văzut pusă în rolul de apărătoare a tradiţiei şi autorităţii. Multe aspecte rămîn încă de elucidat în această chestiune, dar cel discutat aici aruncă deja o îndoială asupra unei corelaţii prea simplificatoare între ideologia individualismului şi afirmarea capitalismului. Un asemenea aspect pune sub îndoială, cu siguranţă, orice afirmaţie cauzală care ar atribui prioritate emergenţei unei asemenea ideologii.

Discuţia asupra Chinei ne duce la următoarele: Este îndoielnic faptul că ar fi existat vreo diferenţă semnificativă între Europa şi China în secolul al XV-lea în privinţa unor aspecte esenţiale: populaţie, arie, nivelul tehnologiei (atît în agricultură cît şi în proiectarea navelor). În măsura în care au existat diferenţe va fi greu să le folosim pentru a evalua mărimea decalajului dezvoltării în secolele următoare. În plus, diferenţa în privinţa sistemelor de valori pare şi ea destul de mult exagerată şi, în măsura în care o atare diferenţă a existat, din nou trebuie spus că nu contează în explicarea diferitelor consecinţe. Pentru că, aşa cum am încercat să arătăm, sistemele de idei pot fi utilizate în sprijinul unor interese contrare, asociate cu impulsuri structurale total diferite. Susţinătorii primatului valorilor, în ardoarea lor de a respinge argumentele materialiste, par a se face vinovaţi ei înşişi de presupunerea unei corespondenţe cu mult mai mecanice între ideologie şi structura socială (deşi ei le inversează ordinea cauzală) decît s-a făcut vreodată în marxismul clasic.

Diferenţa esenţială dintre China şi Europa reflectă, o spunem încă o dată, conjugarea unei tendinţe de durată lungă cu un ciclu economic mai imediat. Tendinţa seculară de lungă durată merge înapoi în timp pînă la

vechile imperii ale Romei şi Chinei, redînd modul şi gradul în care ele s-au dezintegrat. În vreme ce cadrul roman nu mai este decît o slabă amintire a cărei realitate medievală a fost amplu mediată de o biserică unitară, chinezii au reuşit să păstreze o structură politică imperială, chiar dacă una slăbită. Aceasta a fost diferenţa dintre un sistem feudal şi un imperiu mondial bazat pe o birocraţie prebendială. Datorită acestui fapt, China a putut menţine o economie mai avansată în multe aspecte decît aceea a Europei. E chiar posibil ca gradul de exploatare a ţărănimii într-o mie de ani să fi fost mai mic.

La toate acestea, trebuie adăugate impulsurile agronomice ulterioare ale fiecăreia, ale Europei către creşterea animalelor şi către grîu, ale Chinei către orez. Ultimul, cerînd spaţiu mai redus şi oameni mai mulţi, strîmtorarea seculară a lovit cele două sisteme în chipuri diferite. Europa avea nevoie să se extindă geografic mai mult decît China. Iar, în măsura în care cîteva grupuri din China vor fi găsit expansiunea recompensatoare, ele au fost împiedicate să acţioneze datorită faptului că deciziile cruciale erau centralizate într-un cadru imperial care trebuia să se preocupe înainte de toate de menţinerea unui echilibru politic conjunctural al sistemului său mondial.

În acest fel China, după toate aparenţele, părea mai bine plasată pentru a merge spre capitalism, ţinînd seama de faptul că a avut deja o birocraţie de stat generalizată, că a fost mai avansată în privinţa monetarizării economiei şi foarte posibil, în acelasi timp, a tehnologiei; şi totuşi, în cele din urmă, s-a dovedit a fi fost mai puţin bine plasată. Ea era împovărată de o structură politică imperială, apăsată de „raţionalitatea" sistemului ei de valori care zădărnicea folosirea de către stat a acelei pîrghii pentru schimbare (dacă ar fi dorit s-o folosească) pe care monarhii europeni au găsit-o în mistica loialităţilor feudale europene. Sîntem acum pregătiţi să ne continuăm discuţia. Cam pe la 1450, a fost creat în Europa, nu şi în altă parte, cadrul apariţiei unei economii mondiale capitaliste. Acest sistem se baza pe două instituţii-cheie, o largă diviziune mondială a muncii şi aparate statale birocratice în anumite zone. Le vom aborda pe fiecare succesiv şi global. Apoi vom arunca, pe rînd, o privire asupra celor trei zone ale economiei mondiale, pe care le vom numi semiperiferie, centru şi

periferie. Le vom trata amplu în această ordine din motive de secvenţionare istorică, motive care se vor clarifica în cursul discuţiei. Vom putea apoi revedea totalitatea demersului la un nivel mai abstract. Preferăm să facem acest lucru la sfîrşit mai degrabă decît la început, nu numai din credinţa că argumentele teoretice vor fi mai convingătoare după ce materialul empiric a fost deja prezentat, dar şi din convingerea că formularea finală a teoriei trebuie să decurgă din întîlnirea cu realitatea empirică, cu condiţia ca o asemenea întîlnire, la rîndul ei, să fi fost inspirată de o viziune elementară care face posibilă perceperea acestei realităţi.

NOTE

1. S.N. Eisenstadt, „Empires", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan and Free Press, New York, 1968, V, p. 41.

2. O discuţie cu privire la contradicţiile interne ale imperiilor care determină declinul lor poate fi găsită în lucrarea lui S.N. Eisenstadt, „The Causes of Disintegration and Fall of Empires: Sociological and Historical Analyses", *Diogenes*, nr. 34, Vara, 1961, pp.82-107.

3. O asemenea realizare a fost un semn de înţelepciune politică. Primul semn în acest sens a fost refuzul Veneţiei în secolul al XIII-lea de a prelua povara politică a Imperiului Bizantin. Mario Abrate observă: „Organism politic care a rezultat din cea de- a patra Cruciadă, Imperiul Roman de Răsărit şi-a concentrat întreaga speranţă de supravieţuire în permanenţa legăturilor sale cu Vestul. Veneţia, puterea navală care a susţinut Cruciada şi i- a furnizat mijloacele navale, n-a dorit să se împovăreze cu guvernarea politică a Imperiului (Dogele Enrico Dandolo a refuzat în fapt tronul care i s-a oferit) dar şi-a asigurat aproape în mod automat monopolul comunicaţiilor navale şi al pieţelor pentru toate teritoriile controlate de noul Dominion Latin", în „Creta, colonia veneziana nei secoli XIII-XV", *Economia e storia*, IV, 3, iulie-septembrie 1957, p. 251.

4. Frederic C. Lane, „The Economic Meaning of War & Protection", în *Venice and History*, John Hopkins Press, Baltimore, 1966, p. 389.

5. Ferdinand Fried, *Le tournant de l'économie mondiale* (1942), citat în Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranée à l'époque de Philippe II*, ediţia a doua revăzută şi completată, Lib. Armand Colin, Paris, 1966, I, p. 339.

6. Vezi F. Braudel, *La Méditerranée* I, pp. 339-340. Cît priveşte Europa în secolul al XV-lea, Garrett Mattingly argumentează că aceasta încă cerea unităţi de scară redusă: „La începutul secolului al XV-lea societatea occidentală încă era lipsită de resurse pentru a organiza state stabile la scară naţională. La scara oraşului-stat italian putea fi realizat

acest lucru. În interior distanțele mai mici ce trebuiau acoperite au permis aducerea sub incidența unor soluții practice a problemelor de transport și comunicație și, în consecință, problemelor de încasare a impozitelor și de menținere a autorității centrale". *Renaissance Diplomacy* Jonathan Cape, Londra, 1955, p. 59. Dar, precizează Mattingly, această situație se schimbă începînd cu secolul următor: „În termeni de raporturi comerciale, sau de logistică militară, sau chiar de comunicație diplomatică, distanțele europene erau vizibil mai mari în secolul al XIV-lea decît în secolul al XVI-lea..." (*Ibidem*, p. 60).

7. „Cînd cineva spune «lume», cu referire la secolul al XVI-lea..., de fapt, în mod obișnuit, înțelege prin lume Europa... La o scară mondială, geografic vorbind, economia Renașterii reprezintă un aspect regional, neîndoielnic primordial, dar totuși regional. Michel Mollat, „Y-a-t-il une économie de la Renaissance?" în *Actes de Colloque sur la Renaissance*, Lib. Philosophique J. Vrin, Paris, 1958, p. 40.

8. „Înaintea constituirii unei adevărate economii mondiale (încă incompletă în secolul al XX-lea), fiecare nucleu de populație se află în centrul unei rețele de comunicație... Fiecare dintre aceste lumi corespunde... unui nucleu cu o mare densitate a populației. El este limitat de deșerturi, de mări, de pămînturi virgine. Cazul Europei și cel al Chinei sînt deosebit de clare". Pierre Chaunu, *L'expansion européene du XIIIe au XVe siècle*, Collection Nouvelle Clio, nr. 26, Presses Universitaires de France, Paris, 1969, p. 255.

9. Marc Bloch a atacat frontal confuzia de bază: „În mod evident, din faptul că o tranzacție stipulează un preț în echivalent bănesc ori în natură nimeni nu poate deduce în mod legitim, fără o evidență mai precisă, că plata a fost făcută sau nu în numerar...

Tot așa cum instituțiile politice ale feudalismului, caracterizate printr-o profundă slăbire a statului, au recurs la memorie și au păstrat urmele unui trecut cînd statul fusese puternic, tot astfel economia, chiar cînd schimbul devenise minimal, nu si-a întrerupt niciodată atașamentul său la o schemă monetară, ale cărei principii erau moștenite de la civilizațiile precedente". „Économie-nature ou économie-argent?: un pseudo-dilemme", *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, pp. 13-14. Bloch afirmă mai departe: „Feudalismul european ar trebui de aceea văzut ca rezultat al dezagregării violente a societăților mai vechi. Acesta ar fi, de fapt, ininteligibil fără marea revărsare a invaziilor germanice care, unind cu forța două societăți aflate anterior în stadii de dezvoltare foarte diferite, le-a destrămat pe amîndouă...". *Feudal Society*, University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1961, p. 443.

În chestiunea „economiei-monetare", vezi de asemenea M.M. Postan: „Astfel, din punctul de vedere al istoriei engleze, și chiar din cel al istoriei medievale și anglo-saxone, afirmarea economiei monetare în sensul primei sale apariții n-are înțeles istoric. Banii erau în folosință cînd a început istoria bazată pe documente și deci apariția lor nu poate fi invocată pentru a explica orice alt fenomen de mai tîrziu. „The Rise of a Money Economy", *Economic History Review", XIV, 2, 1944, p. 127.*

10. Daniel Thorner, „L'économie paysan: concept pour l'histoire économique", *Annales E.S.C.*, XIX, 3, mai-iunie, 1964, p. 422.

11. B.H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, A. D. 500-1850*, St. Martin's, New York, 1963, p. 24. Autorul menţionează că în jurul anului 1850, începe a doua fază a producţiei agricole indirecte, una în care „majoritatea" populaţiei nu mai este angajată în producţia agricolă.

12. Karl Bücher ne avertizează asupra confuziei pe care cuvîntul „comerciant" o provoacă în context medieval: „Literatura recentă referitoare la originea înfiinţării oraşelor germane a trecut cu vederea conotaţia foarte largă a cuvîntului *Kaufmann* şi a presupus că numeroasele oraşe existente în cadrul Imperiului german spre sfîrşitul Evului Mediu, de la Köln (Colonia) şi Augsburg la Medebach şi Radolfzell, erau locuite de comercianţi în sensul modern al termenului, adică de o clasă specializată de negustori profesionişti care sînt, de regulă, încă văzuţi ca nişte comercianţi angrosişti. Întreaga istorie economică se revoltă contra unei atare concepţii. Cu ce s-au ocupat aceşti oameni şi cu ce au plătit pentru articolele lor? În plus, chiar termenii folosiţi sînt opuşi acestei concepţii. Caracteristica cea mai pregnantă a comerciantului profesionist în relaţia sa cu publicul nu este aceea de a cumpăra, ci aceea de a vinde. Or, denumirea de negustor ambulant (*Kaufmann*) al Evului Mediu provine de la cuvîntul folosit pentru a cumpăra –*kaufen*. În registrul de stat al lui Otto al III-lea, ceea ce erau pentru Dortmund de la 990 la 1000 e.n. *emptores Trotmanniae*, cu legi municipale, care, ca şi cele ale oraşelor Köln şi Mainz, sînt considerate a sluji ca model pentru alte oraşe, sînt pomeniţi în acelaşi înţeles în alte documente ca *mercatores* sau *negotiatores*. Dacă stareţul din Reichenau putea în 1075 să transforme dintr-un condei ţăranii din Allensbach şi descendenţii lor în comercianţi (*ut ipsi et eorum posteri sint mercatores*), nici o ingeniozitate posibilă de interpretare nu poate explica aşa ceva dacă avem în minte negustorii profesionişti. Că, de fapt, comerciant înseamnă orice om care vinde produse pe piaţă, indiferent dacă el însuşi le-a produs sau a cumpărat cea mai mare parte dintre ele, reiese, de exemplu, dintr-o declaraţie netipărită a consiliului oraşului Frankfurt în 1420 privind taxa numită *Marktrecht* (în Cartea nr. 3 a Arhivelor municipale, Fol. 80). Acolo găsim, la început, că această taxă urmează a fi plătită de «fiecare comerciant care staţionează pe stradă cu mărfurile sale, oricare ar fi acestea». Apoi sînt consemnaţi, cu specificări în detaliu, «comercianţii» individuali sau «mărfurile» afectate de această taxă. Din lunga listă, următoarele exemple pot fi date: telali, plăcintari, vînzători de alimente, înpletitori de frînghii, vînzători de alune, vînzători de ouă şi brînză cu căruţele lor, vînzători de orătănii, care-şi poartă coşurile pe spate, străini, avînd în posesie diverse mărunţişuri, cavafi, zarafi, franzelari cu prăvălii în piaţă, străini cu cărucioare de pîine, cu gîşte, căruţe de furaje, paie, fîn, cu varză de iarnă, tot felul de vînzători de pînzeturi de in şi cînepă şi textile, care-şi vînd produsele pe stradă. Avem aici o amestecătură de mici comercianţi ai oraşelor, artizani şi ţărani. Că aceşti cumpărători şi vînzători în piaţă

erau denumiţi *Kaufleute* (negustori) reiese din numeroase documente; de fapt, pot fi citate pasaje în care, cînd se vorbeşte despre negustor, se pare că cel la care se face referire este în primul rînd cumpărătorul. *Industrial Evolution*, Holt, New York, 1901, pp. 117-118, nota de subsol 23.

13. A existat un comerţ la „mare distanţă" şi un comerţ local, nu însă unul „intermediar". Carlo Cipolla dă următoarea explicaţie: „ Un amestec curios de universalism şi particularism a dominat scena. Era convenabil, din punct de vedere economic, să obţii mătasea preţioasă din China sau covoarele preţioase din Orientul Apropiat, dar nu părea convenabil de regulă să procuri mărfuri mai sărace de la cîteva mile distanţă. Întrucît transportul de mare volum era imposibil din motive tehnice, costurile sale se păstrau relativ înalte. În special cînd transportarea pe apă era imposibilă, comerţul la mare distanţă trebuia să se limiteze, în principal, dacă nu exclusiv, la obiecte preţioase. Pentru nevoile sale elementare zilnice orice comunitate trebuia să fie autosubzistentă într-un grad cît mai complet cu putinţă. Diviziunea interlocală a muncii trebuia să se limiteze la obiecte preţioase sau alte lucruri care nu puteau fi obţinute în nici un caz pe plan local sau care nu puteau fi uşor înlocuite. Comerţul trebuia să se bazeze în mare măsură pe consumul aristocratic de obiecte de lux". *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean Woprld: Fifth to Seventeenth Century*, Gordian Press, New York, 1976, p. 57.

14. Vezi Paul Sweezy: „Înflorirea oraşelor, produsă, în general, aproape în întreaga Europă occidentală, a făcut mult mai mult decît să ofere un biet liman pentru refugiul acelor iobagi care scăpau cu fuga de pe moşii; acest proces a schimbat de asemenea poziţia celor ce rămăseseră pe moşii... Aşa cum în zonele cu salarii reduse se impunea o creştere a acestora, tot astfel trebuiau făcute concesii iobagilor de îndată ce aceştia au posibilitatea să migreze spre oraşe", în „The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society* XIV, primăvară, 1950, p. 145. S-ar putea remarca ceea ce subliniază Dobb în această privinţă, în cadrul unei prelungite dezbateri între el şi Sweezy, în care îşi manifestaseră reciproc dezacordul referitor la o lungă listă de probleme: „În mod incidental, am fost întru totul de acord cu importanta observaţie pe care Sweezy o accentuează, şi anume că semnificativă a fost nu atît amploarea migraţiei populaţiei spre oraşe, cît faptul că ameninţarea cu producerea acesteia (însoţită poate doar de mişcări destul de reduse) era suficientă pentru a forţa proprietarii să facă concesii, slăbind în chip hotărîtor ordinea feudală", în „Reply by Maurice Dobb", *Science and Society*, XIV, 2, primăvară, 1950, p. 160.

15. „Fără nici o îndoială, formele cele mai apropiate de feudalism au apărut în toată puterea lor, atît în Bizanţ cît şi în lumea arabă, în momentele de expansiune comercială şi nu în cele de declin. Acelaşi lucru este cu siguranţă adevărat în cazul societăţilor rusă şi poloneză, cu menţiunea că cei ce-au organizat materialiceşte comerţul internaţional erau aici în majoritate străini (negustorii hanseatici), în vreme ce proprietarii rurali indigeni aveau grijă de producţie şi de strîngerea bunurilor comercializabile. Profiturile erau împărţite între cele două

grupuri, contribuind astfel la afirmarea clasei senioriale, la sporirea capacității sale de a-și diversifica și întări mijloacele de dominare asupra țăranilor". Claude Cahen, „A propos de la discussion sur la féodalité", *La Pensée*, nr. 69, iulie-august-1956, pp. 95-96.

16. Cahen, *ibid.*, p. 96, A.B. Hibbert susține și el că: „Atît faptele cît și teoria sugerează că în perioadele medievale timpurii, comerțul a fost fără îndoială un factor de disoluție al societății feudale, dar că, totodată, a fost un produs natural al acestei societăți iar stăpînii feudali i-au favorizat dezvoltarea pînă la un punct... Feudalismul n-a putut niciodată să se lipsească de negustori... Două au fost cauzele... Stăpînii feudali trebuiau să aprovizioneze marile stabilimente publice și private, și, pe de altă parte, ei doreau să realizeze profituri din comerț și industrie, fie devenind ei înșiși negustori, fie însușindu-și o parte din cîștigurile obținute în comerț și industrie prin impozite și taxe aplicate produselor sau celor care le produceau și le distribuiau". „The Origins of the Medieval Town Patriciate", *Past & Present*, nr. 3, februarie 1953, p. 17.

Hibbert discută apoi cele *două* surse de proveniență a straturilor dominante în orașe: „Două procese sînt implicate în formarea unui patriciat: transformarea internă a unei clase dominante vechi și recrutarea noilor familii dintre negustorii și artizanii cu mai mult succes, care adesecori proveneau din imigranți și descendenți ai imigranților [p. 23]".

„Această explicație ia în considerare existența unei surse suplimentare a capitalului comercial complementară față de cîștigurile micilor negustori ambulanți ori față de cele ale auxiliarilor. În ultimă instanță se ține seamă de ideea că noile tehnici sau piețe de desfacere puteau fi exploatate întîi de către oameni noi care, pentru a se afirma, recurgeau la forme de asociere cu oamenii înstăriți de ranguri mai vechi astfel încît capitalul era treptat transferat dinspre utilizări mai vechi spre unele noi [p. 26]".

17. Owen Lattimore, „The Frontier in History", în *Relazioni del X Congresso de Scienze Storiche*, I: *Metodologia Problemi generali Scienze ausiliare della storia*, G.C. Sansoni, Florența, 1955, pp.124-125.

18. Edouard Perroy, „A l'origine d'une économie contractée: les crises du XIVe siècle", *Annales E.S.C.*, IV, 2, aprilie-iunie, 1949, p. 168. Un element informațional care i-ar putea da dreptate lui Perroy în legătură cu saturația demografică este faptul că arhivele engleze dezvăluie că în Evul Mediu o zi de lucru în agricultură însemna în realitate „de la răsăritul soarelui la chindie". Vezi Slicher van Bath, *Agrarian History*, p. 183. Ester Boserup desprinde din acest fapt concluzia că un aspect semnificativ al dezvoltării agricole moderne este „o treptată creștere a numărului de ore lucrate în agricultură". *The Conditions of Economic Growth*, Aldine, Chicago, Illinois, 1965, p. 53.

19. Perroy, *ibid.*, p. 182.

20. Douglass C. North & Robert Paul Thomas, „An Economic Theory of the Growth of the Western World", *Economic History*

Review, seria a II-a, XXIII, 1, aprilie, 1970, pp. 12- 13, B.H. Slicher van Bath remarcă aceeaşi presiune către „stagnare". El afirmă: „În ciuda diminuării suprafeţei cultivate şi a reducerii factorilor de producţie care indicau probabil o considerabilă diminuare a producţiei totale de cereale preţul cerealelor n-a crescut în aceeaşi proporţie cu acela al celorlalte mărfuri. Cerealele au prezentat chiar o uşoară tendinţă de scădere a preţului. Ceea ce arată că totuşi consumul a regresat mai mult decît producţia". „Les problèms fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale", *Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen*, nr.12, 1965, p. 40. Cît de amplă a fost „stagnarea" este ea însăşi o problemă. Eugen A. Kominsky se îndoieşte că descrierea ar fi validă şi pentru alte situaţii decît aceea a Angliei şi, într-o oarecare măsură, a Franţei. Vezi „Peut on considérer le XIVe et le XVe siècles comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?" *Studi in onore di Armando Sapori*, Instituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 562-563.

21. Descrierea lui Michael Postan este şi ea apropiată de aceea a lui Perroy. Vezi M.M. Postan, „Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages", *Economic History Review*, seria a 2-a, II, 3, 1950, pp. 221-246.

22. Marc Bloch susţine afirmaţia lui Hilton cînd ne previne să nu exagerăm mărimea declinului venitului senioral care provine din supraestimarea rolului fluxului de lichidităţi. Este adevărat că în măsura în care rentele erau fixe, o devalorizare a argintului ar fi însemnat de fapt un profit pentru arendaş, cu condiţia ca arendaşul să fie plătit în argint. Dar aceste clauze sînt supărătoare. Bloch ne aminteşte că în această perioadă s-a manifestat o „teribilă foame de monedă metalică (într-o asemenea măsură că în Anglia, unii ţărani, neputînd să-şi procure argintul necesar pentru a-şi plăti rentele, s-au arătat doritori să le plătească în natură)", *Seigneurie française et manoir anglais*, Lib. Armand Colin, Paris, 1960, p. 110. De aici, spune Bloch, a rezultat, drept consecinţă, „un nivel [palier] mai scăzut de preţuri avantajoase pentru cei care beneficiau de rente stabile".

23. R.H. Hilton, „Y eut-il une crise générale de la féodalité?", *Annales E.S.C.*, VI, ianuarie-martie, 1951, p. 25.

24. *Ibid.*, p. 27.

25. *Ibid.*, p. 28.

26. R.H. Hilton, „Peasant Movement in England Before 1381", în E.M. Carus-Wilson, ed. *Essays in Economic History*, St. Martin's New York, 1966, II, p. 79. Hilton subliniază că ridicarea nivelului rentelor, în cazul ţăranilor săraci, îi putea costa rezerva pentru iarnă. Pentru ţăranii bogaţi rezultatul a fost diferit: „Mai iritante pentru ei au fost probabil piedicile puse în calea acumulării, mai degrabă decît teama de înfometare" [p. 86]. În plus, legislaţia prevedea menţinerea costurilor la un nivel scăzut prin îngheţarea salariilor, ceea ce a fost în beneficiul marilor proprietari mai mult decît în acela al ţăranilor bogaţi. „O mare gospodărie este inutilă în lipsa mîinii de lucru care să are pămîntul, astfel că fermierul arendaş era pregătit să plătească preţuri ridicate

pentru mîna de lucru pe care n-ar fi putut-o procura altfel. Procedînd aşa, el tindea să imprime un nivel ridicat al preţului muncii şi în cazul stăpînilor feudali. Nu era însă obligatoriu ca seniorii să sufere de pe urma funcţionării legilor economice deoarece ei aveau la dispoziţie puterea politică care-i ajuta să le ocolească. Ei aveau încă rezerve de muncă iobagă şi controlau distribuţia muncii salariate existente, prin puterea pe care-o aveau ca judecători ai lucrătorilor ori ca judecători de pace" [p. 88].

27. Eugen A. Kosminsky, „The Evolution of Feudal Rent in England from the XIth to the XVth Centuries", *Past & Present*, nr. 7, aprilie, 1955, p. 32. El continuă: „Intensificarea exploatării feudale a început să istovească agricultura ţărănească şi în acelaşi timp să reducă forţele productive ale societăţii feudale, distrugînd condiţiile reproducerii forţei de muncă... Această luptă prelungită... şi-a găsit expresia sa cea mai pregnantă în revoltele din 1381...".

28. Slincher van Bath, *A. A. G. B.*, nr. 12, p. 190. El descrie mecanismul astfel: „Ţăranii s-au simţit profund nemulţumiţi cînd au văzut preţurile scăzute ale produselor agricole pe care le-au comparat cu preţurile înalte şi cu salariile relativ înalte care se obţineau în industrie. Adesea, suplimentările la impozite, despre care guvernul sau proprietarul credeau că încă mai puteau fi suportate, au furnizat scînteia care a făcut să izbucnească focul unui resentiment care mocnise de multă vreme."

29. Maurice Dobb, *Papers on Capitalism, Development and Planning*, International Publ., New York, 1967, p. 11.

30. Vezi, de exemplu, discuţia lui Jean-Marie Pesez şi Emmanuel Le Roy Ladurie referitoare la Franţa secolelor al XIV-lea si al XV-lea, „Le cas français: vue d'ensemble", *Villages désertés et histoire économique, XIe - XVIIIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, p. 155. Ei subliniază de asemenea că nevoia de securitate putea fi uneori impusă ţăranilor de către oraşele învecinate din consideraţii strategice (vezi p. 156). Vezi Carlo Cipolla, *Clocks and Culture, 1300-1700*, Walker & Co., New York, 1967, p. 115.

31. Vezi discuţia lui George Duby în „Démographie et villages désertés", *Villages désertés et histoire économique, XIe - XIIIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 18-23.

32. Karl Helleiner, „The Population of Europa from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed. *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 15. Vezi Duby, *Villages désertés*, pp. 14, 16; Pesez şi Le Roy Ladurie, *Villages désertés*, pp. 181-183.

33. Vezi Wilhelm Abel, *Die Wüstungen des Ausgehenden Mittelalters*, ediţia a II-a, Stuttgart Verlag, 1955, pp. 5-12.

34. Vezi Maurice W. Beresford, *The Lost Villages of England* Lutterworth Press, Londra, 1954. Beresford datează momentele de vîrf ale depopulării (constînd atît din totala părăsire a satelor cît şi din reducerea populaţiei din cadrul lor) între 1440 şi 1500 (vezi p. 166). El

consideră că îngrădirea (enclosure) este una dintre cele mai puternice explicaţii ale acestui fenomen, pe care-l vede sub forma unei desfăşurări progresive. „Depopularea s-a produs în acele sate în care exista deja o mare suprafaţă de păşuni alături de un număr în scădere de pămînturi folosite pentru cultivarea cerealelor; ...îngrădirea (enclosure) şi depopularea reprezintă o ţintă atinsă progresiv..." [p. 210].

35. Pesez şi Le Roy Ladurie apreciază între 5 şi 7% numărul satelor din estul Languedoc-ului părăsite din 1328 şi pînă azi. Aşa cum ei afirmă: „Aceste cifre nu sînt nesemnificative, dar sîntem departe de procentul de 40% observat de Abel în Germania, ca şi de cifrele calculate de M. Beresford", *Villages désertés*, p. 129. Diferenţa de procente tinde să confirme teoria reorganizării structurilor rurale mai degrabă decît teza declinului populaţiei. Ştim că a existat o diferenţă considerabilă în ceea ce priveşte reorganizarea agrară, şi că Franţa, de exemplu, a cunoscut formarea unui număr cu mult mai mic de mari domenii decît Anglia sau Germania. Desigur e posibil să fi fost diferenţe în ceea ce priveşte rata declinului populaţiei în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, dar în această chestiune ne aflăm pe o bază mai fragilă decît în cazul bine delimitat al unui fenomen precum acela al satelor părăsite, cu atît mai mult cu cît informaţia este inferenţială. În consecinţă, nu putem folosi o asemenea informaţie, ori, dacă o folosim, vom fi implicaţi într-un raţionament tautologic.

36. Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale français*, Lib. Armand Colin, Paris, 1964, I, p. 122.

37. Henri Lefebvre, „Une discussion historique: du féodalisme au capitalisme: observations", *La Pensée*, nr. 65, ian.- febr. 1956, p. 22.

38. „Rezultatul acestei presiuni sporite n-a fost numai acela de a fi omorît găina care face ouă de aur, dar şi acela de a fi provocat, din cauza unei mari disperări, fuga de pe moşii... Problema fugarilor a devenit aşa de gravă şi aşa de mare era foamea de muncă încît, în ciuda înţelegerilor şi a promisiunilor mutuale, se dădea o adevărată luptă pentru a-i momi, ba chiar a-i fura pe şerbi de pe domeniile vecine –o luptă care... a implicat acordarea unor concesii, însăşi manifestarea ei impunînd restricţii proprii unei intensificări mai mari a exploatărilor feudale". Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1946, p. 46-47.

39. „De fapt, scăderea plăţilor fixe, împreună cu declinul administrării directe şi cu necesitatea de a cheltui pentru renovări, au afectat în chip semnificativ standardul financiar al întregii clase senioriale [în tot cursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea]. Pretutindeni seniorii erau în criză de bani şi în căutarea unui profit extern, şi din această pricină se lansau adeseori în profesiuni diplomatice ori în aventuri care-i purtau departe de proprietăţile lor. Totuşi, diversele moduri de a-şi suplimenta veniturile, precum acela de a intra în serviciul monarhilor mai puternici care erau în căutare de aliaţi, sau acela care-i purta pe calea primejdioasă a intrigii politice şi a alianţei matrimoniale, au asigurat menţinerea a aproape tuturor marilor averi

aristocratice". Geoges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Univ. of South Carolina Press, Columbia, 1968, p. 330.

40. „ Tot mai pronunţatul declin al preţului cerealelor faţă de salariile rurale, care erau menţinute la un nivel destul de înalt datorită competiţiei meşteşugarilor orăşeneşti şi a răspîndirii lucrătorilor textili în multe districte rurale ale Europei, a pecetluit destinul tuturor întreprinderilor agricole excesiv de mari. Într-adevăr s-ar părea că eclipsa proprietăţii feudale mari şi marele declin al agriculturii administrată direct de către senior, s-a produs în anii imediat următori momentului 1380, cel puţin în Franţa şi Anglia". Duby, *ibid.*, p. 311.

Un enunţ anterior al lui Duby a fost mai precaut: „Pare destul de probabil, aşadar, ...că în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIV-lea şi în secolul al XV-lea, marea proprietate dacă n-a fost redusă foarte mult ca mărime, iar uneori dimpotrivă, chiar lărgită, şi-a pierdut cel puţin coeziunea". „Le grand domaine de la fin du moyen âge en France", *Première Conférence Internationale d'Histoire Économique*, Stockholm, august, 1960: *Contributions*, Mouton, Paris, 1960, p. 338.

41. „Instituirea în final a rentei în bani s-a petrecut în împrejurări neavantajoase pentru cei care-o primeau. Ea le-a fost în mare măsură impusă întrucît tocmai avîntul mişcărilor populare i-a constrîns pe seniori să fie mai concilianţi." Kosminsky, *Past & Present*, nr. 7, p. 33.

42. Vezi Duby: „Trebuie să ne ferim să considerăm abandonarea şi regruparea, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, a *tuturor* terenurilor în cîteva teritorii săteşti supuse unor constrîngeri agrare stricte drept semne ale unei maladii economice, ale unui eşec agricol ori ale unui prea brusc declin al populaţiei. Dimpotrivă, aceste transferuri topografice reflectă o fază critică a creşterii economiei cerealiere, amînate cu un secol sau două, dar pe deplin comparabile în ceea ce priveşte dezvoltarea şi natura lor cu cele care-au avut ca scenă, în secolul al XIII-lea, Ile de France. Astfel, în nord-vestul Germaniei, seniorii şi-au îngrădit pădurile a căror valoare era în creştere. Ei le-au împrejmuit cu garduri, împiedicînd porcii ţăranilor să umble în voie şi interzicînd de aici înainte arderea lemnului pentru încălzire. Puterea proprietarilor care-au impus acest sistem al îngrădirilor a determinat familiile din zonele acestea păduroase, care îşi obţineau în mare parte cele necesare vieţii din creşterea animalelor, de pe urma pădurii şi din culturi adiacente, să-şi schimbe obiectivele. Ei s-au văzut obligaţi să-şi modifice modul de viaţă şi *Waldbauer* a devenit un *Ackermann*, un adevărat cultivator aşezat pe terenuri permanente". *Rural Economy*, p. 309.

43. *Ibidem*, p. 315.

44. „Epoca marii gestaţii a capitalismului englez s-a suprapus peste fazele timpurii ale Războiului de o sută de ani, cînd cerinţele finanţelor regale, noile experienţe în domeniul impozitelor, aventurile riscante cu lîna, colapsul finanţelor italiene şi apariţia noii industrii textile, toate s-au combinat pentru a genera o nouă rasă a financiarilor de război şi a speculanţilor comerciali, a furnizorilor armatelor şi a monopoliştilor lînii. Dar această rasă a avut o viaţă pe atît de scurtă pe cît i-a fost

noutatea. Marile averi au fost pierdute tot atît de uşor pe cît de uşor fuseseră făcute, iar perioada investiţiilor temerare şi a experienţelor fiscale gigantice s-a consumat o dată cu primul stadiu al războiului... Clasa comercială engleză a răspuns stabilităţii şi recesiunii comerţului după modelul tuturor comercianţilor. Ei au adoptat o politică de reglementare şi restricţii împiedicînd intrarea unor noi pretendenţi în comerţ şi încercînd să-şi împartă comerţul disponibil între ei... Ceea ce este uneori privit ca o dovadă a unei reglementări tipic medievale nu reprezintă de fapt decît probe de deviere, în secolul al XV-lea, de la condiţiile mai libere şi mai speculative ale secolelor anterioare." M.M. Postan, „The Fifteenth Century", *Economic History Review*, IX, 2, mai, 1936, pp. 165-166.

45. „Noi credem că nu depopularea, ci mai degrabă lichidarea economiei feudale, comutarea şi diminuarea rentei feudale, au fost acelea care au permis îmbunătăţirea situaţiei ţăranilor, în timp ce lărgirea producţiei comerciale simple a pregătit drumul pentru relaţiile capitaliste. O reducere moderată a populaţiei... putea doar să intensifice şi să modifice... desfăşurarea acestei dezvoltări." Eugen A. Kosminsky, *Studi in onore di Armando Sapori*, I, p. 567.

46. Marc Bloch, „The Rise of Dependent Cultivation and Seigniorial Institutions", în M.M. Postan, ed., *Cambridge Economic History of Europe*, I: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1966, p. 269.

47. „Rivalul oraşului-stat, statul teritorial, bogat în speranţe şi în oameni, s-a arătat mai capabil să facă faţă cheltuielilor războiului modern; el întreţinea armate de mercenari, îşi procura costisitoarele materiale de artilerie, avea să-şi permită în curînd luxul marilor războaie maritime. Avîntul său a fost multă vreme un fenomen ireversibil." F. Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 8.

Trebuie să fim desigur atenţi să nu anticipăm. Sir Charles Oman datează schimbarea istorică în arta războiului abia prin 1494. Vezi *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Methuen, Londra, 1937, p. 30. Pentru Oman, cele două „tendinţe" (să dăm o atenţie cu totul specială acestui cuvînt cheie) au fost „importánţa progresivă a armelor de foc, şi (parţial ca o consecinţă a acestui progres) utilizarea tranşeelor de cîmp care vor face şarjele de cavalerie din ce în ce mai puţin practicabile" [p. 33]. Într-adevăr, unii autori merg chiar mai departe şi sugerează că impactul social al noilor tehnologii militare este exagerat chiar pentru secolul al XVI- lea. Vezi, de exemplu, H.M. Colvin, „Castles and Government in Tudor England", *English Historical Review*, LXXXIII, 1968, p. 226. Totuşi, dacă ne reamintim că descriem direcţii sau tendinţe, atunci putem susţine ideea unui impact continuu şi cumulativ începînd deja din secolul al XIV-lea.

48. „Ultimele două secole ale Evului Mediu în toată Europa occidentală şi centrală au reprezentat o epocă de nemulţumiri rurale şi depopulări... Structurile politice ale perioadei anterioare... s-au arătat temporar a nu fi în stare să-şi îndeplinească misiunea de menţinere a

ordinii şi de control care era însăşi raţiunea lor de a fi." Bloch, *Charactères originaux*, I, pp. 117-118.

49. „Astfel statul de acum înainte a început să capete acel element esenţial al supremaţiei sale –resurse financiare incomparabil mai mari decît acelea ale oricărei comunităţi sau persoane private". Bloch, *Feudal Society*, p. 422.

50. David Lockwood a izolat problema teoretică în discuţie: „Relaţia dintre birocraţie şi perceperea impozitelor este una de înaltă interdependenţă. Eficienţa birocraţiei depinde de eficacitatea sistemului său de impunere; eficacitatea sistemului său de impunere a impozitelor depinde de eficienţa aparatului birocratic. Astfel, pentru oricare dintre motivele posibile, o sporire a poverii birocratice ori o diminuare a capacitaţii de impunere poate genera cercul vicios al descentralizării puterii. Într-adevăr, s-ar putea dovedi că această criză a *«impunerii»* în cadrul birocraţiei patrimoniale este esenţialmente analoagă cu criza de *«producţie»* a capitalismului... Punctele de tensiune sînt cele care reprezintă o actualizare a potenţialului pentru *«feudalizare»*: tendinţa funcţionarilor de a-şi «apropria» resursele economice şi politice ale funcţiei; lupta marilor proprietari de pămînt de a obţine scutire de impozit şi/sau de uzurpare a funcţiilor politice şi fiscale; dependenţa economică şi politică în care este împinsă ţărănimea în căutarea de protecţie faţă de povara impozitelor centrului birocratic. Tendinţele «centrifugale» pot fi socotite deopotrivă cauză şi consecinţă a unui posibil eşec al mecanismelor în menţinerea în vigoare a capacităţii de impunere a impozitului şi a controlului central". „Social Integration and System Integration", în George K. Zollschan şi Walter Hirsch, ed., *Explorations in Social Change*, Houghton, Boston, Massachusetts, 1964, p. 254.

Formularea pe care o propune Gabriel Ardant pentru această dilemă pune un accent mai mare pe faptul că soluţiile de politică fiscală ale statului conduc la schimbări structurale, mai degrabă decît invers, deşi e dificil să le separi. Ardant scrie: „Lăsînd la o parte confiscarea, care în toate epocile a reprezentat o tentaţie pentru guvernele incapabile să-şi rezolve dificultăţile fiscale, dar care putea să le ofere numai nişte resurse limitate în timp şi, adesea risipite, în rest, fie că vorbim despre profiturile provenite din cuceriri, de exproprierea proprietăţilor bisericeşti ori de persecuţia sistematică a unor anumite categorii sociale, două tipuri de soluţii rămîneau disponibile pentru autorităţi:

Primul tip, soluţia feudală, adesea precedată de o economie feudală şi de venalitatea funcţiilor, a predispus, într-un număr semnificativ de cazuri, la o reală dezmembrare a statului.

Acestor formule le putem opune împrumutul şi inflaţia, expediente financiare care, cum vom vedea, depind şi ele de structura economiei.

Facem desigur abstracţie de politicile, de dimensiuni cu totul diferite, prin care statul transformă organizarea socială a societăţii". *Théorie sociologique de l'impôt*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, I, p. 541 şi urm.

51. De exemplu, Ardant notează că: "Pentru a obține creditele considerate necesare în contextul unei situații financiare nefavorabile, un stat poate fi condus să recurgă la ipotecări (*gages*) în sensul larg al acestui termen, ceea ce semnifică o restricție a suveranității sale; o sursă specifică de venit poate fi transferată creditorilor străini; un anume grad de supraveghere a administrației financiare, extinsă apoi la administrația politică, poate fi exercitat de către creditori sau de către statul care le acordă sprijin etc.". [*Ibid.*, I, pp. 549-550].

52. Max Weber, contrapunînd Europa occidentală Indiei, afirmă: „De asemenea în statul occidental la începutul epocii moderne au apărut arendarea impozitelor şi concesionarea către antreprenori a recrutării armatelor –antreprenori cărora a fost nevoie să le fie încredințate în mare măsură şi finanțele. În India, însă, sub marii regi, acele instituții centrale, care în Occident au permis monarhilor să preia în mod progresiv administrația militară şi financiară în mîinile lor, nu s-au dezvoltat." *The Religion of India*, Free Press, New York, 1958, p. 69.

53. „Venalitatea funcționarilor, în ciuda inconvenientelor ei foarte mari, a avut atunci consecința politică [de a întări statul]. Pentru administrația civilă aceasta este echivalentul sistemului trupelor militare plătite, «al mercenarilor» –un sistem condamnat cu egală vigoare..., dar unul totuşi legat de averea imensă şi în creştere a puterii regale, care astfel n-a mai depins numai de forța militară a nobilimii feudale". V. Chabod, „Y-a-t-il un état de la Renaissance?", în *Actes du Colloque sur la Renaissance*, Lib. Philosophique, J. Vrin, Paris, 1958, p. 66.

54. Duby, *Rural Economy*, p. 331.

55. Léopold Génicot, *„Crisis: From the Middle Ages to Modern Times"*, *în Cambridge Economic History of Europe*, I, *The Agrarian Life of Middle Ages*, a 2-a, ed., Cambridge Univ. Press. Londra şi New York, 1966, p. 699.

56. „Importanța acordată *prestigiului* regelui, deopotrivă de către teoreticieni şi de către oamenii de acțiune (de exemplu, Richelieu) s-a asociat cu tot mai marea atenție acordată «Maiestății»: toate acestea au creat încetul cu încetul distanța dintre rege şi supuşii săi, plasîndu-l într-un plan față de care nimeni n-ar fi îndrăznit să se comporte familiar." Chabod, *Actes*, p. 72.

57. „Dacă puterea regelui creştea, un alt tip de putere creştea de asemenea: cea a «corpului» birocratic. Astfel a fost creat spiritul de corp, legîndu-i pe unul de celălalt, în ciuda tuturor disputelor personale şi a celor care priveau personalitatea neoficială şi nu numai între acei *officiers de justice*, majoritatea seniori birocrați, dar de asemenea şi între alții... Această putere crescîndă a «celei de-a patra clase», aliată –în termeni politici– puterii regale, care sporea simultan (centralizarea administrativă şi absolutismul politic mergînd mînă-n mînă), constituie de fapt elementul fundamental căruia ar trebui să-i acordăm atenție.". *Ibid.*, pp. 68-69, 72.

58. Edward Miller are o scurtă precizare în legătură cu modul în care cu mult mai complexa interacțiune a intereselor începea realmente

să prindă contur în perioada medievală tîrzie în diversele state europene. Vezi „Government and Economic Policies and Public Finances, 900-1500", *Fontana Economic History of Europe*, I, 8, 1970, pp. 34-40.

59. Vezi Yves Renouard, „1212-1216: Comment les traits durables de l'Europe Occidentale moderne se sont définis au début du XIIIe siècle", *Annales de l'Université de Paris*, XXVIII, 1 ian.-martie 1958, pp. 5-21.

60. Un mare organism unificat, mai mult sau mai puţin congruent cu creştinătatea latină, şi compus dintr-o multitudine de mici celule autonome, senioriile, a permis o juxtapunere de suveranităţi teritoriale vaste, cu desăvîrşire distincte, primul început al statelor Europei moderne.", Edouard Perroy *et. al.*, *Le Moyen Age*, vol. III din *Histoire Générale des Civilisations, Universitaires de France, Paris, 1955, pp. 369-370.*

61. „De fapt, roata s-a întors. Secolul al XVI-lea în primii săi ani a favorizat statele mari (Spania, Imperiul otoman), care au reprezentat, aşa cum ar zice economiştii, o întreprindere politică de dimensiuni optime. Pe măsură ce secolul se scurgea, şi din raţiuni pe care nu le putem determina cu precizia dorită, aceste corpuri mari au fost trădate puţin cîte puţin de împrejurări. A fost aceasta o criză structurală sau de tranziţie? Slăbiciune sau decadenţă? În orice caz, la începutul secolului al XVII-lea, numai statele de mărime mijlocie păreau viguroase. Astfel este Franţa lui Henric al IV-lea, cu impetuoasa ei splendoare; sau mica Anglie a Elisabetei, combativă şi strălucitoare; ori Olanda organizată în jurul Amsterdamului, sau acea Germanie copleşită de bunăstare materială din 1555 pînă în anii care premerg Războiului de 30 de ani, în care se va lăsa absorbită trup şi suflet. În aria mediteraneană, un astfel de caz este acela al Marocului, încă o dată bogat în aur, şi al Regenţei Algerului, povestea unui oraş devenit stat teritorial. Este de asemenea cazul mirificei Veneţii, strălucind de lux, frumuseţe şi inteligenţă, sau al Toscanei.

Cu alte cuvinte, imperiile trebuie să fi suferit, mai mult decît statele de mărime mijlocie de pe urma regresiunii din 1595- 1621". Braudel, *La Méditerranée, II, p. 47.*

62. *Ibid.*, II, p. 10.

63. Fr. Hartung & R. Mousnier, „Quelques problèmes concernant la monarchie absolue", în *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV: *Storia moderna*, G.B. Sansoni, Florenţa, 1955, p. 47.

64. V.G. Kiernan, „State and Nations in Western Europe", *Past & Present*, nr. 31, iulie 1965, pp. 35-36.

65. Gustaf Utterström, „Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History", *Scandinavian Economic History Review*, III, 1, 1955, p. 47.

66. *Ibid.*, p. 5.

67. *Ibid.*, p. 24.

68. *Ibid.*, p. 39.

69. Vezi *Ibid.*, pp. 14-15. Totuşi Karl Helleiner, citînd lucrarea lui Ernst Rodenwaldt, sugerează că, deşi puricele uman este un purtător mai puţin important al ciumei bubonice decît puricele şobolanului, e posibil să fi fost mai semnificativ în Evul Mediu, diminuîndu-se astfel importanţa ipotezelor lui Utterström. Vezi Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 7.

70. Duby, *Rural Economy*, p. 307.

71. *Ibid.*, p. 308.

72. Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 76.

73. „Nu pare probabil ca periodicele progrese şi declinuri observate în viaţa economică a Europei occidentale după 1200 să fie rezultatul schimbărilor climatice...". Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, nr. 12, p. 8.

74. După ce remarcă faptul că unele dintre argumentele lui Utterström nu sînt *a priori* climatologice, el scoate în relief cîteva fisuri metodologice în ceea ce priveşte folosirea informaţiilor meteorologice. El sugerează că Utterström n-a decupat informaţiile sale pe o durată temporală suficient de lungă pentru a-şi susţine generalizările. „Să ne imaginăm un economist sau un istoric care ar pretinde să demonstreze o creştere de lungă durată a preţurilor, argumentînd numai pe baza cîtorva dintre punctele «ciclice» de excepţie ale curbei pe care doreşte s-o interpreteze, neglijînd, poate chiar fără s-o ştie, aspectul general al curbei în discuţie.". Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Paris, 1967, p. 17.

75. Normann J.G. Pounds, „Over population in France and the Low Countries in The Later Middle Ages", *Journal of Social History*, III, 3, primăvară, 1970, p. 245. Pounds vorbeşte despre o „permanentă condiţie de subnutriţie". Fernand Braudel adoptă o poziţie similară: „[Într-o economie predominant agrară], ritmul, calitatea, insuficienţa recoltelor determină întreaga viaţă materială. Din toate acestea poate rezulta o bruscă vătămare, ca tăietura în partea mai fragilă a trunchiului copacilor ori în carnea oamenilor." *Civilisation matérielle et capitalisme*, Lib. Armand Colin, Paris, 1967, pp. 32-33.

76. „Locuitorii regiunilor de coastă din Olanda, care trăiau în cea mai mare parte din pescuit şi din creşterea vitelor şi, în consecinţă, consumau mai multe produse animale şi grăsimi decît populaţiile de cultivatori, probabil din această cauză n-au sucombat epidemiilor secolului al XIV-lea în aceleaşi proporţii [ca alţi europeni]." Slicher von Bath, *A.A.G.B.*, nr. 12, p. 89-90.

77. „Căci ciuma, o dată ce-a fost introdusă [în 1347-1351] n-a dispărut din Europa decît după circa 350 de ani de la prima sa izbucnire. În forma sa endemică sau epidemică ea a continuat să exercite o profundă influenţă deopotrivă asupra tendinţei medii de lungă durată a ratei mortalitaţii cît şi asupra fluctuaţiilor sale pe scurt termen." Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 5.

78. Karl Helleiner avansează următoarele ipoteze: „E posibil ca înseşi îmbunătăţirile poziţiei economice a claselor de jos [în urma depopulării cauzate de ciuma neagră] să fi acţionat împotriva unei grabnice relansări demografice. Trebuie presupus, pe un temei a priori,

şi există oarecari dovezi pentru a susţine această idee, că acele îmbunătăţiri au condus la o schimbare ascendentă a standardului vieţii, implicînd o deplasare parţială dinspre cereale către un standard al consumului bazat pe carne. Această schimbare în preferinţele consumatorilor este reflectată în mişcarea preţurilor relative la produsele animale şi la grîu, ceea ce trebuie să fi intensificat procesul de *Wüstung* (pustiire)..., al cărui principal aspect a fost o parţială «descerealizare» a Europei în favoarea creşterii animalelor. Totuşi, dat fiind nivelul tehnologiei agricole, este nevoie de cinci sau şase ori mai mult pămînt pentru obţinerea unei calorii de origine animală decît pentru producerea unei calorii de origine vegetală. Urmează că orice uşurare a presiunii populaţiei asupra pămîntului permisă de scăderea iniţială bruscă a populaţiei trebuie să fi fost parţial compensată de această schimbare în modelul consumului şi producţiei. Aceste ipoteze ne ajută să explicăm un fapt altminteri încurcat şi anume că Evul Mediu tîrziu nu trebuie să fi suferit mai puţin de foame şi mortalitate decît secolele anterioare, chiar dacă oferta *per capita* de pămînt fertil a fost neîndoielnic mult mai mare în această perioadă." *Ibid.*, p. 68-69.

79. „Regresiunea populaţiei în secolele al XIV-lea şi al XV- lea mai curînd a agravat decît a rezolvat criza de spaţiu. De aceea, ea n-a diminuat presiunea care s-a produs în tot secolul al XIII-lea. E posibil să o fi accentuat, prin scăderea rentei, diminuarea profitului şi înrăutăţirea asupririi feudale. Capitalul care ar fi fost tentat să se reorienteze către exploatarea pămîntului a fost într-o oarecare măsură atras spre alte orizonturi". Chaunu, *l'expansion européenne, p. 349.*

80. „Dar au existat şi o mulţime de situaţii în care schimbarea aceasta a implicat nu o uşurare, ci o sporire a sarcinilor feudale. Ea a fost pur şi simplu o alternativă la impunerea directă a unor obligaţii suplimentare. O asemenea schimbare a trebuit în modul cel mai probabil să capete acest caracter cînd recursul la ea a venit precumpănitor din iniţiativa seniorilor; e de presupus că încercarea de a spori venitul feudal a luat această formă din pricina unei abundenţe relative a muncii... Probabil că tocmai presiunea populaţiei asupra pămîntului disponibil al satului, făcînd tot mai dificilă, pentru sătean, asigurarea subzistenţei sale, şi determinînd astfel o ieftinire şi o relativă abundenţă a mîinii de lucru plătite..., a stimulat această schimbare." Dobb, *Studies*, p. 63-64.

81. Archibald R. Lewis, „The Closing of the European Frontier", *Speculum*, XXXIII, 4, oct., 1958, p. 475.

82. *Ibid.*, p. 476.

83. Andrew M. Watson, „Back to Gold and Silver", *Economic History Review*, seria a II-a, XX, 1, 1962, p. 1.

84. „Uităm că în toată antichitatea şi în tot Evul Mediu, ceea ce considerăm acum drept mine foarte sărace, erau atunci socotite a fi mine de primul rang. Sudanul vestic a fost, din secolul al VIII-lea pînă la descoperirea Americii, cel mai important furnizor de aur pentru lumea occidentală; negoţul acesta, preluat întîi de Ghana, a sosit sub acest nume în Mediterana şi a sporit prestigiul regilor care aveau în

posesiune o asemenea sursă de avuţie". R.A. Mauny, „The Question of Ghana", *Africa*, XXIV, 3 iulie, 1954, p. 209.

Marian Malowist argumentează că cererea nord-africană de aur (cu scopul vînzării sale europenilor), mai degrabă decît nevoia de sare a Sudanului vestic, pe care-o primea în schimb, a fost stimulentul primar al acestei expansiuni". Vezi „Quelques observations sur le commerce de l'or dans le Soudan occidental au moyen âge", *Annales E.S.C.* XXV, 6, nov.-dec. 1970, pp. 1630-1636.

85. Watson, *Economic History Review*, X, p. 34. Vezi articolul remarcabil scris în colaborare de către R.S. Lopez, H.A. Miskimin şi Abraham Udovitch în care ei demonstrează foarte convingător că anii 1350-1500 cunosc o continuă scurgere de metale preţioase dinspre nord-vestul Europei spre Italia, Levant şi India: „Atît consumul de lux al populaţiei nonagrare (a Angliei), cît şi investiţiile extensive în decorarea bisericilor... au agravat criza deja acută de meşteşugari specializaţi, criză care, în urma ciumei negre, a determinat o relativă creştere a cererii pentru serviciile lor. Ca urmare, salariile artizanilor specializaţi au fost considerabil sporite şi o parte a noii cereri de lux, nesatisfăcută pe căile producţiei interne, a fost canalizată spre zone externe faţă de aria Europei nordice, deopotrivă din necesităţi economice cît şi pentru procurarea de bunuri străine; rezultatul inevitabil al acestei cereri a fost o sporire a exportului de bani. Mai mult, întrucît folosirea unei munci atît de rare în producţia internă a obiectelor de lux a împiedicat ocuparea ei în manufacturile destinate articolelor de export, cîştigurile potenţiale externe ale economiilor nordice au fost reduse...

Unde s-au dus banii?... Papalitatea a reprezentat într-adevăr un canal major de scurgere a ofertei de aur a Europei nordice. Totuşi, pe lîngă transferurile directe de bani, canalul cel mai obişnuit al comerţului a avut tendinţa, prin mijlocirea consumului de obiecte de lux, să producă acelaşi rezultat. Punctele terminus ale drumului continental nord-sud (pornind din oraşele hanseate) au fost Milano, Genova şi Veneţia...; se pare că acolo a existat comerţ activ şi probabil unilateral legînd economia nordică de cea sudică într-un mod care permitea scurgerea metalelor preţioase spre sud.

În Franţa, de asemenea, găsim o creştere generalizată a consumului de obiecte de lux sudice în tot cursul secolului al XIV-lea şi la începutul celui de-al XV-lea...

Anglia şi Franţa deplîngeau cu amărăciune scurgerea metalelor preţioase spre Italia, dar aceasta venea să contrabalanseze în mare măsură scurgerea lor din Italia către Levant... În ciuda importurilor de aur din nord-vestul Europei, a unei moderate producţii a minelor din Europa centrală, şi a unor cantităţi ceva mai substanţiale venite din Senegal, sînt destule semne care ne arată că oferta de aur abia de era, în cazul cel mai bun, satisfăcătoare şi prea adesea în deficit. Dat fiind că foamea de aur a omului este cronic insaţiabilă, este sigur că negoţul cu Levantul a scos din Italia, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, o cantitate din ce în ce mai mare de aur... La rîndul său, ascendenţa

comerțului de obiecte prețioase a întărit dependența Italiei de Levant și a sporit scurgerea de metale prețioase în această direcție...

Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea s-a petrecut o contracție absolută a economiei egiptene și... un declin absolut al tuturor sectoarelor sale... Criza economică a Egiptului a fost însoțită de o prăbușire a sistemului său monetar. Monedele de aur și argint au devenit tot mai rare, și banii de aramă au predominat în circulația internă și la toate nivelurile comerțului...

Între numeroșii factori care au contribuit la criza de numerar în secolele al XIV-lea și al XV-lea, cel mai important a fost persistența balanței nefavorabile de plăți, în comerțul internațional. În secolul al XIII-lea, minele de aur din Nubia erau deja secate într-o asemenea măsură încît aurul extras abia de acoperea cheltuielile. Un comerț intens și profitabil cu Sudanul de vest a menținut aprovizionarea cu aur a Egiptului pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, moment din care acest comerț a intrat în declin și aurul african a fost absorbit de Europa... În timp ce sursa ofertei de aur către Egipt se reducea, nu apăreau semnele unui declin corespunzător semnificativ în consumul de mărfuri străine și de bunuri de lux, ori semnele reducerii paralele în cheltuielile statului pentru importuri...

În tot cursul secolului al XV-lea, Europa a fost singura zonă cu care Egiptul a menținut o balanță comercială favorabilă... La începutul secolului al XV-lea, Egiptul trăia din profiturile comerțului de mirodenii cu Europa... Dar numai o fracțiune din această sumă rămînea în țară. Comerțul cu mirodenii a fost un comerț de tranzit. În plus, Egiptul contribuia și la scurgerea de aur spre India prin consumul său intern de mirodenii și alte importuri din Orientul Îndepărtat.

Astfel, o bună parte din aurul care-și începea lunga călătorie spre sud din nordul Europei în căutarea produselor de lux, via Italia și Egipt, își afla punctul său final de oprire, devenind supliment la acumulările deja fantastice de aur ale Indiei". „England to Egypt 1350-1500; Long-term Trends and Long- distance Trade", în M.A. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford Univ. Press, Londra și New York, 1970, pp. 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 114, 117, 123, 126, 127-128.

86. Vezi Desanka Kovacevic, „Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent", *Annales E.S.C.*, XV, 2, martie-apr. 1960, pp. 248-258.

87. „Pe la 1460 s-a petrecut o bruscă creștere a producției de minereuri, în primul rînd în Europa Centrală. În acest domeniu, tehnologia a devenit științifică. Intervenția unor metode mai bune de forare, drenare și ventilare a făcut posibilă exploatarea minelor din Saxonia, Boemia și Ungaria la adîncimi care atingeau 600 de picioare [18, 20 m]; folosirea tot mai intensivă a puterii hidraulice a sporit puterea burdufurilor de suflat și a sfredelelor de mînă, astfel că furnalele au putut fi coborîte din zonele montane și localizate în văi. Ridicarea primelor furnale cu ventilație de zece picioare [3 m] înălțime

a triplat capacitatea productivă a vechilor cuptoare. Nu este imposibil ca, între 1460-1530, extragerea minereurilor să fi crescut de patru ori în Europa Centrală". Perroy, *Le Moyen Age*, III, pp. 559-562.

88. Vezi V.M. Godinho, „Création et dynamisme économique du monde atlantique (1420-1670)", *Annales E.S.C.*, V, 1, ian.-martie, 1950, p. 33; Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique* (1504-1650), VII (1), S.E.V.P.E.N., Paris, 1959, p. 57.

89. „America, luînd locul, în lumea mediteraneană, surselor africane de aur, a fost un substitut şi mai important al minelor de argint din Germania". Braudel, *La Méditeranée, I, p. 433.*

90. „În toate direcţiile în care s-a întins, comerţul a creat dorinţa pentru noile articole de consum pe care le-a adus cu el. Ca întotdeauna, aristocraţia a dorit să se înconjoare cu obiecte de lux sau cel puţin cu acel confort care este pe măsura rangului ei.". Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, Routledge & Kegan, Londra, 1936, p. 81.

„Dacă ţinem seama de faptul că războaiele şi-au extras majoritatea victimelor din stările sociale superioare (întrucît numai celor proveniţi din aceste stări li se permitea să poarte arme), ne este îngăduit să ne îndoim că s-ar fi produs o creştere *relativă* semnificativă a ponderii claselor parazitare... Pe de altă parte, nu există nici un motiv să ne îndoim de realitatea extravaganţelor progresive ale clasei dominante feudale... Dar au reprezentat oare extravaganţele în creştere o direcţie care ar putea fi explicată prin natura sistemului feudal, sau ele sînt expresia unui fenomen care se petrecea independent de sistemul feudal?... Rapida expansiune a comerţului, începînd cu secolul al XI-lea, a oferit o cantitate tot mai mare de bunuri accesibile, într-o diversitate mereu sporită." Paul Sweezy, *Science and Society*, XIV, p. 139-140.

Maurice Dobb rediscută chestiunea: „Trecerea de la obţinerea coercitivă a muncii excedentare de către marii proprietari la folosirea unei munci libere plătite a depins probabil de existenţa unei munci ieftine dispusă să se lase angajată (de exemplu, a unor elemente proletarizate sau semiproletarizate). Acesta cred că a fost un factor mai important decît proximitatea pieţelor pentru a hotărî dacă vechile relaţii sociale aveau să supravieţuiască sau să fie dizolvate." *Science and Society, XIV, p. 161.*

R.H. Hilton are aceeaşi poziţie ca şi Dobb: „Progresul economic care a fost inseparabil legat de lupta timpurie în jurul rentei şi de stabilizare politică a feudalismului s-a caracterizat printr-o sporire a surplusului social total al producţiei peste nevoile de subzistenţă. Aceasta, şi nu aşa numita regenerare a comerţului international cu mirodenii şi mătăsuri, a fost baza dezvoltării producţiei de mărfuri." „The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society*, XVII, 4, Toamnă 1953, p. 347.

91. Vezi B.H. Slicher van Bath, „The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries", în J.S. Brombley & E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto, Londra, 1960, pp. 130-153.

92. *Ibid.*, p. 137.

93. „Aceste mişcări de ameliorare a terenurilor (*bonification*) au fost un răspuns la cerinţele oraşelor, a căror populaţie n-a încetat niciodată să crească în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Nevoile urgente de aprovizionare a acestor oraşe le obligau să dezvolte în jurul lor culturi agricole, fie cultivînd terenuri noi, fie practicînd pe scară tot mai largă irigaţia." Braudel, *La Mediterranée*, I, p. 62.

94. Joel Serrão, „Le blé des îles atlantiques: Madère et Açores aux XVe et XVIe siècles", *Annales E.S.C.*, IX, 3 iulie-sept. 1954, p. 338.

95. Vezi J.A. van Houtte, „L'approvisionnement des villes dans les Pays-Bas (Moyen Age et Temps Modernes)", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 73-77.

96. „În secolul al XV-lea, Portugalia a devenit din ce în ce mai deschisă comercianţilor hanseatici şi bretonilor care furnizau ţării grîu şi lemn, al căror import le-a fost în această epocă indispensabil." Marian Malowist, „Les aspects sociaux de la premièere phase de l'expansion coloniale", *Africana Bulletin*, 1, 1964, p. 12.

97. Vezi Ruggiero Romano, „À propos du commerce de blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siècles", în *Evantail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre", Lib. Armand Colin, Paris, 1953, pp. 149-161.*

98. „Cele opt trepte pe care le înscrie Bennet în lista lui sînt: 1) produsele din făinoase, tuberculi şi rădăcini bogate în amidon, incluzînd aici şi o anume specie de banan [Musa paradisica]; 2) grăsimile şi uleiurile vegetale; 3) leguminoasele uscate (fasolea, mazărea, lintea); 4) zahărul; 5) laptele şi produsele din lapte; eventual peştele; 6) carnea de porc; 7) carnea de vită, oaie, capră, bivol, precum şi ouăle şi carnea de pasăre; 8) fructele şi legumele". Vezi M.K. Bennet, *The World's Food*, Harper, New York, 1954, pp. 127-128. „De ce să existe această ierarhizare generală? Ea este, fără îndoială reflectarea costurilor relative de producţie şi a calităţilor calorice inerente ale mai multor tipuri de alimente". (p. 128).

99. Vezi G.B. Masefield, „Crops and Livestock", *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich and C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 295.*

100. Anthony Luttrell a schiţat imaginea sa de dinainte de 1500: „Latinii produceau zahăr cu lucrători musulmani şi alţi sclavi în Siria, Cipru si alte colonii levantine începînd din secolul al XII-lea, iar în 1404, cînd Giovanni della Padua din Genova a primit o licenţă regală care-i da dreptul de a crea o plantaţie în Algarve, genovezii deja transferaseră exploatarea din Sicilia în sudul Portugaliei. Genovezii au fost în mare măsură cei care au furnizat iniţiativa, capitalul, tehnicile de irigare şi de morărit pentru introducerea zahărului în Azore şi Madeira, pe care l-au exportat apoi din insule în zone îndepărtate ca Flandra şi Constantinopol. Ei au contribuit şi la furnizarea forţei de muncă necesare; Antonio da Noli, de exemplu, transporta guinezi în insulele

Capului Verde în anii 1460." „Slavery and Slaving in the Portuguese Atlantic (to abont 1500)" în *The Transatlantic Slave Trade from West Africa*, (mimografia), Centre of African STudies, University of Edinburg, 1965, p. 76.

101. Vezi E.E. Rich, „Colonial Settlement and Its Labour Problems", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Century, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 308.*

102. De exemplu, Serrão subliniază în legătură cu Madeira: ...„Cam pe la 1475, ciclul grîului s-a încheiat... Zahărul a ucis grîul." *Anales E.S.C.*, IX, p. 340. Serrão accentuează că atunci cînd s-a întîmplat lucrul acesta, Insulele Azore au devenit grînarul Portugaliei, înlocuind, în primul rînd, Madeira. Acest model ciclic a fost prezent în secolul al XVI-lea ca şi în cel de-al XVII-lea şi încă în secolul al XVIII-lea". *Ibid., p. 341.*

103. Vezi Godinho, *Annales E.S.C.*, V, p. 33.

104. „Lucrul de care oamenii sînt în general mai puţin conştienţi este că situaţia profilată în 1750 –raţii mari de pîine şi puţină carne... a fost ea însăşi rezultatul unei deteriorări care nu-i însă valabilă cînd ne întoarcem în timp spre Evul Mediu." Fernand Braudel şi Frank C. Spooner, „Princes in Europe from 1450 to 1750", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries, Cambridge Univ. Press, Londra si New York, 1967, p. 414.*

105. „Din 1400 pînă în 1750 Europa a fost o mare consumatoare de pîine şi mai mult decît jumătate vegetariană... Numai această dietă «rămasă în urmă» a îngăduit Europei să poarte povara unei populaţii în continuă creştere... Consumul de pîine l-a împins pe cel de carne din ce în ce mai în urmă pînă spre mijlocul secolului al XIX-lea". *Ibid.*, p. 413. Vezi de asemenea W. Abel, „Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland", *Bericht über Landwirtschaft*, serie nouă, 22, 1938, pp. 411-452, citat în Slicher van Bath, *Agrarian History*, p. 204.

106. „Explorările timpurii ale portughezilor de-a lungul coastei apusene a Africii n-au adus decît o plantă de interes imediat, *grains of paradise.*

Aceste mirodenii puteau fi obţinute acum mai ieftin decît pe uscat pe vechiul drum transsaharian, iar comerţul acesta a dat numele său *Coastei aromelor*; această plantă n-a putut fi totuşi aclimatizată în Europa". Masefield, *Cambridge Economic History Europe*, IV, p. 276.

107. Chaunu, *L'éexpansion européenne*, p. 354.

108. G.B. Masefield arată modul în care legătura dintre Americi şi emisfera răsăriteană a schimbat harta agrară a lumii: „Răspîndirea cerealelor şi a vitelor în urma stabilirii acestor legături a fost fenomenul cel mai important din istoria umană, şi a avut probabil unul dintre efectele cu bătaia cea mai lungă dintre toate rezultatele Descoperirilor [geografice]. Fără cerealele americane, Europa n-ar fi fost probabil în

stare să suporte o aşa de mare populaţie aşa cum, în cele din urmă, a dovedit-o, iar tropicile Lumii vechi n-ar fi fost aşa de repede dezvoltate. Fără vitele europene, în special caii şi catîrii pentru transport şi cultivarea pămîntului, continentul american nu s-ar fi putut dezvolta cu intensitatea cu care a făcut-o." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 276.

109. Braudel vorbeşte despre „foamea de lemn", referindu-se la diverse zone ale Italiei. „Flotele mediteraneene s-au obişnuit, treptat, să caute în alte locuri ceea ce nu puteau găsi în pădurile proprii. Lemnul nordic sosea în Sevilla în vase pline ochi cu scînduri şi bîrne". *La Méditerranée*, I, p. 131.

Vezi Frederic Lane: „Cînd pentru prima dată a fost clar recunoscută epuizarea lemnului de stejar –în a doua jumătate a secolului al XV-lea– criza părea a fi fost proprie numai Veneţiei. Cel puţin raguzanii şi bascii au avut un stoc suficient de abundent astfel încît concurenţa lor a fost resimţită sever. Spre sfîrşitul secolului al XVI-lea lipsa lemnului de stejar pare a fi fost generală în toate ţările mediteraneene". „Venetian Shipping During the Commercial Revolution", în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, p. 21.

H.C. Darby face aceeaşi remarcă şi pentru Anglia: „Creşterea marinei comerciale engleze şi dezvoltarea forţei navale engleze începînd din epoca Tudorilor a depins de o ofertă adecvată de lemn de stejar pentru carena corăbiilor; trunchiurile de pin pentru catarge, împreună cu acele *«maèriale navale»* precum smoala şi gudronul, erau importate din ţările baltice." „The Clearing of the Woodland in Europe", în William L. Thomas Jr., ed., *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1956, p. 200.

110. Vezi Godinho, *Annales E.S.C.*, V, p. 33.

111. Elementul cheie în procesul de obţinere a banilor metalici cu funcţie de bani simbolici este să produci monede cu valoare efectivă (ca marfă) mai scăzută (preferabil cu mult mai scăzută) decît valoarea lor monetară. Totuşi Carlo Cipolla arată că acest procedeu n-a fost adoptat în cazul monedelor mici în Anglia pînă în 1816 şi în S.U.A. pînă în 1853. Vezi *Money, Prices*, p. 27.

112. Marc Bloch, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Lib. Armand Colin, Paris, 1954, p. 50.

113. Majoritatea, dacă nu totalitatea experţilor consultaţi de către ultimii capeţieni (monarhi în Franţa) au fost comercianţi, adesea comercianţi italieni, în acelaşi timp comercianţi la mare distanţă şi cămătari ai regilor şi ai notabilităţii; şi, destul de frecvent, proprietari de mine şi monetării şi negustori de metale preţioase[Bloch, *ibid.*, p. 52].

114. „În majoritatea cazurilor monetăriile nu erau administrate direct de către stat ci erau arendate persoanelor private care băteau monedele din metalul adus de către alte persoane private. Interesul în a administra aceste monetării arendate era evident legat de profitul personal, nu de utilitatea publică. În acele cazuri în care regele însuşi

administra o monetărie, şi el acţiona mai degrabă ca un antreprenor privat decît ca şef al statului". Cipolla, *Money, Prices*, p. 28.

115. Marc Bloch citează grăitoarele exemple din secolul al XV-lea ale înseşi *Camerei de Conturi* franceze (*Chambre des Comptes*) care, „cînd şi-a calculat transferurile dintr-un cont regal în altul, în locul unei simple înscrieri a sumei transferate, în *livre, sous (bani mărunţi)* şi *dinari (denieri)*, avea grijă să i se ataşeze un coeficient destinat să ţină seama de modificările care se produseseră între timp în valoarea metalică a acestor unităţi. «Scădeţi din contul precedent 416 *livre* 19 *sous tournois* adică bani slabi,... care în bani tari [curenţi] valorează 319 *livre* 19 *sous tournois*...»". *Esquisse d'une histoire*, p. 49.

116. H.V. Livermore, „Portuguese History", în H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra şi New York, p. 59.

Vitorino Magalhães-Godinho remarcă o legătură directă între încetarea luptelor sociale violente din Portugalia (1383-1385) şi expediţia portugheză spre Ceuta în 1415. Vezi *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles, S.E.V.P.E.N., Paris, 1969, p. 40.*

117. „Istoricii văd o legătură între marile războaie din secolele al XIV-lea şi al XV-lea (incluzînd năvălirea franceză în Italia) şi scăderea nivelului de venituri ale nobilimii... Nu face parte oare începutul marilor mişcări de expansiune din secolul al XV-lea (chiar din al XIV-lea cu colonizarea insulelor atlantice) din acelaşi grup de evenimente şi n-au fost ele provocate de aceleaşi cauze? Putem socoti ca paralele expansiunea în Europa răsăriteană şi încercările nobilimii daneze şi germane de a cuceri Scandinavia". Marian Malowist, „Un essai d'histoire comparée: les mouvements d'expansion en Europe au XVe et XVIe siècles", *Annales E.S.C.*, XVII, 5, sept.-oct., 1962, p. 924.

118. Vezi Malowist: „Pare evident că în prima fază a expansiunii coloniale portugheze..., elementul nobilime joacă un rol dominant... Pe măsură ce procesul dezvoltării imperiului colonial portughez continua, creştea şi participarea negustorilor portughezi la comerţul de peste mări. Se pare că procesul colonizării spaniole a Americii a fost analog", *Africana Bulletin*, nr.1, pp.32-34. În mod similar, Chaunu, citîndu-l pe Godinho ca autoritatea pe care se bazează, distinge două tipuri de expansiune portugheză: „o expansiune care a fost în primul rînd teritorială, desfăşurată de nobilime şi avînd formă politică, reprezentată de luarea Ceutei şi de extinderea *Reconquistei* în Maroc, şi o expansiune esenţialmente comercială, deci a burgheziei în primul rînd, de-a lungul coastei Africii". *L'expansion européenne*, p. 363. P. Chaunu adaugă, ca şi Malowist, că el e tentat să extindă această explicaţie şi la cucerirea spaniolă a Americii.

Luis Vitale este gata să meargă mai departe în ceea ce priveşte rolul burgheziei. El argumentează: „Portugalia, în 1381, a fost martora primei revoluţii burgheze, cu patru secole înaintea celei din Franţa. Burghezia comercială din Lisabona, legată prin comerţ de Flandra, a îndepărtat stăpînii feudali de la putere. Eşecul total al revoluţiei a arătat că totuşi condiţiile fuseseră necoapte pentru triumful burgheziei, dar

manifestarea lor s-a reflectat în comerţul cu zona Atlanticului de nord, în planurile lui Henric Navigatorul, şi în primul rînd, în descoperirile secolului al XV-lea". „Latin America: Feudal of Capitalist?", în James Petras şi Maurice Zeitlin, ed., *Latin America: Reform or Revolution?*, Fawcett, Greenwich, Connecticut, 1968, p. 34.

119. „Religia a fost pretextul cît şi cauza acestor persecuţii... Şi mai tîrziu, aşa cum a remarcat cu multă vreme în urmă George Pariset, [legea cifrelor a acţionat de asemenea] împotriva protestanţilor francezi în epoca lui Ludovic al XIV-lea". Braudel, *La Mediterranée, I, p. 380.*

120. Rich, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp. 302-303.

121. Această autodefinire a avut desigur o lungă istorie în Peninsula Iberică. Vezi Charles Julian Bishko: „Cele opt secole de înaintare spre sud, cînd rapidă, cînd mai lentă, împotriva maurilor, n-au fost pur şi simplu o Iliadă a luptei militare şi politice, ci în primul rînd o *repoblación* medievală, sau o recolonizare, a Peninsulei Iberice". „The Castilian as Plainsman: The Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extremadura", în Archibald R. Lewis şi Thomas F. McGunn, ed., *The New World Looks at Its History*, Univ. of Texas Press, Austin, 1969, p. 47.

122. Chaunu, *Séville, VIII (1), p. 60.*

123. „Nu există, în tot Atlanticul de nord, un loc mai potrivit pentru navigaţia în direcţia apelor calde decît fişia de coastă care se lungeşte din nordul Lisabonei pînă în Gibraltar sau chiar din Lisabona pînă la capătul nordic al Marocului. Numai acolo se va găsi alternativ, un vînt sigur care să te scoată din zona de coastă şi să te poarte spre largul mării, în chiar inima oceanului la punctul minim (*racine*) al alizeului, în perioada solstiţiului de vară, şi un vînt care să te aducă îndărăt, contracurentul (*contreflux*) latitudinilor medii din toamnă pînă la începutul primăverii [petit printemps]." Pierre Chaunu, *Seville*, VIII (I), p. 52. O hartă utilă poate fi găsită în Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, Knoph, New York, 1969, pp. 54-55. Vezi Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme*, pp. 310-312.

124. „Este incontestabil că extraordinara dezvoltare colonială şi comercială a ţărilor iberice în zorii timpurilor moderne a fost înlesnită în mare măsură de creşterea treptată a comerţului lor extern în cursul ultimelor secole ale Evului Mediu." Charles Verlinden, „Deux aspects de l'expansion commerciale du Portugal au moyen âge", *Revista Portuguêse de História*, IV, 1949, p. 170. Vezi şi Charles Verlinden, „The Rise of Spanish Trade in the Middle Ages", *Economic History Review*, X, 1, 1940, pp. 44-59. O remarcă similară este făcută de Michel Mollat în „L'économie européenne aux deux dernières siècles du Moyen-Age", *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, G.B. Sansoni, Florenţa, 1966, III, *Storia del medioevo*, p. 755. Antonio H. de Oliveira Marques expune cu mare claritate natura comerţului protughez cu Flandra în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea în „Notas para a história da feitoria portuguesa na Flandres no século XV", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, II, *Medioevo*, Dott. A.

Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 437-476. El subliniază că deja în 1308 exita o „națiune" portugheză la Bruges și că bunurile erau transportate pe vase portugheze (vezi p. 451). Vezi Godinho, *L'économie portugaise*, p. 37.

125. K.M. Panikkar relevă dorința Genovei de a acapara comerțul cu India începînd cu secolul al XIII-lea. „În cele din urmă, prin Spania și Portugalia, genovezii au fost în stare să străpungă monopolul venețian și blocada musulmană..." *Asia and Western Dominance*, Allen & Unwin, Londra, 1953, pp. 26-27. Chiar dacă această explicare a declinului monopolului venețian este prea simplă, cum vom vedea în capitolul 6, Panikkar are dreptate cînd relevă dorința persistentă a genovezilor în această privință.

126. Charles Verlinden, „Italian Influence in Iberian Colonization", în Hispanic American Historical REview, XXXIII, 2, mai 1953, p. 199.

127. *Ibid.*, p. 200.

128. Vezi Virginia Rau, „A Family of Italian Merchants in Portugal in the Fifteenth Century: the Lomellini", *Studii in onore din Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, p. 718.

129. Verlinden, *Hispanic American Historical Review*, p. 205. Vezi și Charles Verlinden, „La colonie italienne de Lisbonne et le développement de l'économie métropolitaine et coloniale portugaise", *Studii in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 615-628.

130. Rau, *Studii in onore di Armando Sapori*, p. 718.

131. *Ibid.*, p. 719, sublinierile noastre.

132. „Crearea unei piețe interne [în Portugalia] a atins punctul său de vîrf și a resimțit primele sale limitări brutale în secolul al XIV-lea. Faptul că Portugalia a aparținut unei zone islamice bogate explică probabil de ce și-a menținut comerțul la un nivel de activitate destul de ridicat, mai înalt decît acela al Europei occidentale, comerț în care au *predominat* plățile în bani... Astfel s-a întîmplat că țărănimea, dezrădăcinată, revoltîndu-se contra violenței crescînde a exploatării feudale, ruinată de scăderea puterii de cumpărare a banilor, atrasă de orașele mari de pe coastă, a contribuit la îmbogățirea acestor orașe comerciale și la extinderea comerțului." J.G. DaSilva, „L'autoconsommation au Portugal (XVIe-XXe siècles)", *Annales E.S.C.*, XXIV, 2, martie-apr., 1969, p. 252. Sublinierile noastre.

133. „Un factor important care a contribuit [la determinarea poziției de leader al Portugaliei] a fost faptul că în tot cursul secolului al XV-lea Portugalia a fost un regat unit, lipsit de discordii civile; în vreme de Franța a fost hărțuită de ultimele faze ale Războiului de o sută de ani –1415 a fost data bătăliei de la Azincourt și a luării Ceutei [de către portughezi]– și de rivalitatea cu Burgundia; Anglia, de lupta cu Franța și de Războiul Rozelor; iar Spania și Italia de convulsiile dinastice și de alte convulsii interne." C.R. Boxer, *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415-1825*, Wits watersrand. Univ. Press, Johannesburg, 1961, p. 6.

134. „Sub feudalism, un stat era, într-un anume sens, proprietatea privată a unui rege în acelaşi mod în care fieful era proprietatea privată a vasalului... Regii şi vasalii lor au folosit extinderea curţilor, cultivarea pămînturilor şi cuceririle armate ca acţiuni aducătoare de profit. Mai tîrziu, o mare parte din spiritul şi formele juridice ale feudalismului au fost utilizate pe scară mare, în cadrul expansiunii oceanice." Frederic C. Lane, „Force and Enterprise in the Creation of Oceanic Commerce", în *Venice in History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 401-402.

135. Vezi Fernand Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme*, p. 24.

136. Chaunu, *Seville*, VIII, (1), p. 50.

137. Lynn White Jr., „What Accelerated Technological Progress in the Western Middle Ages?" în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963, p. 277.

138. „Factorul cheie care contribuie la inovaţie într-o comunitate este inovaţia anterioară. Aplicînd această ipoteză la Evul Mediu ca întreg, va apare cu claritate că, într-o anumită măsură, originalitatea mai mare a Occidentului este legată de faptul că creştinătatea latină a fost cu mult mai profund zguduită decît a fost vreodată Răsăritul [Bizanţul şi Islamul] de valurile succesive ale invaziilor barbare, desfăşurate, cu întreruperi, din secolul al III-lea pînă în secolul al X-lea... Occidentul... reprezenta o societate amorfă, gata de a primi tiparele unor forme noi. El a fost, în mod special, deschis la schimbare şi permeabil la ea." *Ibid.*, p. 282.

139. Carlo Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, Collins, Londra, 1965, pp. 106-107.

140. Vezi Joseph Needham, „Commentary on Lynn White Jr., 'What accelerated Technological Change in the Western Middle Ages?'", în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963a, p. 32.

141. Joseph Needham, „Poverties and Triumph of Chinese Scientific Tradition", în Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963b, p. 139 (sublinierile ne aparţin).

142. Vezi Boies Penrose, *Travel and Discovery in the Renaissance, 1420-1620*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1952, pp. 269-270.

143. Vezi Joseph Needham, „The Chinese Contribution to Vessel Control", *Scientia*, XCVI, 99, mai 1961, pp. 165-167. Cînd Needham a prezentat acest studiu la cel de-al cincilea Colocviu Internaţional de istorie maritimă, el a fost, în mod deosebit, chestionat de către W.G.L. Randler asupra posibilităţii unei invenţii independente. A răspuns exprimîndu-şi îndoielile, deşi, cum spunea, există o dificultate inerentă în privinţa unei demonstraţii negative. Vezi „Discussion de la communcation de M. Needham", în Joseph Needham, „Les contribution chinoises à l'art de gouverner les navires", al 5-lea *Colloque internationale d'histoire maritime*, Lisabona, 1960, Paris, 1966, pp. 129-131.

144. Vezi William Willetts, „The Maritime Adventures of the Great Eunuch Ho", în Colin Jack-Hinton, ed., *Papers on Early South East Asian History*, Journal of South-east Asian History, Singapore, 1964, p. 38.

145. „Pe la 1405, eunucul amiral Cheng Ho a plecat cu o flotă de 63 jonci oceanice şi a vizitat multe părţi ale mărilor sudice... În cursul următorilor 30 de ani au avut loc şapte asemenea expediţii care de fiecare dată s-au întors cu o bogată informaţie referitoare la drumurile maritime şi la zonele geografice şi cu mari cantităţi de produse din insule şi din India... Raţiunile acestor expediţii nu sînt cunoscute; e posibil să fi vizat o contrabalansare a comerţului străin care încetase a se mai face pe uscat, pe vechile drumuri, ori o sporire a grandorii curţii imperiale, sau chiar, aşa cm arată analele oficiale, căutarea nepotului şi predecesorului împăratului (care, în realitate, dispăruse în mod secret dîndu-se drept călugăr budist, fiind găsit mulţi ani după aceea, într-unul dintre regimurile următoare). În orice caz ele au încetat tot atît de brusc pe cît începuseră, din nou din motive care astăzi sînt obscure. Fie că a existat ori nu vreun conflict între eunuci şi birocraţia confuciană, cert este că deznodămîntul a fost trecerea în mîna arabilor şi a portughezilor a comerţului pe Oceanul Indian." Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, I, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1954, pp. 134-144.

146. T'ien-Tsê Chang, *Sino-Portuguese Trade From 1514 to 1644*, Brill, Leiden, Olanda, 1934, p. 30.

147. „Se poate pune întrebarea care au fost rezultatele practice ale acestor uimitoare expediţii, în care au fost utilizate sute de jonci oceanice şi mai multe zeci de mii de oameni? Răspunsul pe scurt ar putea fi: absolut nici un rezultat. Chinezii dinastiei Ming nu erau constructori de imperii. Sfătuitorii lor politici, învăţaţii brahmani, ignorau ororile unei *real-politik* inseparabil legate de un regim colonial. Ei n-aveau sensul misiunii, n-aveau ideea de *Sturm und Drang*. Teoretic Fiul Cerului conducea întreaga lume *t'ien hsia*, „totul de sub cer", şi trimişii săi considerau suficient să se arate barbarilor fără neam la hotarul lumii civilizate, pentru a deschide porţile unui *mileniu* stimulat de prezenţa senină a Fiului Cerului pe Tron." Willets, *Papers on Early South-east Asian History*, pp. 30-31.

148. *Ibid*, p. 37.

149. *Ibid.*, p. 38.

150. Vezi G.F. Hudson, *Europe and China* Arnold, Londra, 1931, p. 197. E posibil să fi fost rezultatul unei deplasări de populaţie spre nord? „Această analiză regională arată că pierderea de populaţie suferită de China de Sud [în timpul dinastiei Ming] (12 milioane excluzînd Nanking-ul) a fost aproape integral echilibrată de sporul de populaţie în nordul Chinei (9 milioane) şi în vestul şi sud-vestul Chinei (3 milioane)", Otto B. van der Sprenkel, „Population Statistics of Ming China", *Bulletin of the SOAS*, XV, partea a 2-a, 1953, p. 306.

151. „Lucrarea de fortificare a coastei între rîurile Yangzi şi Pearl a fost comparată de istoricii chinezi contemporani cu construcţia Marelui

Zid în faţa invadatorilor tătari din nord. Aceasta a fost o evidentă exagerare, dar necesitatea păstrării costisitoarelor apărări de coastă pentru a înfrunta aceste incursiuni cronice a fost neîndoielnic o presiune severă asupra visteriei şi e posibil... să fi contribuit la abandonarea marilor expediţii maritime chineze în Oceanul Indian [p. 126]." C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan*, Univ. of California Press, Berkeley, 1967, p. 7.

George Sansom, privind fenomenul din punctul de vedere japonez, vede o paralelă europeană sugestivă. „Este neîndoielnic că atît China cît şi Coreea au suferit de pe urma năvălirilor prădalnice ale acelor Wako... Eroarea a fost în parte aceea a chinezilor, pentru că s-au opus comerţului exterior, pe cînd autorităţile japoneze ar fi fost încîntate să promoveze comerţul legal. Dar acestea au fost şi motivele pentru care Bakufu [autorităţile japoneze centrale] a şovăit să meargă la extrem suprimînd pirateria. Nu era cu totul convins în legătură cu intenţiile pacificatoare ale chinezilor, considerînd liderii piraţi probabil cam cum îl considera regina Elisabeta pe Sir Francis Drake –fie ca pe un corsar, fie ca pe un căpitan de marină, după împrejurări. Mai mult încă, acţiunea contra piraţilor depindea de controlul pe care-l exercita Bakufu asupra comandanţilor de armată din vest, or înainte de 1400 Yoshimitsu nu avea încă o putere consolidată". *A History of Japan*, vol. II, *1334-1615*, Stanford Univ. Press, Stanford, California, 1961, pp. 177-178.

152. „Este uimitor rolul semnificativ pe care l-au jucat chinezii în arhipelagul [indonezian] în secolul al XIV-lea... Pe măsură ce hegemonia comerţului din acest ocean a trecut în mîinile musulmanilor, corăbiile chineze au început să dispară. Există probabil o legătură aici..." M.A. Meilink-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Nijhoff, Haga, 1962, pp. 25, 74.

153. Vezi R. Servoise, „Les relations entre Chine et l'Afrique au XV° siècle", *Le mois en Afrique*, nr. 6, iunie 1966, pp. 30-45.

154. Chaunu, *L'expansion européenne*, p. 335.

155. *Ibid.*, p. 336.

156. *Ibid.*, p. 338-339.

157. „Perioada Ming, odată zdrobită puterea mongolilor, pare să fi cunoscut o puternică reacţie contra acestor condiţii apăsătoare din partea sudului suprapopulat." *Bulletin of the SOAS*, XV, Van der Sprenkel, p. 308. Să observăm că Van der Sprenkel, în contrast cu Hudson, consideră ameninţarea *în scădere* a mongolilor drept factor explicativ al deplasării accentelor spre nord.

158. În glosarul la Max Weber, *The Religion of China*, Free Press, New York, 1951, Hans Gerth scrie: „Prebendă: Drept al posesorului unei funcţii de a fi recompensat cu terenuri aparţinînd statului sau bisericii sau din alte venituri publice". Weber denumeşte un asemenea posesor de funcţie „prebendiar". Un sistem social politic bazat pe un personal de prebendiari este numit de către Weber „prebendalism" [p. 305]. Eric Wolf discută diferenţele dintre un domeniu patrimonial (sau

„feudal") și un domeniu prebendial din perspectiva înțelesurilor pe care acestea le au pentru țărani în lucrarea sa *Peasants*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966, pp. 50-52.

159. Weber, *Religion of India*, pp. 70-71.

160. Joseph R. Levenson, ed., *European Expansion and the Counter-Expansion of Asia, 1300-1600*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1967, pp. 131-132.

161. Weber, *Religion of China*, p. 61-62. Sublinierile noastre.

162. Owen Lattimore arată cum anume a funcționat o asemenea relație tributală a Manciuriei față de China epocii Ming, în secolul al XVI-lea: „În perioada de declin a epocii MIng, «misiunile de tribut» primite la curte au devenit o metodă de a profita de pe urma chinezilor. «Încasatorii fiscali» (*Tribute- bearers*) soseau cu alaiuri de sute de persoane pe cheltuiala autorităților chineze, ceea ce a umflat importanța lor politică. În același timp, aceștia aduceau bunuri «netributale» pentru comerț, care scădeau profiturile comercianților chinezi de frontieră". *Inner Asian Frontiers of China*, a 2-a ediție, Capitol Publishing Co. and American Geographical Society, Irvington-on-Hudson, New York, 1940, p. 124. Să comparăm acest aranjament politic autodistructiv cu colonialismul deschis pe care Portugalia și alte țări europene l-au practicat asupra barbarilor de peste mări, ceea ce Weber a numit „capitalism prădalnic". *Ibid.*, p. 135.

163. Cipolla, *Guns and Sails*, p. 117.

164. William Theodore de Bary, ed., „Introduction", în *Self and Society in Ming Thought*, Columbia Univ. Press, New York, 1970, p. 24. El dezvoltă mai departe această temă în studiul său din același volum, intitulat: „Individualism and Humanism in Late Ming Thought": „Un tip de gîndire individualistă cu trăsături surprinzător de moderne a luat naștere în secolul al XVI-lea, în conjuncție cu forțe sociale și culturale tot mai largi, dintr-o mișcare liberală și umanistă în cadrul școlii Wang Yang-ming. Astfel, confucianismul, deși tradiție dominantă și, din punctul de vedere modern, tip de sistem autoritar, s-a dovedit capabil să îndeplinească oarecum aceeași funcție ca și creștinismul medival pentru afirmarea individualismului occidental" (p. 233).

165. „Insurecția care a gonit dinasita mongolă Yuan de la tron în 1368, și venirea la putere a dinastiei Ming au fost reacții naționale chineze contra barbarilor". Roland Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles, vol. IV din Histoire générale des Civilisations*, Presses Universitaires de France, Paris, 1954, p. 520.

166. *Ibid.*, pp. 527-528.

NIGRITÆ EXHAVSTIS VENIS METALLICIS 11
conficiendo ſaccharo operam dare debent.

Igritarum ergo opera vſi ſunt Hiſpani initiò in ſcrutandis venis metallicis: verùm poſtquam illæ fuerunt exhauſtæ, horum miniſterio vti cœperunt ad molas truſatiles quæ ſacchariferas cannas comminuunt, ad ſaccharum coquendum & cogendum: in quo miniſterio etiamnum hodie magna ex parte occupantur. Nam cùm ea Inſula humida ſit & calida, minimo negotio ſacchariferæ cannæ ſiue arundines ſuccreſcunt; ex quibus contuſis, deinde in lebetes coniectis, & decoctis, poſtremum ritè repurgatis & in ſaccharum concretis, magnum quæſtum facere ſolent. Vtuntur præterea iſtorum Nigritarum opera in paſcendis armentis, & reliquis rebus adminiſtrandis quæ neceſſariæ ſunt ad ſuos vſus.

Istovindu-se zăcămintele metalice, negrilor a trebuit să li se dea de lucru în producția zahărului. Această gravură reprezentînd o fabrică de zahăr din Hispaniola a fost executată în 1595 ca parte a unei serii începute de Theodore de Bry, un gravor flamand, cunoscută sub titlul de *Collectiones Peregrinationum*, celebrînd "descoperirea" Indiilor de Est și de Vest.

Capitolul II
NOUA DIVIZIUNE EUROPEANĂ A MUNCII c. 1450 - 1640

Economia europeană mondială bazată pe modul capitalist de producţie a apărut în secolul al XIV-lea. Cel mai curios aspect al acestei perioade timpurii este că agenţii capitalişti nu şi-au etalat mobilurile în faţa lumii. Ideologia dominantă n-a fost aceea a întreprinderii libere, nici chiar aceea a individualismului ori a ştiinţei, a naturalismului sau a naţionalismului. Va mai trece o vreme pînă cînd, prin secolele al XVIII-lea sau al XIX-lea, acestea se vor maturiza ca viziuni asupra lumii. În măsura în care o ideologie părea să predomine, aceasta a fost aceea a statismului, a acelei *raison d'état*. De ce a trebuit ca, un fenomen care nu cunoştea frontiere, precum capitalismul, să fie sprijinit de fenomenul dezvoltării unor state puternice? Aceasta este o întrebare la care nu se poate da un singur răspuns. *Nu* este vorba însă de nici un paradox; ba dimpotrivă. Caracteristica distinctivă a unei economii mondiale capitaliste este că deciziile economice sînt orientate în primul rînd spre arena economiei mondiale, pe cînd deciziile politice sînt prioritar orientate spre structuri de dimensiuni mai reduse care dispun de control juridic, statele (naţiuni-state, oraşe-state, imperii), în cadrul economiei mondiale.

Această dublă orientare, această „distincţie", dacă vrem, dintre economic şi politic, este sursa confuziei şi mistificării cu privire la determinarea adecvată a grupurilor, respectiv cu manifestările rezonabile şi

raţionale ale interesului de grup. Întrucît, totuşi, deciziile economice şi politice nu pot fi în mod semnificativ disociate sau discutate separat, apar serioase probleme de analiză. Le vom aborda, încercînd să le tratăm consecutiv, sugerînd înlănţuirea, şi pledînd pe lîngă cititor să se abţină de la orice evaluări pînă cînd va dispune de întregul probelor în sinteza lor. Cu premeditare, ori altfel, vom încălca de mai multe ori, fără îndoială, propria noastră regulă de prezentare succesivă, dar aceasta va rămîne totuşi principiul nostru organic de prezentare. Dacă vom crea impresia că abordăm sistemele mai mari ca expresie a capitalismului şi pe cele mici ca expresie a statismului (sau, ca să folosim o terminologie curentă la modă, a dezvoltării naţionale), precizăm că niciodată nu am negat caracterul unitar al dezvoltării istorice concrete. Statele nu se dezvoltă şi nu pot fi înţelese în afara contextului dezvoltării sistemului mondial.

Acelaşi lucru este valabil şi în legătură cu clasele sociale şi grupările etnice (naţionale, religioase). Acestea, de asemenea, s-au format social în cadrul statelor şi în lăuntrul sistemului mondial, simultan şi deseori în moduri contradictorii. Ele sînt o funcţie a organizării sociale a epocii. Sistemul modern de clase începe să ia naştere în secolul al XVI-lea.

Care este, totuşi, intervalul ce cuprinde secolul al XVI- lea? O întrebare deloc uşoară, dacă reţinem că secolele istorice nu sînt în mod necesar cronologice. În această chestiune n-am altceva mai bun de făcut decît să accept opinia lui F.Braudel, atît datorită trăiniciei concepţiei pe care este bazată, cît şi deoarece ea pare a se potrivi foarte bine cu informaţiile pe care le-am cules. Braudel afirmă:

> „Sînt sceptic... în legătură cu un secol al XVI-lea despre care nu se specifică dacă este unul, ori sînt mai multe despre care unii dau de înţeles că reprezintă o unitate. Eu văd secolul «nostru» divizat în două, aşa cum l- au văzut Lucien Febvre şi remarcabilul meu profesor Henri Hauser, un prim secol începînd de pe la 1450 şi încheindu-se pe la 1550, un al doilea începînd în acest moment şi durînd pînă în 1620 sau 1640"[1].

Momentele de început şi de sfîrşit variază în conformitate cu perspectiva naţională din care este privit

secolul. Totuşi, pentru economia europeană mondială ca un întreg, considerăm intervalul 1450-1640 ca unitate temporală semnificativă în răstimpul căreia a fost creată o economie mondială capitalistă, care era, desigur, folosind expresia lui F.Braudel, „vastă dar fragilă“[2].

Dar unde a fost localizată această economie europeană mondială? Aceasta, de asemenea, este o întrebare dificilă. Pentru că, aşa cum ştim, continentele istorice nu sînt neapărat geografice. Economia mondială europeană includea, la sfîrşitul secolului al XVI-lea, nu numai nord-estul Europei şi aria mediteraneană creştină (inclusiv Iberia), ci şi Europa centrală şi regiunea Balticii. Ea cuprindea, de asemeni, anumite regiuni ale Americilor: Noua Spanie, Antilele, Terraferma, Peru, Chile, Brazilia - sau mai degrabă acele părţi ale acestor regiuni care s-au aflat efectiv sub controlul administrativ al Spaniei sau Portugaliei. Insulele atlantice şi poate cîteva enclave ale coastei africane ar putea fi incluse aici, nu însă şi zona Oceanului Indian; nu Extremul Orient, exceptînd poate, pentru o perioadă, o parte din Filipine; nu Imperiul Otoman; şi, de asemenea, nu Rusia; Rusia a fost cel mult marginal şi pentru scurtă vreme inclusă. Nu există linii clare şi uşor de trasat, dar cred că este mai util să îţi reprezinţi lumea europeană a secolului al XVI-lea ca rezultînd din legătura a două sisteme anterior mai degrabă separate, şi anume, sistemul ariei mediteraneene creştine[3] avîndu-şi centrul în oraşele din nordul Italiei şi reţeaua comercială dintre oraşele hanseatice şi Flandra din nordul şi nord-vestul Europei, la acest nou complex, ataşîndu-se, pe de o parte, zona de la est de Elba, Polonia şi alte cîteva zone ale Europei de răsărit iar pe de altă parte, insulele atlantice şi părţi din Lumea Nouă.

Spaţial, aceasta a reprezentat o mare expansiune. Luînd în considerare coloniile efective de peste mări ale puterilor europene, Chaunu notează că în cinci ani, între 1535 şi 1540, Spania a realizat controlul asupra a mai mult de jumătate din populaţia emisferei vestice, şi că în această perioadă, dintre momentul respectiv şi anii 1670 - 1680, aria de sub controlul european s-a lărgit de la circa trei milioane km^2 la circa şapte milioane km^2 (pentru a se stabiliza la acest prag pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea[4]. Totuşi, expansiunea în spaţiu nu înseamnă şi expansiunea populaţiei. Chaunu vorbeşte despre funcţionarea unui „foarfece demografic“ în cadrul căruia

creşterea demografică în Europa este „amplu anulată la nivel planetar prin declinul ei în imense zone extraeuropene“[5]. În acest fel, raportul pămînt/forţă de muncă, propriu economiei mondiale europene, a sporit enorm, reprezentînd unul dintre factorii fundamentali ai abilităţii Europei de a susţine o creştere economică continuă în aceste perioade timpurii critice ale erei moderne. Dar expansiunea a implicat mai mult decît îmbunătăţirea acestui raport. Ea a făcut posibilă acumularea la scară lărgită a capitalului care a fost folosit a finanţa raţionalizarea producţiei agricole. Una dintre trăsăturile cele mai evidente ale acestei economii mondiale europene de secol al XVI-lea a fost inflaţia de lungă durată, aşa-numita revoluţie a preţurilor. Legătura dintre această inflaţie şi procesul de acumulare a capitalului a fost o temă centrală a istoriografiei moderne. Ne propunem să încercăm a examina în detaliu şi integral complicaţiile acestei dezbateri pentru a putea fi în stare, în lumina modelelor pe care le vom studia, să explicăm diviziunea specifică a muncii la care a ajuns economia mondială europeană către sfîrşitul acestei epoci.

Modelul ciclic al preţurilor europene are o voluminoasă istorie în spate şi, deşi cercetătorii se deosebesc în privinţa datelor şi chiar mai mult, în privinţa cauzelor, realitatea fenomenului întruneşte acordul lor. Dacă aşezăm alături două liste[6] ale preţurilor grînelor, obţinem următorul tablou:

1160-1260 - creştere rapidă
1260-1310 (1330, 138) - constant înaltă
1310 (1330, 1380)- 1480 - scădere treptată
1480-1260 (1650) - înaltă
1620 (1650)-1734 (1755) - recesiune
1734 (1755)-1817 - creştere.

Dacă reţinem secvenţa cea mai îngustă de care ne ocupăm noi în momentul de faţă, aceea a secolului al XVI-lea, care în lista de mai sus apare ca avînd o creştere „înaltă“, nu putem ignora, desigur, fluctuaţiile economice din cadrul ei. Pierre Chaunu, bazîndu-se pe monumentalul său studiu asupra înregistrărilor privind *Casa de Contratación* din Sevilla, antrepozitul cheie al comerţului transatlantic, şi folosind măsurile de volum (atît pentru mărfuri în general cît şi pentru mărfuri

specifice) şi de valoare, ne propune următorul ciclu format din patru perioade:

1504 - 1550 - creştere constantă
1550 - 1562/3 - recesiune relativ minoră
1562/3 - 1610 - expansiune
1610 - 1650 - recesiune[7]

Măsurile de volum şi de valoare nu sînt bineînţeles identice. „Indicele circulaţiei este asemuit, într-un mod exagerat, cu fluctuaţia preţurilor. Curba specifică de preţ este mai plată decît aceea a fluxurilor comerciale"[8]. Chaunu consideră că momentul declinului stabilit de el la 1610 corespunde cu cel al lui Elsas pentru Germania (1627) şi al lui Posthumus pentru Ţările de Jos (1637), pentru că, aşa cum vom vedea, declinul are loc în diferite momente pentru diferite părţi ale Europei[9].

Aceste discrepanţe ale perioadelor ne reamintesc faptul că economia mondială se află abia în proces de naştere. Chaunu subliniază că în secolul al XVI-lea, cele trei arii comerciale europene (aria mediteraneeană creştină, nord- vestul şi răsăritul Europei) se aflau la trei niveluri diferite ale preţurilor, ordonate pe o scară de la cele mai scumpe la cele mai ieftine. Crearea unei economii mondiale poate fi precis măsurată prin „fantastica diferenţiere a preţurilor la începutul [secolului] şi, în timp, prin micşorarea decalajului[10]. Deşi acest timp are o durată mai mare decît secolul al XVI-lea, progresul în micşorarea decalajului poate fi sesizat. Dacă în 1500, decalajul dintre preţurile proprii ariei mediteraneene creştine şi cele proprii răsăritului Europei a fost de ordinul raportului 6 la 1, pe la 1600 a fost numai de 4 la 1[11], iar prin 1750 era de numai 2 la 1. Henryk Samsonowicz subliniază că începînd cu prima parte a secolului al XVI- lea, salariile şi preţurile prusiene s-au apropiat „din ce în ce mai mult" de cele din Europa occidentală, „în ciuda direcţiilor diametral opuse ale dezvoltării lor economice şi sociale"[12]. În ciuda? N-ar trebui oare, citit, „din cauza"?

O explicaţie majoră a creşterii preţului în secolul al XVI- lea a fost dată de Earl J.Hamilton. El a furnizat-o iniţial în legătură cu preţurile andaluze ale secolului al XVI-lea, extinzînd ulterior explicaţia la Europa occidentală, într-un cadru mai general:

„De-a lungul întregii perioade aflate sub investigaţie, a existat o strînsă legătură între importurile de aur şi

argint american şi preţurile andaluze... Începînd cu perioada 1503-1505 s-a manifestat o tendinţă urcătoare în ceea ce priveşte intrările de tezaur pînă în 1595, în vreme ce din 1503 la 1597 s-a produs o continuă ridicare a preţurilor andaluze. Perioada celui mai înalt nivel al preţurilor coincide cu perioada celei mai ridicate creşteri a importurilor de aur şi argint. Corelaţia dintre importurile de metale preţioase şi preţuri persistă după 1600, cînd amîndouă se află în declin"[13].

Pe la 1960, teoria lui Hamilton a fost supusă mai multor atacuri, deopotrivă empirice şi teoretice. Totuşi, el a reafirmat-o într-un mod chiar mai viguros:

„[Sporirea ofertei de metale preţioase începînd cu anul 1500] a înregistrat probabil un procentaj mult mai mare decît ridicarea preţurilor. Astfel, mai degrabă decît să căutăm cauze auxiliare ale Revoluţiei Preţului... ar trebui să ne explicăm eşecul preţurilor de a ţine pasul cu sporirea stocului de metale preţioase. Utilizarea sporită a aurului şi argintului pentru veselă, ornamente, bijuterii şi în alte scopuri nonmonetare, pe măsură ce ele deveneau relativ mai ieftine, prin creşterea preţurilor la mărfuri, a neutralizat o parte a noilor metale preţioase... Lichidarea balanţei comerciale nefavorabile [cu Orientul] a absorbit mari cantităţi de monede... Convertirea rentelor în produse, în rente în bani, o deplasare de la salariile parţial în natură la o remuneraţie monetară şi un declin al comerţului de troc (*barter*), au tins de asemeni să contracareze sporirea ofertei de aur şi argint"[14].

Precum au observat mulţi dintre criticii săi, Hamilton operează cu teoria cantitativă a banilor a lui Fisher, care afirmă că PQ=MV presupunînd implicit că V şi Q rămîn constante (P este egal cu preţurile; Q este egal cu cantitatea de bunuri şi servicii; M este egal cu cantitatea de bani; şi V este egal cu viteza circulaţiei). Ei au pus sub îndoială postulatul şi au cerut cercetări empirice.

Într-un atac major asupra lui Hamilton, Ingrid Hammarström a demonstrat că Hamilton a înţeles greşit secvenţa pe care a cercetat-o, că tocmai creşterea activităţii economice a fost aceea care a condus la o creştere a preţurilor şi aceasta apoi explică activităţile

miniere care au produs o ofertă sporită de metale preţioase. La care Hamilton ripostează:

„În mod evident, «*ridicarea preţurilor*» provocată de obicei de «*activitatea economică normală*»... va înfrîna, nu va spori, extragerea metalelor preţioase prin ridicarea costurilor de producţie în corelare cu *preţurile fixe* de batere a monedelor din metale preţioase. În plus, ridicarea preţurilor va provoca o reducere, nu o sporire a baterii monedelor din metalele preţioase existente prin ieftinirea lor relativă în cazul folosinţei nonmonetare"[15].

Dar de ce este necesar ca preţul baterii monedei să rămînă fix? Aceasta a fost o decizie politică şi probabil a fost foarte puţin în beneficiul acelor care ar fi dorit să profite de fluxul metalelor preţioase în epocile de expansiune (între aceştia era inclusă şi coroana spaniolă) pentru a descuraja producţia acestora în condiţiile în care o cantitate atît de mare devenise brusc disponibilă la costuri reale foarte reduse (dată fiind forma muncii). Aşa cum subliniază Hammarström, întrebarea fundamentală este, ce anume explică folosinţa care s-a dat metalelor preţioase:

„Dacă nu-i trebuia tezaurizarea lor şi nici nu dorea împodobirea locurilor sfinte (aşa cum au fost folosite în Asia şi printre băştinaşii din America), atunci Europa occidentală nu avea oare nevoie de metalele preţioase americane pentru a-şi forma un surplus important al volumului său de monedă circulantă - adică, tocmai ca mijloc de plată[16]?

Y.S.Brenner susţine că o examinare a informaţiilor engleze confirmă afirmaţia lui Hammarström. El constată că schimbarea nivelului preţului mărfii a provenit „mai puţin dintr-o sporire, sau din absenţa unei sporiri, a stocului european de metal, cît din modul în care acest stoc a fost folosit"[17]. El notează că ridicarea preţului precede sosirea comorilor din America[18]. Brenner atrage atenţia că trebuie să observăm că *toţi* factorii din ecuaţia lui Fisher erau variabili în această perioadă.

„În concluzie, ridicarea preţurilor în cursul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea s-a datorat unei combinări a volumului mai mare de monede în circulaţie şi a vitezei sporite a circulaţiei cu o ofertă relativ scăzută de produse agricole şi cu o intensificată tensionare a cererii acestora...

Viteza de circulaţie a crescut datorită dezvoltării industriei şi expansiunii comerţului; a sporirii puternice a speculaţiei cu pămîntul şi a pieţei legalizate a capitalurilor; şi datorită trecerii unor mari segmente ale societăţii din comunităţi rurale autosubzistente în comunităţi urbanizate, dependente de pieţe (ofertă bănească) în privinţa hranei"[19].

Pornind de aici, susţine Brenner, avîntul general al activităţii capitaliste a fost acela care explică *folosinţa* dată metalelor preţioase.

Teoria exapansiunii economice bazată pe metale preţioase presupune, dacă nu viteze de circulaţie (V) şi cantităţi de bunuri (Q) fixe, cel puţin limitate superior. Există vreo dovadă în sprijinul acestei presupuneri? În ceea ce priveşte cantităţile de bunuri şi servicii, teoria nu pare întru totul plauzibilă. În primul rînd, ea implică, aşa cum ne reaminteşte Jorge Nadal, ipoteze ale unei folosiri integrale a forţei de muncă:

> „Orice sporire a cheltuielilor (echivalente cu masa monetară şi cu viteza de circulaţie [*la masa monetaria en circulación*]) va fi transpusă într-o sporire proporţională a preţurilor, numai atunci cînd volumul mărfurilor nu poate fi sporit"[20].

Apoi, să nu credem că o sporire a lingourilor a condus direct la o creştere a preţurilor, ci numai prin intermediul abilităţii de a spori folosirea forţei de muncă. Miskimin explică, de pildă, că „obsesia mercantilă timpurie în privinţa circulaţiei lingourilor" avea sens prin aceea că:

> „Intrările de metale preţioase vor fi pus, desigur, resursele şi oamenii la lucru, şi în acelaşi timp, au contribuit la sporirea fondurilor disponibile finanţelor statului şi astfel au diminuat costul războaielor.

În acest caz putem analiza care ţări au *folosit* în modul cel mai eficient metalele preţioase,

> „în termenii abilităţii fiecărei ţări, instituţional sau fizic determinate, pentru a extinde obligativitatea deplinei folosiri a forţei de muncă pentru a converti influxul de metale preţioase în creştere economică reală"[21].

Ce se poate spune despre limitele vitezei de circulaţie? În controversa lui cu Michael Postan, W.C.Robinson ridică problema dacă fluxurile de metale preţioase au calitatea de factor explicativ al declinului

secolului al XIV-lea. El arată că într-o economie cu mecanisme primitive de credit, „V a fost o valoare apropiată de fluctuaţia materială curentă per monedă într-o perioadă dată...". În acest fel, expansiunea din secolul al XIII-lea, stimulată de hemoragia tezaurelor şi de creşterile vitezei de circulaţie, a fost supusă unor constrîngeri inerente:

„În final... oferta de bani a atins limita sa superioară, în afară de creşterile anuale modeste, iar viteza de circulaţie n-a mai putut creşte. În acest punct comerţul a fost comprimat iar presiunea declinului asupra preţurilor a fost resimţită. Optimismul crescînd şi profiturile înalte ale perioadei anterioare au fost înlocuite de pesimism şi resemnare. A început tezaurizarea banilor ca o barieră împotriva căderii preţurilor. Pe scurt, declinul putea să capete caracter autoreproductiv"[22].

Postan, în replica sa, arată că Robinson greşeşte efectiv atunci cînd afirmă că s-ar fi ajuns la o limită întrucît diminuarea tezaurelor continua, subliniind de asemenea că mecanismele de credit au fost mai flexibile decît sugerează Robinson şi că atitudinile psihologice ale oamenilor de afaceri reprezentau o variabilă economică minoră în acea perioadă[23]. Dar, în esenţă, el nu contestă conceptul unei limite. Miskimin o face şi, mi se pare, eficient:

„Este, de asemenea adevărat, după toate probabilităţile, că, dat fiind nivelul de dezvoltare al instituţiilor de credit, a existat o limită superioară obiectivă a vitezei de circulaţie pentru orice canitate dată de metale preţioase, o dată ce această cantitate a fost bătută într-un număr finit de monede. Devalorizarea, totuşi, prin reducerea dimensiunii unităţilor în care au circulat metalele preţioase ar fi avut, ca efect, creşterea limitelor superioare, materiale şi instituţionale, impuse vitezei de circulaţie a acestor metale. Sub presiuni combinate provenite din migraţia internă, urbanizare şi specializare, pare posibil, ba chiar destul de probabil, că atunci cînd devalorizarea a ridicat nivelul limitelor tehnice ale vitezei de circulaţie, noua libertate a fost folosită şi multe devalorizări europene din secolul al XVI-lea au acţionat prin intermediul vitezei de circulaţie pentru a spori preţurile *mai mult*

decît proporţional, în raport cu nivelul devalorizării înseşi"[24].

În consecinţă revenim la faptul că sistemul global cu presiunile sale structurale pentru anumite tipuri de decizii politice (de exemplu, devalorizarea) este factorul crucial al explicării expansiunii. Nu metalele preţioase singure, ci acestea considerate în contextul unei economii mondiale capitaliste au reprezentat factorul crucial. Pentru Charles Verlinden, tocmai formele monopoliste de capitalism din această perioadă timpurie sînt cele care explică în mare măsură inflaţia continuă a preţurilor:

„În explicarea crizelor ciclice, trebuie să-i rezervăm un rol foarte mare speculaţiei monetare. «Monopolul» nu a reglat mişcările preţului. El le-a «dereglat» pe termen scurt cu excepţia unor anumite produse de lux (vinul). Monopolul este responsabil pentru aspectul catastrofal al acestor mişcări. Indirect, el a afectat neîndoielnic mişcările specifice. După fiecare sporire, parţial artificială, preţurile n-au revenit la nivelul anterior crizei. Monopolul a contribuit astfel, într-un oarecare grad, la intensificarea şi accelerarea creşterii preţurilor pe termen lung"[25].

Atunci, a fost, oare influxul de metale preţioase pozitiv, ori negativ? Formulînd această întrebare nu ridicăm o chestiune de tip moral, abstractă. Au fost totuşi consecinţele influxului de metale preţioase salutare pentru crearea noii economii mondiale capitaliste? Fără îndoială Hamilton pare a susţine că da. Joseph Schumpeter gîndeşte totuşi invers:

„Creşterea ofertei de bani metalici nu reprezintă un factor generator de efecte economice întru nimic mai mult decît creşterea autonomă a cantităţii altor forme de bani, oricare ar fi tipul lor. Este evident că aceste efecte vor fi cu totul condiţionate de întrebuinţarea care se dă noilor cantităţi... Primul lucru care trebuie observat (în legătură cu secolul al XVI-lea) este că, în măsura în care Spania a fost ea însăşi interesată, noua avuţie..., a slujit la finanţarea politicii habsburgice... Influxul a furnizat o alternativă la devalorizarea monedelor în circulaţie, la care, altminteri, ar fi trebuit să se recurgă mult mai devreme, şi astfel ar fi devenit instrumentul inflaţiei de război şi vehiculul cunoscutului proces de sărăcire

şi, în afară de aceasta, ar fi fost un risc pentru organizarea socială. Creşterea spectaculoasă a preţurilor care a urmat a fost o verigă nu mai puţin familiară în acest lanţ de evenimente...

În toate aceste privinţe, evoluţia capitalismului a fost într-adevăr influenţată de către expansiunea mijloacelor circulante, dar acestea, în ultimă instanţă, mai degrabă au întîrziat-o decît au accelerat-o. Situaţia Franţei şi Angliei a fost diferită, dar numai pentru că aici efectele au fost mai diluate... Toate realizările durabile ale industriei şi comerţului englez pot fi explicate fără să ne referim la supraabundenţa metalelor preţioase..."[26]

Acest argument este întemeiat pe convingerea fermă a lui Schumpeter că „influenţa inflaţiei - problemă care, crede autorul, este exagerată atît istoric cît şi teoretic, dar pe care el nu o neagă - a fost aproape integral destructivă"[27]. Fără a prelua înclinaţia lui Schumpeter pentru teza posibilităţii controlului raţional al consecinţelor inflaţiei, opusă tezei caracterului lor necontrolat şi oarecum imprevizibil, retorica sa provoacă o înţelegere brutală a faptului că efectele globale ale inflaţiei au fost cu mult mai puţin semnificative decît cele *diferenţiale*[28].

Să luăm mai întîi în considerare oferta de alimente. De ce, în condiţiile unei expansiuni economice generale, s-a redus oferta de produse agricole? Ei bine, mai întîi, nu se poate vorbi despre o scădere în sens absolut[29]. Numai dacă sînt luate în considerare, în mod separat, cifrele pentru ţări ca Anglia ori Spania, în loc să fie examinate cifrele pentru economia mondială europeană ca entitate, oferta pare micşorată comparativ cu populaţia sporită. În acele ţări în care industria s-a dezvoltat, a fost necesară reorientarea unei părţi mai întinse a terenurilor pentru nevoile creşterii cailor[30]. Oamenii însă erau încă acolo; numai că acum se hrăneau din ce în ce mai mult cu cereale baltice[31]. Acestea au fost totuşi cele mai scumpe cereale din cauza crizei economice acute, a transportului şi a profiturilor intermediarilor.

A fost, aşadar, oferta sporită de metale preţioase nesemnificativă? Dimpotrivă, acestea au îndeplinit importante funcţii pentru dezvoltarea economiei mondiale europene. Au susţinut impulsul pentru dezvoltare, protejînd acest sistem încă fragil împotriva

asalturilor naturii. Michel Morineau arată că în Europa medievală, prețurile grîului creșteau și scădeau în relație directă cu variația recoltei. Ceea ce s-a întîmplat în secolul al XVI-lea a fost nu atît faptul că metalele prețioase au contribuit la creșterea prețurilor, cît faptul că ele au împiedicat căderea lor[32]. Pe bună dreptate Carlo Cipola se arată sceptic în privința unei creșteri *efective* a prețurilor[33]. Ceea ce a fost într-adevăr semnificativ în privința structurii financiare a secolului al XVI-lea, n-a fost, crede el, creșterea prețurilor cît, mai curînd, declinul ratei dobînzii. El argumentează că în Evul Mediu tîrziu, rata dobînzii a oscilat în jurul a 4-5 %, ridicîndu- se, între 1520 și 1570, la procentul înalt de 5,5 % și scăzînd apoi brusc între 1570 și 1620 la o medie de 2 %. Metalele prețioase au ieftinit banii[34].

Ceea ce pare a confirma un atare fenomen este faptul că factorul critic al epocii a fost apariția unui sistem capitalist despre care, cum afirmă Marx, se poate spune că datează „de la crearea în secolul al XVI-lea a unui comerț mondial și a unei piețe mondiale"[35]. Variabila cheie a fost apariția capitalismului ca mod dominant de organizare socială a economiei. Probabil am putea spune *unicul* mod în sensul că, odată acesta stabilit, alte „moduri de producție" au supraviețuit în funcție de felul în care s-au integrat într-un cadru social-politic derivat din capitalism. Totuși, este bine să ne reamintim că, cel puțin în acest moment, „n-a existat un capitalism, ci mai multe capitalisme europene, fiecare cu zona și cu circuitele sale"[36]. Într-adevăr, tocmai această particularitate a existenței mai multor capitalisme este aceea care a făcut important stocul sporit de metale prețioase, întrucît la început viteza circulației lor a fost cu siguranță mai mică în nord-vestul Europei decît în Europa mediteraneeană. Așa cum conchid Braudel și Spooner, „teoria cantitativă a banilor are semnificație cînd este interpretată în legătură cu viteza de circulație și în contextul disparităților economiei europene"[37].

Aceasta ne conduce la cea de-a doua parte a argumentării lui Hamilton. N-a existat numai o creștere a prețului, ci și o rămînere în urmă a salariilor. Și în această privință controversa referitoare la existența decalajului și la cauzele sale este mare[38]. Hamilton susține că pe măsură ce prețurile au crescut, salariile și rentele n-au mai reușit să țină pasul cu ele din cauza

rigidităţilor instituţionale - în Anglia şi Franţa, nu şi în Spania[39]. Aceasta a creat o prăpastie, un fel de profit ocazional, care a devenit sursa majoră a acumulării capitalului în secolul al XVI-lea.

> „În Anglia şi Franţa imensa discrepanţă dintre preţuri şi salarii, provocată de revoluţia preţului, a lipsit lucrătorii de o mare parte a veniturilor care le reveniseră pînă atunci, deviindu-le către alte destinaţii distributive... Rentele, la fel ca salariile, au rămas în urma preţurilor; într-o asemenea situaţie proprietarii n-au cîştigat nimic din partea cu care fusese păgubită munca... Profitul ocazional la care s-au adăugat cîştigurile din comerţul Indiilor Orientale a furnizat mijloacele pentru noile investiţii de capital productiv, iar profiturile neaşteptat de mari care se puteau obţine astfel au oferit un stimulent pentru orientarea în continuare către întreprinderea capitalistă"[40].

Afirmaţia că rentele au rămas în urma preţurilor a fost supusă unor atacuri deosebit de incisive, în special din partea lui Eric Kerrindge în studiul său asupra Angliei secolului al XVI-lea[41], dar şi din partea altora care s-au referit la alte regiuni şi la perioade diferite[42]. Prin 1960, Hamilton şi-a reformulat concluziile cu privire la rentă dar a precizat că aceasta nu-i modifică opinia despre modul său de abordare.

> „Se poate susţine că la începutul Revoluţiei Preţurilor salariile au reprezentat 3/5 din costurile producţiei... Presupun că în 1500 renta funciară ar fi reprezentat cam 1/5 din venitul naţional în Anglia şi Franţa şi că rentele au crescut în acelaşi ritm cu preţurile pe toată durata Revoluţiei Preţurilor, dat fiind faptul că tendinţa de a mări preţurile produselor agricole ridica rentele, pe cînd anulările ocazionale de învoieli agricole cobora nivelul rentelor, rezultatul fiind o reciprocă echilibrare. Cealaltă cincime din venitul naţional era reprezentată de profituri, inclusiv dobînda. Cu cele 3/5 din costuri rămase cu mult în urma preţurilor foarte ridicate, ... profiturile au atins probabil niveluri înalte în Anglia şi Franţa în secolul al XVI-lea, menţinîndu-se constant la un nivel înalt pentru circa 4-5 decade, şi păstrîndu-se ridicate în cadrul marii disparităţi, în curs de reducere totuşi,

dintre preţuri şi salarii, pînă aproape de sfîrşitul secolului al XVII-lea“[43].

Ipoteza lui Hamilton în ceea ce priveşte decalajul salariului a fost supusă şi altor critici[44]. Un argument important în această discuţie a fost acela propus de către John Nef, care a sugerat că salariile băneşti înregistrate nu erau echivalente cu salariile totale, întrucît au existat plăţi în natură care probabil au compensat decalajul faţă de preţuri, după cum creşterile preţurilor la cereale n-au fost probabil însoţite de creşteri ale preţurilor tuturor celorlalte produse de bază:

„În primul rînd, coeficientul numeric calculat pînă acum exagerează creşterea costului vieţii în perioada revoluţiei preţurilor. În al doilea rînd, creşterea costului dietei lucrătorului a fost suportată într-o oarecare măsură de către cei care-l plăteau, nu de către el. În al treilea rînd, mulţi lucrători aveau în posesiune mici loturi de pămînt din care îşi obţineau o parte dintre produsele de care aveau nevoie. Urmează că ei erau în stare să cheltuiască o sumă mai mult decît neglijabilă din salariile în bani pentru alte produse decît hrana“[45].

Phelps-Brown şi Hopkins sînt de acord că deteriorarea salariilor a fost probabil mai mică decît pare, întrucît preţurile cerealelor au crescut mai repede decît cele ale produselor manufacturate. Ca urmare, produsele alimentare prelucrate, tot mai importante, şi-au mărit preţurile mai puţin decît cerealele de bază, iar îmbunătăţirile aduse tehnologiilor de prelucrare au redus în continuare costul unor asemenea produse[46]. Totuşi, dezvăluiri documentare mai recente (1968), inclusiv cele furnizate de Phelps-Brown şi Hopkins, bazate pe informaţii mai bune decît cele folosite iniţial de către Hamilton, tind să confirme ipoteza generală că a existat un declin al salariilor reale în secolul al XVI-lea în Apusul Europei[47].

Scăderea salariilor reale este grăitor exemplificată în datele din Tabelul 1, calculate după informaţiile lui Slicher van Bath[48]. Datele se referă la salariul real al unui dulgher englez, plătit cu ziua, exprimat în kilograme de grîu.

Tabel 1. Salariul real al unui dulgher englez[a)]

1251-1300	81,0

1301-1350	94,6
1351-1400	121,8
1401-1450	155,1
1451-1500	143,5
1501-1550	122,4
1551-1600	83,0
1601-1650	48,3
1651-1700	74,1
1701-1750	94,6
1751-1800	79,6
1801-1850	94,6

a) 1721-45 = 100

Trei aspecte pot fi deduse din acest tabel. Salariul real al unui dulgher englez nu este cu totul diferit în 1850 față de 1251. Nivelul înalt al salariului (155,1) a corespuns momentului imediat precedent „lungului" secol al XVI-lea, iar nivelul său cel mai scăzut (48,3) a corespuns momentului care a încheiat această durată seculară. Scăderea produsă în cursul secolului al XVI-lea a fost imensă. Această scădere este şi mai grăitoare dacă avem în vedere că salariile engleze în perioada 1601-1650 nu se aflau în nici un caz la treapta de jos a scării europene a salariilor urbane.

Această cădere dramatică a salariului a fost ea însăşi consecința a trei factori structurali care erau vestigii ale trăsăturilor economiei precapitaliste încă neeliminate în secolul al XVI-lea. Pierluigi Ciocca descifrează în mod detaliat modul în care au funcționat aceste structuri pentru a reduce salariile reale într-o epocă de brutală inflație, arătînd şi de ce au fost înlăturați în mare măsură aceşti factori structurali în secolele care au urmat. Cei trei factori sînt: fetişismul banilor, alături de discontinuitatea cererii de remunerații sub formă salarizată; fixarea salariului pe bază cutumiară, contractuală sau pe baza statutului (poziției); amînări ale plăților. Prin fetişismul banilor Ciocca înțelege inabilitatea de a percepe corect creşterile inflaționiste, graduale, exceptîndu-le pe cele din momentele de discontinuitate. Chiar dacă ar fi putut fi percepute, salariile oricum nu puteau fi negociate decît la anumite intervale. În plus, în secolul al XVI-lea, statul intervenea adesea în cazurile în care obiceiul sau contractul încetau

să mai funcţioneze, pentru a interzice creşterile salariilor. În fine, în acea perioadă, lucrătorii erau plătiţi numai o dată pe an, or aceste plăţi, într-o epocă inflaţionalistă, însemnau bani deja depreciaţi. Începînd cu secolul al XX-lea fetişismul bănesc va fi contracarat ca urmare a organizării de sindicate, răspîndirii educaţiei, a existenţei unor indexuri de preţuri, datorită acumulării unei experienţe privind inflaţia. În plus, organizarea politică a lucrătorilor va îngreuna acţiunile statului pe linia reducerii salariilor. Cît priveşte frecvenţa plăţilor aceasta este, desigur, un drept dobîndit în timp. Dar în această eră capitalistă timpurie, muncitorii nu aveau aceeaşi abilitate să se folosească de acest drept[49].

Ceea ce întăreşte veridicitatea acestor analize, conform cărora a existat un decalaj al salariilor datorat factorilor structurali proprii economiei mondiale europene a secolului al XVI-lea bazată pe formele primitive ale capitalismului mondial, nu sînt numai datele empirice care o confirmă ci şi cele două excepţii empirice cunoscute: oraşele din nordul şi centrul Italiei, şi cele din Flandra. Carlo Cipolla observă că spre sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, „costurile muncii par a fi fost prea înalte în Italia comparativ cu nivelurile salariului din ţările cu care concura". Motivul, în viziunea lui Cipolla, a fost că „organizaţiile lucrătorilor au reuşit aici să impună niveluri ale salariului care erau disproporţionate chiar faţă de productivitatea muncii înseşi"[50]. Charles Verlinden descoperă aceeaşi situaţie şi pentru oraşele belgiene, unde salariile au urmat îndeaproape preţul produselor din grîu în secolul al XVI- lea[51]. De ce aceste două excepţii? Fără îndoială, deoarece aceste oraşe erau „vechi" centre ale comerţului[52], astfel că muncitorii erau aici *relativ* puternici ca forţă politico-economică. Din această cauză aceşti lucrători puteau să reziste mai bine goanei după venituri. Mai mult, „afirmarea" regulilor capitaliste dezintegrase parţial vechile structuri. Pe de altă parte, tocmai ca urmare a „rezistenţei" lucrătorilor şi a progresului ordinii capitaliste, atît oraşele italiene cît şi cele flamande vor cunoaşte, ca centre industriale, un declin în secolul al XVI-lea, cedînd în faţa noilor sosite care vor cîştiga: oraşele Olandei, Angliei şi, într-o măsură mai mică, ale Franţei.

Ideea că o parte a muncitorilor (chiar cei din sectoarele mai „avansate") au putut rezista mai bine decît alții tendinței deteriorării salariilor, ne determină să examinăm în ce constau *pierderile diferențiale*[53] ocazionate de inflația prelungită. Pierre Vilar sugerează o simplă alternare centru-periferie[54] pentru a explica asemenea diferențe. Aceasta este totuşi o dihotomie mult prea simplă. Pentru că nu numai lucrătorii din periferie, aceia care, în secolul al XVI-lea, în America hispanică şi Europa răsăriteană, lucrau ca zilieri, adică în sistemul învoielilor, sufereau aceste pierderi. O dată cu aceştia, lucrătorii salariați din aproape toată Europa apuseană sufereau şi ei asemenea pierderi, poate chiar - cine ştie? - în acelaşi grad cu lucrătorii Europei răsăritene („pierderea" fiind imensă în America hispanică, întrucît această arie nu se aflase anterior, niciodată, în acelaşi sistem economic). Iar J.H.Elliott apreciază că poziția lucrătorului spaniol în acest declin a fost mai apropiată de cea a lucrătorului est-european decît de cea a lucrătorului englez[55].

Astfel, dacă pe un fel de continuum lucrătorul polonez a cîştigat cel mai puțin şi cel spaniol după el, iar cel venețian, să zicem, cel mai mult, unde anume se situa lucrătorul englez, reprezentînd aria semiperiferială în curs de a deveni arie centrală? Phelps-Brown şi Hopkins sugerează că un mod de a gîndi asupra celor întîmplate în aceste țări este să consideri că fenomenul de „micşorare a coşului de alimente a salariatului englez s-a datorat precumpănitor condițiilor schimbate ale comerțului dintre fabrică şi fermă"[56]. Pe de o parte, modificarea raportului de schimb s-a răsfrînt preponderent asupra salariatului (cel fără pămînt ori cel ale cărui venituri provenite din munca pămîntului erau subsidiare). Phelps-Brown şi Hopkins estimează numărul acestor lucrători salariați ca reprezentînd deja 1/3 din populația ocupată a Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea. „Cealaltă față a medaliei, cum spun ei, [a sărăcirii lucrătorului salariat] este îmbogățirea celor care vindeau produsele agricole *sau arendau fermele în schimbul unor rente pe care le puteau urca*"[57]. Aceasta aruncă o umbră de îndoială asupra afirmațiilor lui Hamilton că decalajul salariului a fost o sursă directă a acumulării capitalului, sau cel puțin ne atrage atenția asupra faptului că proprietarul de pămînt a fost în Europa

apuseană un intermediar cheie în procesul de acumulare a capitalului.

Totuşi, argumentul fundamental al lui Hamilton, confirmat de John Maynard Keynes, este acceptat. Inflaţia a creat o redistribuire a veniturilor - una complicată, datorită straturilor multiple ale economiei mondiale europene. Ea a fost, totuşi, o metodă de prelevare fiscală în sectoarele cele mai slabe din punct de vedere politic cu scopul de a furniza o sursă de acumulare a capitalului care putea fi, apoi, investit[58]. Proprietarii de pămînt, în special, au continuat să caute modalităţi noi de extragere a dărilor de la ţărani[59]. Chestiunea în discuţie, să ne amintim, nu este numai aceea legată de existenţa unui profit ocazional, dar şi de faptul că inflaţia a încurajat investiţia[60].

Aceasta ne determină să luăm în discuţie încă o obiecţie la ipoteza decalajului salariului, aceea făcută de John Nef. El pretinde că argumentul [lui Hamilton] este contrazis de cazul Franţei, unde, deşi a existat acelaşi decalaj al salariului ca şi în Anglia, totuşi Franţa n-a cunoscut un progres semnificativ în industrie în aceeaşi perioadă[61]. În plus Nef precizează că nici nu are în vedere numai comparaţia dintre Franţa şi Anglia, pentru că, în termenii dezvoltării industriale, situaţia Franţei era, afirmă el, comparabilă cu aceea a sudului Germaniei şi a Ţărilor de Jos spaniole, pe cînd Anglia era comparabilă cu Olanda, Scoţia, Suedia şi Liège. Adică, primele au cunoscut un declin în comparaţie cu „perioada Renaşterii" iar ultimele o creştere. Totuşi, lemnul şi munca erau *mai ieftine*, nu mai scumpe, în Franţa decît în Anglia. E posibil ca problema să fie aceea că erau *prea* ieftine[62].

Dar această comparaţie a lui Nef anulează teza lui Hamilton numai dacă Franţa şi Anglia sînt comparate *in vacuo*. Dacă, însă, ele sînt comparate în contextul economiei mondiale europene, această comparaţie pur şi simplu situează nivelul salariului real al Franţei undeva între cel al Spaniei şi al Angliei. Ceea ce putem, aşadar, afirma este că în cadrul economiei mondiale ca întreg a existat o acută reducere a repartiţiei venitului net către muncitori. Proporţiile au variat în funcţie de ţară. Situaţia optimă pentru o clasă locală interesată de investiţii ar fi fost să aibă acces la profiturile provenite din salariile scăzute în periferie şi la profituri suplimentare din

salariile medii (în raport cu cele înalte) existente în propria sa arie. Un nivel mediu al salariului era optim întrucît, în vreme ce un nivel prea *ridicat* al salariului (cazul Veneţiei) ar fi redus prea mult marja profitului, pe de altă parte, un nivel prea *scăzut* al salariului (cazul Franţei şi, *a fortiori*, al Spaniei) ar fi redus dimensiunea pieţei interne pentru noile industrii. Anglia şi Olanda s-au apropiat cel mai mult de această situaţie optimă în sistemul european global. Faptul că a existat o economie mondială, aşadar, a fost condiţia *sine qua non* pentru şansa ca profiturile provenite din inflaţie să poată fi eficient investite în noile industrii.

Astfel inflaţia a fost importantă atît pentru că a reprezentat un mecanism de economii forţate şi deci de acumulare a capitalului, cît şi deoarece a slujit la repartiţia inegală a acestor profituri prin intermediul sistemului, în mod disproporţionat între ceea ce am numit centrul emergent al economiei mondiale, aflat departe de periferia sa, şi semiperiferia vechilor arii „deja" dezvoltate.

Cealaltă faţă a acestui tablou, pe care cititorul a dedus-o probabil din discuţiile asupra impactului inflaţiei, se referă la faptul că în cadrul economiei mondiale s-a cristalizat o diviziune a muncii nu numai între muncile agricole şi cele industriale, dar chiar şi între muncile agricole ca atare. Şi, concomitent cu această specializare, s-au dezvoltat forme diferite de organizare a muncii şi moduri diferite de stratificare, care, la rîndul lor, au avut consecinţe politice diferite pentru „state", adică în arena acţiunii *politice*.

Pînă aici am încercat să explicăm de ce tocmai Europa a fost aceea care s-a dezvoltat (mai degrabă decît, să zicem, China), de ce, în interiorul Europei, Portugalia a preluat conducerea, şi de ce această dezvoltare a trebuit să fie însoţită de inflaţie. Nu ne-am confruntat însă cu chestiunea referitoare la cauza pentru care această expansiune a trebuit să fie aşa de semnificativă. Altfel spus, de ce crearea acestei economii mondiale a fost vestitorul dezvoltării industriale moderne, în vreme ce creaţiile imperiale anterioare din istoria omenirii, efectiv bazate pe un sector agricol relativ productiv şi pe o maşină politico- birocratică relativ puternică, nu au reuşit să meargă în această direcţie? A spune că tehnologia este cauza ne-ar obliga să ne întrebăm ce fel de sistem a fost

acela care a încurajat într-o aşa de mare măsură avansul tehnologic. (Să ne amintim metafora lui Needham a unei bruşte izbucniri a tehnologiei occidentale). E.L.Jones şi S.J.Woolf consideră trăsăturile distincte ale secolului al XVI-lea ca fiind rezultatul faptului că pentru prima dată în istorie, o creştere a productivităţii agricole a deschis drumul pentru creşterea venitului real:

„Una dintre cele mai puţin plăcute lecţii ale istoriei este că agriculturi tehnic avansate şi fizic productive nu produc în mod inevitabil o creştere susţinută a venitului real *per capita*, şi cu atît mai puţin au promovat industrializarea. Civilizaţiile antichităţii, cu agriculturile lor complexe, furnizează un punct de pornire. Nici una dintre acestea în Orientul Mijlociu, Roma, China, Mezo-America... n-a condus către economia industrială. Tehnic, organizarea lor agricolă a fost susperbă... La fel, volumul brut de cereale produse a fost impresionant. Totuşi istoriile lor sociale sînt poveşti îngrozitoare despre cicluri de producţie fără nici o creştere durabilă a venitului real pentru masa populaţiei, nici în perioadele de ascensiune, nici în cele de declin....

Faptul comun, în special pentru imperiile cu agriculturi bazate pe irigaţie, a fost imensa putere a unui aparat de stat bazat pe o birocraţie preocupată de apărarea în faţa unei ameninţări externe şi de menţinerea internă a propriilor sale poziţii. Aruncînd o privire globală asupra istoriei, vei fi îndrituit să tragi concluzia că toate *aceste birocraţii au tins şi au reuşit să menţină vaste societăţi ţărăneşti, lungi perioade de timp, la toate densităţile de populaţie, într-o stare de homeostazie virtuală*“[63].

Autorii susţin că într-un atare sistem, creşterea producţiei brute conduce pur şi simplu la o „dezvoltare statică“[64], adică o creştere a populaţiei care produce hrana în condiţiile menţinerii aceleiaşi repartiţii de bunuri, în aceleaşi proporţii relative, către diferite clase ale populaţiei.

Ce a existat în structura socială a economiei mondiale din secolul al XVI-lea în stare să determine o transformare socială diferită, care cu greu ar putea fi considerată homeostatică? Fără îndoială, birocraţiile secolului al XVI-lea n-au avut motivaţii cu totul diferite de cele pe care Jones şi Woolf le atribuie celor din

perioadele anterioare. Dacă rezultatul a fost diferit, trebuie să fi fost din cauză că economia mondială a fost organizată altfel decît imperiile anterioare şi într-o asemenea manieră încît presiunile sociale au fost de un tip diferit. În mod concret, am putea avea în vedere tipuri de tensiune pe care un asemenea sistem le-a generat între clasele dominante şi în consecinţă tipurile de şanse pe care un atare sistem le-a oferit pentru masa mare a populaţiei.

Am remarcat deja ceea ce considerăm a fi factorii care au determinat Europa să se extindă. Expansiunea implică propriile sale imperative. Abilitatea de a reuşi să te extinzi este bazată deopotrivă pe capacitatea de a menţine o relativă coeziune socială în interior (aceasta fiind, la rîndul ei, o funcţie a mecanismelor de repartiţie) şi pe aranjamentele care pot fi făcute pentru a folosi munca *ieftină* la *mare depărtare* (acest fapt este cu atît mai important cu cît se poate asigura, ţinînd seama de cheltuielile de transport, o forţă de muncă tot mai ieftină cu cît este la mai mari distanţe).

Expansiunea implică şi o dezvoltare inegală şi deci cîştiguri diferenţiate, şi încă o dezvoltare inegală într-o formă multistratificată, cu straturi în interiorul straturilor, fiecare strat fiind polarizat în termenii unei distribuţii bimodale a cîştigurilor. Astfel, în mod concret, în secolul al XVI-lea, s-a produs o diferenţiere a centrului economiei europene mondiale faţă de ariile sale periferiale, şi tot aşa mai departe, în interiorul ariei centrale, între state, în interiorul statelor între regiuni şi straturi, în interiorul regiunii între oraş şi zona rurală, şi în cele din urmă, în cadrul unor entităţi locale şi mai mici[65].

Coeziunea sistemului era bazată, în ultimă instanţă, pe acest fenomen de dezvoltare inegală, întrucît complexitatea multistratificării a oferit posibilitatea unei identificări multistratificate şi a unei constante regrupări a forţelor politice, în stare să întreţină o stare de efervescenţă care să ducă la dezvoltare tehnologică, la transformări politice şi, simultan, să menţină acea confuzie ideologică capabilă să înfrîneze revoltele, revolte care se manifestau fie prin încetinirea activităţii, prin acţiuni de forţă, ori prin fugă. Un asemenea sistem cu straturi multiple de status-uri [poziţii] sociale şi de recompense sociale este în mare corelat cu un sistem

complex de distribuire a muncilor productive: schematic, cei care asigură mîna de lucru îi susţin pe cei care produc hrana, aceştia-i susţin pe cei ce procură alte materii prime, care la rîndul lor îi susţin pe cei implicaţi în producţia industrială (şi desigur, pe măsură ce industrialismul progresează, această ierarhie a serviciilor productive devine mai complexă, ultima categorie devenind din ce în ce mai rafinată).

Economia mondială în acea perioadă avea diverse tipuri de lucrători. Erau, în primul rînd, sclavii care lucrau pe plantaţiile de zahăr şi în munci miniere necalificate care implicau operaţii de decopertare la suprafaţă. Erau apoi „şerbii" care lucrau pe marile domenii la cultura cerealelor şi la exploatarea lemnului. Erau apoi ţăranii care lucrau pămînt în arendă, recoltele fiind destinate desfacerii pe piaţă (incluzînd cerealele), şi lucrătorii salariaţi în unele sectoare ale producţiei agricole. Aceştia reprezentau cam 90-95% din populaţia economiei mondiale europene. A existat şi o nouă clasă de „ţărani liberi". Pe lîngă aceştia, a existat o mică pătură alcătuită din personalul intermediar - supraveghetori ai lucrătorilor [vechilii], meseriaşi independenţi, un număr redus de lucrători calificaţi - şi un strat subţire alcătuit din clasele dominante, ocupate cu supravegherea activităţilor pe marile domenii, cu administrarea instituţiilor majore ale ordinii sociale şi, într-o oarecare măsură, cu propriul lor loisir. Acest din urmă grup a inclus deopotrivă nobilimea existentă şi aristocraţia-burgheză (şi, desigur, clerul creştin şi birocraţia de stat).

O gîndire fugară ne va dezvălui că aceste categorii ocupaţionale nu erau distribuite la întîmplare, nici geografic, nici etnic, în interiorul acestei economii mondiale *in statu nascendi*. După cîteva starturi false, s-a cristalizat deodată tabloul unor clase sociale noi, una de sclavi de origine africană localizată în emisfera vestică şi o clasă de „iobagi" divizată în două segmente: unul major în Europa răsăriteană şi unul ceva mai mic, format din indienii americani în emisfera vestică. Ţăranii Europei occidentale şi de sud erau în marea lor majoritate „lucrători arendaşi". Lucrătorii salariaţi erau aproape toţi vest-europeni. Ţăranii liberi proveneau precumpănitor dintr-o arie încă şi mai îngustă, în principal din nord-vestul Europei. Clasele intermediare erau la origine pan-europene (plus metişii şi mulatrii) şi erau geografic

distribuite pretutindeni. Clasele conducătoare erau de asemenea pan-europene, dar cred că se poate demonstra că proveneau şi ele în mod disproporţionat tot din Europa occidentală.

De ce aceste moduri diferite de organizare a muncii - sclavaj, „feudalism", muncă salariată, muncă independentă - în acelaşi interval de timp în cadrul economiei mondiale? Deoarece fiecare mod de organizare a muncii este cel mai potrivit pentru tipuri specifice de producţie. De ce însă aceste moduri de organizare erau concentrate în diferite zone ale economiei mondiale - sclavajul şi „feudalismul" în periferie, munca salariată şi independentă în centru şi, cum o să vedem, munca învoită [dijma] în semiperiferie? Deoarece modurile de organizare a muncii afectează covîrşitor sistemul politic (în particular forţa aparatului de stat) şi posibilităţile de prosperare ale unei burghezii indigene. Postulatul pe care s-a fundamentat economia mondială a fost exact acela că au existat realmente aceste trei zone care au avut într-adevăr moduri diferite de organizare a muncii. Dacă n-ar fi fost aşa, n-ar fi fost posibil să se asigure acel flux de surplus, care să permită sistemului capitalist să se nască.

Să revedem modurile de organizare a muncii şi să examinăm relaţia lor cu producţia şi cu productivitatea. Putem astfel observa cum anume această relaţie afectează afirmarea elementelor capitaliste. Să începem cu sclavia. Sclavia nu era necunoscută în Europa în Evul Mediu[66], dar atunci era nesemnificativă în comparaţie cu rolul ei în economia mondială europeană din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea. Un motiv a fost slăbiciunea militară anterioară a Europei. Aşa cum arată March Bloch:

> „Experienţa a dovedit aceasta: dintre toate formele şi practicile de creştere a animalelor, creşterea animalului uman este una dintre cele mai dificile. Dacă sclavajul este avantajos cînd este folosit în întreprinderi de mari dimensiuni, atunci piaţa trebuie saturată de carne umană ieftină. O poţi obţine numai prin război sau prin raiduri de recrutare a sclavilor. Astfel o societate va avea mari dificultăţi în a-şi întemeia economia pe fiinţe umane domesticite dacă nu va avea la îndemînă societăţi mai slabe pe care să le învingă ori să le invadeze[67]".

Un asemenea mod de producţie inferior nu este profitabil decît dacă piaţa este largă, astfel ca profitul mic *per capita* să poată fi compensat de volumul mare al producţiei. Tocmai din această cauză sclavajul a înflorit în Imperiul Roman şi tot dintr-un atare motiv a rămas ca instituţie capitalistă predominantă pînă la stadiile preindustriale timpurii ale economiei mondiale capitaliste[68].

Sclavii, totuşi, nu sînt utili în întreprinderile mari atunci cînd este cerută o calificare. De la sclavi nu ne putem aştepta să facă mai mult decît sînt siliţi să facă. De îndată ce se cere o calificare, este mai economic să găsim metode alternative de organizare a muncii, altfel costul scăzut este însoţit de o foarte scăzută productivitate. Produsele care se bazează cu adevărat pe folosirea intensivă a forţei de muncă sînt cele care, dat fiind că cer puţină calificare, cer şi o mică investiţie în domeniul supravegherii. Zahărul şi, mai tîrziu, bumbacul, au fost acelea care, în principal, au recurs la grupuri mari de lucrători necalificaţi puşi sub o supraveghere brutală[69].

Cultivarea trestiei de zahăr a început în insulele mediteraneene, s-a deplasat mai tîrziu spre insulele atlantice, a traversat apoi Atlanticul spre Brazilia şi Indiile de Vest. Sclavul a urmat îndeaproape zahărul[70]. Pe măsura acestei deplasări, compoziţia etnică a clasei sclavagiste s-a modificat şi ea[71]. Dar de ce noii sclavi au fost africani? Din cauza epuizării ofertei de lucrători indigeni în regiunea plantaţiilor, şi pentru că Europa avea nevoie de o sursă de muncă într-o regiune destul de bine populată, accesibilă şi relativ apropiată de regiunea în care era utilizată. Dar, totodată, forţa de muncă trebuia să fie recrutată dintr-o regiune care se afla în afara economiei mondiale europene, astfel încît Europa să nu se preocupe de consecinţele economice pe care transferul la scară mare a forţei de muncă sub forma sclavilor le avea pentru regiunile furnizoare. Africa occidentală corespundea cel mai bine unui asemenea scop[72].

Epuizarea ofertelor alternative de forţă de muncă este evidentă. Monoculturile impuse insulelor mediteraneene şi atlantice le-au răvăşit, atît din punct de vedere pedologic, cît şi în raport cu populaţia. Solul lor a fost istovit, populaţiile le-au pierit (de exemplu, guanşii insulelor Canare), ori au emigrat, pentru a scăpa de presiuni[73]. Populaţiile indiene din insulele Caraibiene au

dispărut integral. Noua Spanie (Mexicul) a cunoscut o dramatică scădere a populației de la aproximativ 11 milioane în 1519 la circa 1,5 milioane prin 1650[74]. Brazilia și Peru par a fi avut un declin tot atît de dramatic[75]. Cele două explicații la îndemînă ale acestui declin demografic par a fi boala și pagubele aduse cultivațiilor indiene cauzate de animalele domestice pe care le creșteau europenii[76]. Dar exterminarea clară a forței de muncă, în special în mine, a fost și ea probabil semnificativă. În mod consecutiv, într-o vreme relativ timpurie, spaniolii și portughezii au încetat să mai recruteze indieni ca sclavi în emisfera vestică și au început să se bazeze exclusiv pe africanii importați pentru plantațiile lucrate cu sclavi. Probabil, prețul transportului de sclavi n-a adus costul la un nivel mai ridicat decît costul potențial implicat de prevenirea exodului populației indigene rămase. În plus, aceasta se afla într-un proces de stingere rapidă.

Cu toate acestea, sclavajul n-a fost folosit pretutindeni. Nu în Europa răsăriteană, care a cunoscut un „al doilea servaj". Nu în Europa occidentală, care a cunoscut noi forme de „rentă" și o creștere a muncii salarizate. Nici chiar în multe dintre sectoarele economiei Americii Hispanice, unde, în locul plantațiilor lucrate cu sclavi, spaniolii au folosit un sistem numit *encomienda*. De ce n-a existat sclavaj în toate sectoarele producției din America Hispanică? Probabil pentru că oferta de sclavi africani, deși destul de mare, nu era nelimitată. Și deoarece costul supravegherii unei populații sclavizate *indigene* (volumul de muncă neindigenă sclavizată accesibilă pe plan mondial arătîndu-se a fi singura alternativă rezonabilă) în condițiile unui grad înalt de probabilitate a revoltelor, făceau sclavia ineficientă. Aceasta a fost cauza precumpănitoare, întrucît producția de cereale, creșterea vitelor și mineritul cereau un nivel mai înalt de calificare în rîndul lucrătorilor de bază decît cerea producția zahărului. Acești lucrători, de aceea, trebuiau compensați printr-o formă de organizare a muncii ceva mai puțin oneroasă[77].

Întrucît deopotrivă „cel de-al doilea servaj" în Europa de răsărit și *encomienda* în America Hispanică - să se observe sincronizarea - au fost considerate de mulți drept „feudalism", multe controverse inutile au fost generate pentru a stabili dacă și în ce fel aceste sisteme

sînt sau nu comparabile cu feudalismul „clasic" al Europei medievale. Discuţia s-a centrat în principal asupra întrebării dacă trăsătura definitorie a feudalismului este relaţia ierarhică de proprietate (oferirea unui fief vasalului, acordarea protecţiei în schimbul rentelor şi serviciilor), dreptul juridic şi politic al seniorului asupra ţăranilor săi, sau constă în existenţa unor domenii mari pe care ţăranul este oarecum „constrîns" să lucreze cel puţin o parte din an în schimbul unor plăţi minime (fie în formă bănească, în natură, ori sub forma dreptului de a folosi pămîntul pentru o producţie personală orientată spre folosinţă ori pentru vînzare). Evident, toate tipurile de combinaţii sînt posibile[78]. Mai mult, nu numai forma pe care o capătă obligaţia subordonării faţă de cel ce are o poziţie supraordonată este variabilă, ci şi gradul de subordonare căci, cum arată Dobb, „o schimbare a formei nu este întotdeauna însoţită de o schimbare a gradului..."[79].

Din punctul nostru de vedere, înfăţişat în această lucrare, există o diferenţă fundamentală între feudalismul Europei medievale şi „feudalismele" proprii Europei răsăritene şi Americii Hispanice în secolul al XVI-lea. În cazul celui dintîi, proprietarul de pămînt (seniorul) producea în primul rînd pentru o economie locală şi îşi extrăgea puterea din slăbiciunea autorităţii centrale. Limitele economice ale intensităţii exploatării erau determinate, pe de o parte, de nevoia înzestrării gospodăriei sale cu obiecte de lux într-un grad care să nu depăşească un anume optim social şi, pe de alta, de costurile, variabile în timp, implicate de cheltuielile de război.

În cazul celui de-a doilea tip de „feudalism", proprietarul (seniorul) producea pentru o economie mondială capitalistă. Limitele economice ale intensităţii exploatării erau determinate de curba cererii şi ofertei pe piaţă. Proprietarul era menţinut la putere mai degrabă de forţa decît de slăbiciunea autorităţii centrale, cel puţin de forţa acesteia în raport cu lucrătorul agricol. Pentru a evita orice confuzie, vom identifica această formă de „iobăgie" numind-o muncă aservită în sistem fiscal-comercial (*coerced cash-crop labor*), deşi termenul este imperfect* şi stîngaci.

---

* Tradus în regimul limbii uzuale, termenul lui Wallerstein ar suna astfel: „muncă aservită cu plata în bani şi în natură". Această traducere însă transmite numai jumătate din accepţiunea conceptului, cea care se

Sistemul fiscal-comercial de aservire a muncii este un sistem de organizare a muncii agricole în care ţăranilor le este cerut printr-un anume mecanism juridic instituit de către stat să lucreze cel puţin o parte din timpul lor pe un mare domeniu, produsele obţinute fiind parţial destinate vînzării pe piaţa externă. Domeniul era, în mod firesc, „posesiunea" unei persoane particulare de obicei desemnată de stat, deşi era în mod necesar o proprietate care putea fi moştenită. Statul poate fi el însuşi proprietarul direct al unui asemenea domeniu, dar în asemenea situaţii s-a manifestat şi o tendinţă de transformare a mecanismului de organizare a muncii[80]. Această formă de organizare a muncii, pe care am definit-o mai sus, a devenit dominantă în producţia agricolă din ariile periferiale în economia mondială europeană a secolului al XVI-lea.

Henri H.Stahl arată clar că „a doua iobăgie" la răsărit de Elba (în general, în răsăritul Europei) este „capitalistă" la origine[81]. Un număr de alţi autori

---

referă la regimul plăţilor. Termenul propus de I.Wallerstein, „*coerced cash-crop labor*", este o sintagmă care în româneşte ar putea fi tradusă şi prin termenul de „neoiobăgie" al lui Gherea ori de „semiiobăgie" al lui L.Pătrăşcanu. Nici acestea nu redau întocmai sensurile conceptului. Prin termenul propus de el, savantul american atrage atenţia asupra regimului de exploatare mixtă: prin sistemul fiscal al dărilor şi prin sistemul comercializării cerealelor. Acest *sistem* de exploatare fiscală şi comercială a lucrătorului agricol ne îngăduie să traducem conceptul lui Wallerstein astfel: „muncă aservită în sistem fiscal-comercial" sau „aservire fiscal- comercială a muncii" ori, pur şi simplu, „sistem fiscal-comercial de aservire a muncii". Am ales ultima traducere, mai „largă", prin care am indicat, conform cu intenţiile teoretice ale savantului american, noul mod de organizare şi exploatare a muncii în „periferia" sistemului mondial, acela bazat pe fiscalizare şi pe comercializare. Oricum, traducerea a fost mult uşurată de existenţa conceptului lui Wallerstein, *in nuce*, în sociologia românească, întrucît fenomenul de care se ocupă savantul american a fost cercetat încă de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, chiar de ar fi să indicăm doar studiile lui Eminescu ori lucrarea lui C.D.Gherea „*Neoiobăgia*" (1910). Diferenţa notabilă este aceea că Gherea credea totuşi că *fondul* noului sistem de aservire a muncii este acelaşi cu al iobăgiei Evului Mediu, schimbat fiind doar cadrul său juridic (*forma*). În realitate, cum arată I.Wallerstein, *fondul* însuşi este transformat. Lucrul acesta îl sesizase Eminescu spre sfîrşitul secolului trecut (N.T.).

recunosc că ceea ce numim „sistem fiscal-comercial de aservire a muncii“ este o formă de organizare a muncii într-o economie capitalistă, nu într-una feudală. Sergio Bagú, referindu-se la America Hispanică, numeşte această formă „capitalism colonial“[82]. Luigi Bulferetti, vorbind despre Lombardia secolului al XVII-lea, o asimilează la ceea ce numeşte „capitalism feudal“[83]. Luis Vitale, analizînd *latifundio* spaniol, subliniiază că acesta este „chiar o întreprindere capitalistă“[84]. Eric Wolf nu vede nici o nepotrivire între un lord care menţine un tip de „organizare patrimonială în limitele domeniului său şi unul care îşi administrează domeniul ca pe o întreprindere capitalistă“[85].

Modelul acesta a fost inaugurat de veneţieni în Creta şi în celelalte părţi în care ei au ajuns, în secolul al XIV-lea[86] şi s-a răspîndit, începînd cu secolul al XVI-lea, în toată periferia şi semiperiferia economiei mondiale europene. Două sînt aspectele cruciale pe care le ridică perspectiva propusă de noi. Unul ne atrage atenţia asupra faptului că „sistemul fiscal-comercial de aservire a muncii“ *nu* este, aşa cum susţine Pietro Vaccari, „o formă care poate fi considerată o reconstituire veridică a servituţilor feudale anterioare“[87]; el reprezintă o *nouă* formă de organizare socială. În al doilea rînd, *nu* este cazul să credem că cele două forme de organizare socială, capitalistă şi feudală, au coexistat ori ar putea să existe astfel vreodată. Economia mondială are ori o formă, ori cealaltă. O dată ce este capitalistă, relaţiile care au anumite asemănări formale cu relaţiile feudale sînt în mod necesar redefinite în termenii principiilor care guvernează sistemul capitalist[88]. Aceste aspecte sînt valabile deopotrivă pentru *encomienda* în America Hispanică şi pentru aşa-zisul „al doilea feudalism“ în Europa de răsărit.

Encomienda în America Hispanică a fost o creaţie directă a Coroanei. Justificarea sa ideologică a fost creştinarea. Principala sa funcţie a fost să ofere o mînă de lucru în mine, la crescătoriile de vite, precum şi pentru creşterea viermilor de mătase ori ca o forţă de muncă destinată să procure produse agricole pentru *encomenderos*, şi pentru „lucrătorii din oraşe din din mine“[89]. *Encomienda* a fost, iniţial, un privilegiu feudal, dreptul de a obţine prestări de muncă din partea indienilor[90].

Cînd exagerarea primilor *encomenderos* a pus în primejdie oferta de forţă de muncă - de exemplu, indienii din insulele indiene occidentale au pierit pur şi simplu - un act regal din 1549 a schimbat obligaţiile de muncă ale *encomiendei* în tribut, trecînd astfel de la un sistem înrudit cu sclavia la unul pe care-l putem considera sistem fiscal-comercial de aservire a muncii. Aşa cum subliniază Silvio Zavala, noua versiune a *encomiendei* a fost „liberă", dar primejdia constrîngerii se afla în fundamentele ei[91]. Cînd „libertatea" aceasta a generat o scădere semnificativă a ofertei de forţă de muncă, s-a petrecut o altă schimbare juridică, a apărut instituţia muncii salariate forţate, numită *cuatequil* în Noua Spanie şi *mita* în Peru[92].

În consecinţă, deşi este adevărat că *encomienda* în America Hispanică (la fel cu *donatária* în Brazilia) au apărut ca garanţii feudale, ele au fost repede transformate în întreprinderi capitaliste prin reforme juridice[93]. Acest lucru pare a-şi afla confirmare în faptul că *cuatequil* şi *mita* au fost instituite tocmai pentru a evita caracterul centrifugal al sistemului feudal[94].

Proprietarul n-a avut în spatele lui numai Coroana spaniolă în procesul de acumulare a capitalului şi în măsurile de constrîngere a muncii ţărăneşti. De regulă, el a avut un aranjament cu şeful tradiţional al comunităţii indiene, astfel că autoritatea acestuia s-a adăugat autorităţii dominatorilor coloniali în procesul de aservire a muncii[95]. Forţa şefeπiei a fost desigur, într-o mare măsură, o funcţie de tipar precolonial[96]. Profitul şefului (*cacique*) devine destul de vizibil cînd constatăm cum erau plătiţi, de fapt, lucrătorii. Alvaro Jara descrie sistemul stabilit în 1559 aşa cum a funcţionat el în Chile. Acolo, indienii care lucrau la spălarea aurului primeau o şesime din valoarea lui. Această plată, numită *sesmo*, nu era însă achitată individual indienilor, ci colectivităţii din care ei făceau parte[97]. Ne putem da seama ce tipuri de împărţire inegală apăreau ca urmare a unui asemenea sistem de plată globală.

Formarea unui sistem de aservire fiscal-comercială a muncii în Europa răsăriteană a fost ceva mai graduală decît în America Hispanică, unde fusese instituit ca rezultat al cuceririi. În secolele al XII-lea şi al XIII-lea, o bună parte a Europei răsăritene (estul Elbei, Polonia, Boemia, Silezia, Ungaria şi Lituania) a trecut prin acelaşi

proces de concesii progresive față de țărănime și de transformare progresivă a obligațiilor feudale de muncă în obligații bănești, așa cum s-a întîmplat și în Europa occidentală și de asemenea în Rusia[98]. Procesul a avut loc peste tot din aceleași motive: impactul prosperității și al dezvoltării economice asupra tocmelilor dintre șerb și senior[99]. Recesiunea din secolele al XIV-lea și al XV-lea a condus însă la consecințe opuse în Europa răsăriteană și occidentală. În Occident, așa cum am văzut, recesiunea a determinat o criză a sistemului feudal. În Orient, a condus la o „reacție feudală"[100] care a culminat în secolul al XVI-lea cu „a doua iobăgie" și cu o *nouă clasă* de mari proprietari[101].

Rațiunea pentru care s-au produs aceste reacții opuse la același fenomen (recesiunea economică) a fost aceea că, din motive anterior explicate, cele două arii au devenit părți complementare ale unui sistem unitar mai complex, economia mondială europeană, înlăuntrul căruia Europa răsăriteană a jucat rolul unui producător de materii prime pentru Occidentul în curs de industrializare, întîmplîndu-se astfel să avem, folosind expresia lui Malowist, „o economie care, la bază, [a fost] foarte apropiată de modelul colonial clasic"[102]. O privire asupra naturii comerțului baltic este suficientă pentru confirmarea acestei ipoteze. Începînd cu secolul al XV-lea, produsele care circulau de la răsărit spre apus erau în primul rînd mărfuri în mare volum (cereale, material lemnos și, mai tîrziu, lînă), deși exporturile mai vechi de blănuri și ceară au continuat. Iar dinspre apus spre răsărit, au circulat textile (deopotrivă de lux și de calitate medie), sare, vinuri, mătăsuri. Pe la sfîrșitul secolului al XV-lea Olanda era dependentă de grîul baltic; navele engleze și olandeze erau de neconceput fără materialul lemnos, gudronul, frînghiile și unsoarea est- europeană. Invers, grîul a devenit cel mai important export răsăritean, atingînd chiar Peninsula Iberică și Italia[103].

Așadar, acest model colonial al comerțului a existat anterior prin chiar condițiile relațiilor comerciale din Europa. Așa a fost relația Veneției cu coloniile ei și cu aria din sfera sa de influență[104]. Astfel fusese Catalonia ca centru comercial al Evului Mediu[105]. În secolele al XIII-lea și al XIV-lea Portugalia a fost primul producător pentru Flandra[106], așa cum Anglia a fost pentru

Hansă[107]. Producerea materiilor prime pentru schimbul cu produsele manufacturate ale ariilor mai avansate a fost, întotdeauna, aşa cum arată Braudel în privinţa cerealelor, un „fenomen marginal supus unor revizuiri [geografice] frecvente". Şi, cum precizează tot el, „în orice epocă banii au fost momeala"[108]. Ceea ce a constituit o trăsătură distinctivă pentru secolul al XVI-lea a fost existenţa unei pieţe pentru produsele primare, piaţă care îngloba o economie mondială extinsă. Slicher van Bath datează formarea unei pieţe internaţionale a cerealelor, cu centrul în Ţările de Jos, abia pe la 1544[109].

Dacă luăm în serios noţiunea lui Braudel de „revizuiri frecvente", atunci trebuie să ne întrebăm cum ajunge o arie să fie definită drept periferic mai degrabă decît centru. În Evul Mediu, chiar în Evul Mediu tîrziu, nu era deloc clar pentru cineva că Europa răsăriteană ar fi fost destinată să devină periferie a economiei mondiale europene. Un număr de autori au insistat asupra posibilităţii de comparare a dezvoltărilor în răsărit şi apus. Reginald R.Betts, de exemplu, afirmă în legătură cu secolul al XIV- lea: „În mod curios [sic!], plăţile în bani erau preferate nu numai de către marii proprietari francezi şi englezi... dar şi de către cei polonezi, maghiari, cehi..."[110]. Tot astfel Z.C.S.Pachs susţine că de pe la sfîrşitul secolului al XV-lea deja „tendinţa dezvoltării rurale [în Ungaria] s-a aflat esenţialmente în concordanţă cu aceea din ţările apusene..."[111].

Şi atunci, de ce deosebiri? S-ar putea răspunde indicîndu-se factorii - geografici şi sociali - care au explicat avîntul Europei apusene. Într-o anumită măsură o asemenea examinare am întreprins-o deja şi noi. Răspunsul s-ar putea da parţial şi printr-o referire la trăsăturile specifice ale Europei răsăritene. Un prim factor important a fost slăbiciunea oraşelor[112]. Diferenţa, sub acest aspect, a fost mică în secolul al XIII-lea, pentru a deveni destul de mare în secolul al XVI-lea, întrucît, ca urmare a unei diferenţe complementare, oraşele occidentale au devenit tot mai puternice, iar cele răsăritene relativ mai slăbite. Or, cineva ar putea sublinia faptul că deja spre sfîrşitul secolului al XIII-lea, suprafaţa de teren cultivat în Europa occidentală era relativ mai mare decît în Europa răsăriteană, unde a rămas, în schimb, mult mai mult spaţiu nefolosit[113]. Trecerea la un

sistem de muncă aservită în sistem fiscal-comercial se putea desfăşura mult mai uşor pe pămînturile „noi".

Dar atunci trebuie să ne punem întrebarea de ce aceste diferenţe, chiar mici, între Răsărit şi Apus? Există probabil o singură explicaţie geopolitică: invaziile turcice şi mongolo-tătare în Evul Mediu tîrziu, care au provocat mari distrugeri, au cauzat declinuri variate şi exoduri, şi, peste toate acestea, au slăbit autoritatea relativă a principilor şi a regilor[114].

Toate aceste aspecte pun în discuţie un principiu general conform căruia în cadrul unei interacţiuni sociale, micile diferenţe iniţiale sînt întărite, stabilizate şi, cu timpul, devin „tradiţionale". „Tradiţional" însemna atunci, şi întotdeauna este aşa, un aspect şi o creaţie a prezentului, nu a trecutului. Referindu-se la lumea modernă, André Gunder Frank susţine: „Dezvoltarea şi subdezvoltarea economică sînt cele două feţe ale aceleiaşi monede. Amîndouă sînt consecinţa necesară şi reprezintă forme de manifestare contemporană a contradicţiilor interne proprii sistemului capitalist mondial"[115]. Procesul însă este mult mai general decît ne lasă Frank să înţelegem. Aşa cum arată Owen Lattimore, „civilizaţia naşte barbarie"[116]. Vorbind despre relaţia dintre sedentarism şi nomadism la marginile sistemului mondial, Lattimore apreciază că modul de a interpreta originea lor şi relaţia dintre ele constă în a examina:

> „naşterea celor două tipuri divergente din ceea ce a fost originar o societate unificată. Aceste două tipuri pot fi numite, convenţional, unul «progresist» (în care agricultura devine prioritară, vînătoarea şi culesul rămînînd secundare), iar celălalt «înapoiat» (în care vînătoarea şi culesul au rămas pe primul loc, iar agricultura a trecut pe locul al doilea, în unele cazuri netrecînd dincolo de un stadiu al îndeletnicirilor sporadice"[117].

Astfel dacă, la un moment dat, datorită unor serii de factori care au acţionat într-o perioadă anterioară, o regiune are un *uşor* avantaj asupra alteia în privinţa unui factor cheie, *şi* dacă există o *conjunctură* de evenimente care conferă acestui *uşor* avantaj o poziţie centrală în ceea ce priveşte determinarea acţiunii sociale, atunci acel discret avantaj este convertit într-o mare disparitate menţinîndu-se chiar şi după ce respectiva conjunctură a trecut[118]. Aşa s-au petrecut lucrurile în secolele al

XV-lea şi al XVI-lea în Europa. În condiţiile unei mari expansiuni a orizontului geografic şi demografic a lumii comerţului şi industriei, cîteva arii ale Europei au reuşit să concentreze profiturile acestei creşteri şi aceasta cu atît mai mult cu cît ele s-au putut şi specializa în activităţi orientate esenţialmente spre însuşirea acestor profituri. În felul acesta ele şi-au putut îngădui să consume mai puţin din timpul lor, din mîna de lucru, din terenuri şi alte resurse naturale pentru a-şi satisface necesităţile de bază. Ori Europa răsăriteană urma să devină „grînarul" Europei occidentale, ori viceversa. Oricare dintre cele două soluţii ar fi slujit „necesităţilor situaţiei" în respectiva conjunctură. *Uşorul* avantaj a hotărît însă care dintre cele două alternative va precumpăni. Din acest moment *uşorul* avantaj al secolului al XV-lea a devenit marea disparitate a secolului al XVII-lea şi monumentala diferenţă din secolul al XIX-lea[119].

Principalele argumente pe care s-a bazat forma de organizare a muncii adoptată în Europa răsăriteană au constat în ocazia unui mare profit în condiţiile sporirii producţiei (cauzată de existenţa unei pieţe mondiale) şi de asemeni faptul că acea formă a permis combinarea unei crize relative de forţă de muncă cu o suprafaţă de teren nefolosit[120]. În secolul al XVI-lea în Europa răsăriteană şi în unele regiuni ale economiei Americii Hispanice, munca aservită în sistem fiscal-comercial a apărut astfel ca fiind dezirabilă (profitabilă), necesară (în raport cu interesele de clasă ale marelui proprietar), şi posibilă (în ceea ce priveşte munca cerută). Sclavajul era impracticabil din cauza unei crize relative de forţă de muncă. Ca muncă sclavizată, munca *indigenă* reprezintă *întotdeauna* o mică ofertă, şi care, în plus, este prea greu de controlat, iar importul de la mare distanţă al sclavilor nu era profitabil pentru acele tipuri de produse care cereau tot atît de multă supraveghere ca şi grîul. În plus, costul sclavilor nu era neglijabil.

Chiar dacă ţăranii probabil preferau un sistem fiscal-comercial de aservire a muncii celui sclavagist datorită unei demnităţi minimale şi a privilegiilor implicate de o libertate formală, condiţiile materiale ale muncii aservite în sistem fiscal-comercial nu erau în mod necesar mai bune decît cele ale sclavajului. Într-adevăr, Fernando Guillén Martinez arată că în America Hispanică indianul de pe *encomienda* era mai prost tratat decît sclavul, în

mare măsură din pricina situației sociale nesigure a *encomenderului*[121]. Alvaro Jara susține și el că standardul de viață al indienilor pe *encomienda*, de data aceasta în Chile, era fixat „la un nivel minim, folosind acest concept în sensul său cel mai strict“[122].

Astfel, în aria geoeconomică periferială a economiei mondiale *in statu nascendi* se puteau întîlni două activități primare: mineritul, în principal pentru metale prețioase; și agricultura, în principal pentru anumite alimente. În secolul al XVI-lea, America Hispanică a furnizat, în principal, produse de primul tip[123], pe cînd Europa răsăriteană, în principal, produse de la doilea tip. În ambele cazuri, tehnologia era bazată pe folosirea unei mari cantități de muncă, iar sistemul social pe o intensă exploatare a muncii. Surplusul extorcat era destinat în întregime satisfacerii nevoilor populației din aria centrală. Profiturile imediate ale întreprinderii erau împărțite, cum vom vedea, între grupurile din aria centrală, grupuri de comercianți internaționali, și pătura superpusă locală *(care include, de exemplu, atît aristocrați, ca în Polonia, cît și funcționari civili și *encomenderos* ca în America Hispanică). Masa populației era cuprinsă în sistemul muncii aservite, un sistem conceput, particularizat și întărit de către stat și aparatul său juridic.

Sclavii erau folosiți în măsura în care recursul la ei era profitabil, iar acolo unde un asemenea extremism juridic era prea costisitor, alternativa unei munci agricole formal liberă, dar aservită *manu militari* era adoptată pentru domeniile exploatate în sistem fiscal-comercial[124]**.

---

* *Local supervisory personnel*, o sintagmă prin care Wallerstein indică o pătură delegată (de supraveghere locală) în raport cu grupurile din centrul sistemului mondial. În același timp însă această pătură, pe lîngă rolul de a contribui la extragerea surplusului local și de a-l dirija spre centrul sistemului, avea funcția de a crea efectiv sistemul fiscal-comercial de aservire a muncii ca tip de suprastructură proprie periferiei. De aceea am tradus termenul lui Wallerstein prin conceptul, consacrat în sociologia românească, de „pătură superpusă“. Pentru a denumi același tip de grup din periferia sistemului, D.Chirot, de pildă, folosește conceptul „*parasitic accessory group*“ (N.Tr.).

** Toate noțiunile construite de Wallerstein pentru situația din

În centrul economiei mondiale, în Europa occidentală (incluzînd lumea mediteraneană creştină), situaţia a fost deosebită sub multe aspecte. Densitatea populaţiei a fost la bază mult mai mare (chiar în perioadele unui declin demografic ca cel din secolele al XIV-lea şi al XV-lea)[125]. Agricultura a fost, ca urmare, mai intensivă[126]. În plus, o parte a pămîntului a fost reorientată dinspre folosinţa arabilă spre cea pastorală. Consecinţa acestei situaţii a fost o aservire mai redusă. Pe de o parte, o muncă mai calificată poate pretinde diminuarea constrîngerii juridice. Sau, mai degrabă, în acest caz, constrîngerea trebuie să fie mai indirectă, mediată de mecanismele pieţei. Pe de altă parte, în sectorul de creştere a animalelor, a existat întotdeauna tentaţia, în special iarna, de a transfera hrana dinspre nevoile animalelor spre nevoile oamenilor. Un sistem de tip feudal n-a fost niciodată în stare să rezolve efectiv această problemă[127]. Dar secolul al XVI-lea a fost o perioadă de cerere sporită de carne, cererea de carne fiind elastică şi crescînd o dată cu o ridicare a standardului de viaţă[128]. Dată fiind şi expansiunea populaţiei, s-a manifestat şi o mai mare cerere de cereale. Consecinţele au fost clare. Creşterea animalelor, fiind profitabilă, a cerut un alt tip de organizare socială a muncii. Cînd aceasta n-a apărut, dintr-un motiv ori dintr-altul, pastoralismul a cunoscut o descreştere reală[129]. În acest fel, la scară europeană, a apărut problema unei mai accentuate diviziuni a muncii.

În aria centrală, oraşele au înflorit, s-au născut industriile, negustorii au devenit o forţă politică şi

---

„periferia" sistemului mondial au o relativă acoperire în sistemul de categorii existente în ştiinţa românească despre naşterea societăţii moderne într-o naţiune răsăriteană. Astfel aceste *cash-crop domains* au fost examinate de Eminescu întîi şi de Gherea apoi, în cadrul aşa-numitului „sistem neoiobăgist". A existat, cum se ştie, în sociologia românească o controversă în privinţa ponderii pe care au deţinut-o, în agricultura românească, sistemul neoiobăgist (domenii exploatate în sistem fiscal-comercial), respectiv sistemul agriculturii libere atît formal cît şi prin conţinutul regimului agrar, sistem pe care l-a cercetat H.H.Stahl în lucrările sale „Contribuţii la studiul satelor devălmaşe". Ponderea unei agriculturi libere de tipul satelor cu sistem devălmaş din Vrancea a fost semnificativă pînă la mijlocul secolului al XX-lea (N.Tr.).

economică semnificativă. Desigur, agricultura a rămas, tot secolul al XVI-lea, activitatea de bază a majorităţii populaţiei. (Într-adevăr, aceasta a fost starea adevărată de lucruri pînă în secolul al XIX-lea în nordul Europei şi pînă în secolul al XX-lea în sudul Europei). Totuşi, includerea Europei răsăritene şi a Americii Hispanice într-o economie mondială europeană în secolul al XVI-lea n-a condus numai la acumularea capitalului (prin exploatare prădalnică şi prin înalte marje de profit), dar totodată a permis eliberarea unei părţi a forţei de muncă în ariile centrale pentru a se specializa în alte sectoare. Structura ocupaţională a activităţilor în ariile centrale a fost una destul de complexă. Ea a cuprins sectoare vechi, paralele celor din periferie (de exemplu producţia de cereale). Dar în centru tendinţa era una *către* diversificare şi specializare, pe cînd tendinţa ocupaţională în periferie a fost către monocultură.

Expansiunea secolului al XVI-lea n-a fost numai o expansiune geografică. A fost şi o expansiune economică - o perioadă de creştere demografică, de creştere a productivităţii agricole, fiind totodată şi perioada „primei revoluţii industriale". Ea a marcat stabilirea unui comerţ *regulat* între Europa şi restul lumii locuite[130]. Spre sfîrşitul secolului, economia arăta pur şi simplu diferit şi într-o stare mai bună[131].

Pînă aici am descris formele emergente ale producţiei şi ale organizării muncii în periferie şi le-am examinat prin contrastele lor explicite şi implicite faţă de aria centrală. De fapt, structura ariei centrale este mult mai complicată decît am înfăţişat-o pînă aici. Totuşi, înainte de a ne referi la această complexitate, trebuie să aruncăm o privire asupra producţiei agricole a celei de-a treia zone structurale, semiperiferia. N-am explicat încă funcţia semiperiferiei pentru manifestările sistemului mondial. Este suficient să spunem deocamdată că dintr-un anumit număr de criterii economice (nu din toate), semiperferia reprezintă un punct de mijloc pe un continuum centru-periferie. Această poziţie este valabilă, în particular, pentru complexitatea instituţiilor economice, pentru recompensele economice (deopotrivă în termenii nivelului mediu cît şi al rangului mediu) şi cu atît mai mult pentru forma de organizare a muncii.

Periferia (Europa răsăriteană şi America Hispanică) folosea muncă aservită (sclavaj şi muncă aservită în

sistem fiscal-comercial). Centrul, cum vom vedea, a început să folosească tot mai mult muncă liberă. Semiperiferia (ariile anterior centrale transformîndu-se în direcţia şi după modelul structurilor periferiale) a dezvoltat o formă intermediară, dijma, ca o alternativă larg răspîndită. Desigur, dijma era cunoscută şi în alte arii. Dar ea a căpătat un loc prioritar în această perioadă numai în semiperiferie. *Mezzadria* în Italia şi *fâcherie* în Provenţa fuseseră cunoscute deja începînd din secolul al XIII-lea; *métayage*-ul, în sudul Franţei, începînd din secolul al XIV-lea. Iar, în măsura în care dificultăţile economice ale marilor proprietari de feude s-au accentuat în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, domeniile erau din ce în ce mai frecvent arendate nu ca o entitate, ci în unităţi mai mici, capabile să susţină mai curînd o familie decît un sat întreg. Duby observă că de pe la mijlocul secolului al XV-lea, „întreprinderile producătoare de cereale la scară mare, care mai erau totuşi în stare să supravieţuiască în Europa occidentală, au dispărut..." El consideră aceasta „una dintre transformările fundamentale din viaţa rurală..."[132].

De ce, totuşi, această transformare a căpătat o asemenea formă particulară? Adică, de ce, dacă transformarea însăşi era ameninţată, n-a apelat seniorul la stat pentru a-i forţa pe ţărani să rămînă legaţi de pămînt, ca în Europa răsăriteană? Şi, pe de altă parte, de ce, dacă s-au făcut concesii, acestea au căpătat mai degrabă forma dijmei decît pe aceea a transferului pămîntului către micii proprietari, care fie ar fi cumpărat pămîntul, fie că ar fi plătit o arendă fixă, principala soluţie (desigur nu unica) adoptată în nord-vestul Europei?

Dobb, comparînd Occidentul cu Răsăritul Europei în privinţa reacţiei senioriale la fenomenul părăsirii şi al depopulării, şi considerînd Europa occidentală aria „concesiei", iar Europa răsăriteană aria „aservirii reînnoite", atribuie diferenţierea reacţiilor „forţei rezistenţei ţărăneşti"[133]. Ian Blanchard, pe de altă parte, este de acord că gradul agitaţiilor ţărăneşti este un factor, dar, arată el, într-o măsură mai mică. Factorul crucial a fost disponibilitatea muncii. El susţine că spre anii 1520 s-a manifestat o criză de forţă de muncă în Anglia şi legislatorii au fost nevoiţi, într-adevăr, să caute modalităţi de a-i constrînge pe lucrători să nu părăsească pămînturile, în vreme ce proprietarii au început, cu

oarecare şovăială, procesul îngrădirilor, *faute de mieux*[134]. În felul acesta, precizează Blanchard, aservirea a fost utilizată şi în Anglia atît cît a durat depopularea. Abia cînd populaţia a început să crească, ţăranii au irupt, cerînd, efectiv pămînt.

Oricare ar fi fost situaţia, amploarea rezistenţei ţărăneşti ar avea o mică valoare explicativă atunci cînd am dori să ştim de ce ţăranii au rezistat în Anglia mai mult decît în Polonia - oare crede Dobb realmente aşa ceva?[135] -, de ce proprietarii au fost mai puternici sau mai slabi, de ce regele a întărit ori a slăbit autoritatea seniorială. S-ar prea putea să descoperim cauzele în existenţa unei deosebiri complementare în interiorul unei economii-mondiale unitare, aspect pentru care am sugerat două explicaţii: forţa comparativă a oraşelor în momentul apariţiei acestei deosebiri şi gradul de nefolosire a pămînturilor.

„Nefolosirea" pămîntului poate fi exprimată şi prin raportul între forţa de muncă şi suprafaţa terenurilor. Dacă există o abundenţă a pămînturilor te poţi descurca cu mijloace de producţie relativ ineficiente. Te poţi angaja într-o agricultură extensivă. Poţi folosi sclavi ori lucrători în sistem de aservire fiscal-comercială. Agricultura intensivă cere lucrători liberi. De ce, atunci, dijma? Evident pentru că situaţia se află undeva la mijloc între cei doi poli (centru-periferie).

Să notăm că din punctul de vedere al ţăranului, dijma este probabil preferabilă, nu însă cu mult, muncii aservite în sistem fiscal-comercial. Profitul net este scăzut, deşi în perioada de prosperitate poate creşte. Aservirea prin mecanismele datoriilor este adesea tot atît de eficientă ca şi aservirea juridică. Pentru H.K.Takahashi, *métayer*- ii sînt „semiiobagi", lucrînd pentru „proprietari uzurieri"[136]. Bloch consideră dezvoltarea din Franţa ca un proces de uşoară dare înapoi faţă de procesul eliberării graduale a ţăranului de senior care avusese loc în Evul Mediu tîrziu:

> „Dacă - absurdă ipoteză - Revoluţia franceză ar fi izbucnit în 1480, ea ar fi transferat pămînturile, prin suprimarea încasărilor senioriale (*charges seigneuriales*), aproape exclusiv către o masă de mici proprietari. Dar, de la 1480 pînă la 1789, au trecut trei secole în care proprietăţile mari au fost reconstituite[137].

De ce totuşi dijma şi nu ferma în arendă (*tenantry*) pe de o parte ori munca aservită în sistem fiscal-comercial, pe de altă parte? Deşi dijma a avut dezavantajul, comparativ cu munca aservită în sistem fiscal-comercial, unei mai mari dificultăţi de supraveghere, ea a avut avantajul de a încuraja eforturile ţăranilor în direcţia unei productivităţi sporite, cu condiţia desigur ca ţăranul să continue să lucreze pentru senior fără constrîngeri juridice[138]. Pe scurt, cînd forţa de muncă este abundentă, dijma este probabil mai avantajoasă decît sistemul de aservire fiscal-comercială[139].

Cît priveşte ferma arendată, aceasta este, fără îndoială, conform logicii acestui sistem, mai avantajoasă decît sistemul fiscal-comercial. Există totuşi o clauză condiţională. Fermierii arendaşi au contracte fixe şi cîştigă în momentele de inflaţie, cel puţin în măsura în care contractele sînt pe termen relativ lung. Desigur, cînd pieţele cunosc un declin, situaţia este inversată. Dijma este, aşadar, un mod de minimalizare a riscului[140]. Urmează că sistemul dijmei trebuie considerat cu mult mai potrivit ariilor cu agricultură specializată în care riscurile oscilaţiilor prevalează asupra costurilor operaţiilor comerciale.

Perioada la care ne referim, însă, a fost cu siguranţă una de risc înalt. Inflaţia continuă a preţurilor este un factor foarte neliniştitor. Sistemul dijmei părea a fi remediul[141]. În unele arii, ţăranii au fost destul de norocoşi să beneficieze de o apărare juridică ce făcea sistemul dijmei prea constisitor pentru proprietar, care astfel a găsit preferabil sistemul arendării directe. Un asemenea exemplu a fost Anglia. Cheung sugerează că aici cheia procesului a fost dreptul de liberă posesiune, cunoscut în Anglia dar nu şi, de exemplu, în Franţa[142].

Factorii juridici nu sînt singurii determinanţi. Mai trebuie însă să explicăm şi discrepanţa dintre nordul Franţei, care s-a orientat decisiv către aranjamente arendariale, şi sudul Franţei, unde sistemul dijmei era încă precumpănitor. Sistemul juridic a fost, în ambele arii, substanţial acelaşi. Dubby localizează factorul cheie al diferenţierii în relativa afluenţă a fermierilor arendaşi în nord spre deosebire de „condiţiile economice stagnante" ale ţăranului din sud, care „lucra pe un pămînt a cărui productivitate nu fusese probabil sporită prin ameliorarea tehnicilor cum se întîmplase în nord"[143].

Dacă, totuşi, se pune doar problema tehnologiei să ne întrebăm de ce avansul tehnologic realizat într-o arie este adoptat în alta, indiferent cît de îndepărtate s-ar afla cultural sau geografic una de alta. Punînd astfel problema facem un pas înapoi. Condiţiile solului, sugerează Braudel, în Europa mediteraneană şi în cea nord-vestică, erau fundamental diferite, solul celei dintîi fiind mai sărac[144]. Porchnev crede că un factor suplimentar este gradul implicării în economia mondială, existenţa marilor proprietăţi (de unde şi absenţa dijmei) fiind corelată cu o puternică implicare[145].

Să nu considerăm, deci, dijma ca o a doua alternativă, mai proastă? Neputînd să parcurgă integral drumul spre sistemul marilor proprietăţi bazate pe îngrădiri sau pe ferma în arendă ca în Anglia, ori pe aservirea fiscal-comercială a muncii ca în Europa răsăriteană, clasa proprietarilor de pămînt din sudul Franţei şi nordul Italiei a ales compromisul posibil[146] al dijmei, ca răspuns parţial la crearea economiei mondiale capitaliste, sub forma întreprinderilor semicapitaliste, proprii într-adevăr ariilor semiperiferiale.

Faptul că ariile semiperiferiale au rămas semiperiferiale şi n-au devenit întru totul sateliţii în cadrul cărora să se ivească arii periferiale, nu s-a datorat numai ratei înalte de folosire a pămîntului. E posibil ca un asemenea fenomen să fi fost împiedicat şi de impactul specific pe care existenţa unei puternice *burghezii* indigene l-a avut asupra dezvoltării producţiei *agricole* în perioadele de recesiune. Dubby arată că în ariile în care negustorii urbani au fost numeroşi şi relativ puternici, multe proprietăţi au intrat în mîinile acestor orăşeni aflaţi în căutarea unor forme de protejare contra foametei şi a unui status social de posesori ai pămîntului, neasumîndu-şi însă şi dificultăţile lucrării şi administrării efective a pămîntului. A exploata pămîntul în dijmă era un compromis rezonabil[147]. Cît a fost de „rezonabil" compromisul din punctul de vedere al ţăranilor este pus sub semnul unei considerabile îndoieli de către G.E. de Falguerolles, întrucît orientareaa acestei burghezii urbane era spre profiturile pe termen scurt în raport cu investiţia făcută, ceea ce a condus la păraginirea pămîntului în următoarea sută de ani[148].

Un al doilea paradox apare, deci, în legătură cu aria cea mai „avansată". Am remarcat deja forţa de rezistenţă

a lucrătorilor urbani care au reuşit să-şi menţină ridicat nivelul salariului, situînd astfel nordul Italiei într-un dezavantaj industrial faţă de Europa nord-vestică. Poate că aceeaşi rezistenţă a muncitorilor a explicat menţinerea unui număr disproporţionat de lucrători în ariile rurale folosind restricţiile breslelor pentru a împiedica intrarea lor într-o ocupaţie urbană, şi aceasta în secolul al XVI-lea, o perioadă de creştere demografică. Acest fapt va avea drept consecinţă slăbirea poziţiei tranzacţionale a ţăranului. În orice caz, „forţa" burgheziei urbane pare să fi condus la o mai mare şansă pentru sistemul dijmei şi deci la blocarea apariţiei unui ţăran liber care va juca un rol foarte mare în dezvoltarea economică a Europei nord-vestice.

Să revenim acum la acele arii care prin 1640 se vor afla situate la loc ferit, bine protejat, în centrul economiei mondiale europene: Anglia, Ţările de Jos şi, într-o oarecare măsură, nordul Franţei. Aceste arii au dezvoltat o formă combinată de producţie agro-pastorală, bazată pe o muncă liberă sau ceva mai liberă şi pe unităţi de mărime relativ eficientă. Spania, se poate arăta, a pornit pe acest drum şi apoi l-a părăsit pentru a deveni parte a semiperiferiei. Cauzele acestei schimbări de rol economic le vom expune pe larg într-un capitol ulterior.

În criza Evului Mediu tîrziu, cînd declinul populaţiei a determinat o cerere mai scăzută pentru produsele agricole şi totodată salarii mai ridicate pentru muncitorii urbani (şi deci o poziţie comercială mai bună pentru lucrătorii rurali), marea proprietate a cunoscut şi ea un declin în Europa apuseană, precum am văzut deja. Aceasta nu putea să evolueze spre tipul de proprietate exploatată în sistem fiscal-comercial ca cel din secolul al XVI-lea propriu Europei răsăritene, deoarece pe o scenă economică în general sumbră n-a existat o piaţă internaţională. Marile domenii aveau numai două alternative de evoluţie. Pe de o parte, ele îşi puteau converti obligaţiile feudale în rente băneşti[149], care ar reduce costurile şi ar spori venitul proprietarului, dar o asemenea schimbare cerea un transfer gradual al controlului asupra pămîntului. El făcea, deci, posibilă ridicarea unei categorii de mici arendaşi liberi, fie ca arendaşi cu arende fixe, fie, dacă-s mai înstăriţi, ca proprietari independenţi (pot fi socotiţi astfel cei ce-au plătit, la cumpărarea pămîntului, o sumă globală din

arendă pentru un număr de ani)[150]. Alternativa deschisă în acest caz marilor proprietari a fost să-şi convertească moşiile în păşuni pentru vite sau oi. În secolul al XV-lea, atît preţul lînii cît şi al cărnii părea a face faţă efectelor depresiunii mai bine, şi, în plus costurile forţei de muncă, în vremea aceea deficitară şi deci scumpă, erau mici[151].

În acea perioadă, *atît* Anglia cît şi Spania şi-au mărit aria pentru păşunat. În condiţiile unei economii expansive ca cea din secolul al XVI-lea, grîul părea să cîştige un avantaj asupra lînii[152], dar nu şi asupra vitelor care furnizau nu numai carne dar şi seu, piele şi produsele lactate, consumul tuturor acestora sporind o dată cu creşterea prosperităţii[153]. Cea mai importantă observaţie ce se cuvine făcută despre păşunat în secolul al XVI-lea, în special păşunatul vitelor, este că acesta devine tot mai mult o activitate specializată pe regiuni. Mai multe vite într-un loc, respectiv un avantaj pentru marii proprietari, însemna mai puţine vite în alt loc, ceea ce adeseori implica o reducere a consumului de carne şi de produse din lapte din partea ţăranului, o degradare a alimentaţiei sale[154]. Această supraaccentuare pe creşterea vitelor a avut loc întocmai în Spania. Cele două opţiuni - transformarea proprietăţii în pămînt arendat sau în pămînt arabil pentru păşunat - au mers mînă în mînă. Drept consecinţă, pămîntul arabil devenea mai rar, ceea ce-i urca tot mai mult renta[155]. Mai departe, pe măsură ce pămîntul arabil rămînea tot mai puţin, cultivarea trebuia să devină fie tot mai intensivă, ceea ce a însemnat că şi calitatea muncii devenea foarte importantă, un motiv suplimentar pentru a se trece de la obligaţiile în muncă la renta în bani[156].

Dezvoltarea creşterii oilor în secolul al XVI-lea a condus la marea mişcare a îngrădirilor în Anglia şi Spania. Dar, în mod paradoxal, pionierul îngrădirilor n-a fost marele proprietar, ci un tip nou, micul proprietar independent[157]. Reînnoirea economică a secolului al XVI-lea a fost, desigur, aceea care a făcut posibilă creşterea continuă a numărului acestor fermieri independenţi.

Întrucît „oaia mănîncă oameni", cum obişnuia să se spună, expansiunea creşterii oilor a provocat astfel o criză de alimente care a trebuit să fie compensată printr-o producţie arabilă mai eficientă în Anglia (ţăranul liber) şi

prin recursul la cerealele baltice (aservirea fiscal-comercială)[158].

Mai mult, extinderea îngrădirilor a prilejuit dezvoltarea în ariile rurale a producţiilor meşteşugăreşti[159]. În Spania, totuşi, *Mesta* era prea bine consolidată pentru ca micul proprietar să poată progresa prea mult şi, cum vom vedea mai tîrziu, politica imperială a lui Carol Quintul i-a întărit într-o oarecare măsură pe marii proprietari. În loc să-şi folosească populaţia rurală neocupată pentru dezvoltarea industrială, Spania o va izgoni şi o va exporta.

Trebuie să insistăm ceva mai mult asupra acestei chestiuni a dezvoltării agriculturii europene occidentale şi asupra cauzelor pentru care aceasta n-a urmat drumul Europei răsăritene: marile proprietăţi cu muncă aservită în sistem fiscal-comercial. Aceasta s-a datorat, în ultimă instanţă, naşterii unei economii mondiale capitaliste. Paul Sweezy susţine ideea unui continuum ecologic: „În apropierea centrelor de comerţ, efectul [expansiunii comerciale] asupra economiei feudale este puternic dezintegrator; la mari distanţe de ele efectul tinde să fie exact opus"[160]. Aceasta este în realitate o formulare prea simplă, aşa cum notează Postan, şi cu care Dobb este de acord[161]. Cazul prezentat de Sweezy se întemeiază pe alternativele oferite ţăranului referitoare la capacitatea sa de a fugi în oraşe, „la vecinătatea civilizatoare a vieţii urbane"[162]. El neglijează posibilitatea ca, în multe regiuni periferiale, de exemplu în Europa răsăriteană, ţăranul să aibe alternativa ariilor marginale, adesea tot atît de atractive ca şi oraşele. Într-adevăr, tocmai pentru că ţăranul a recurs la această alternativă au fost introduse în secolul al XVI-lea mijloacele juridice care-l legau de pămînt.

Diferenţa alternativelor a fost mai mică - deşi importantă - în cazul ţăranilor decît în cazul proprietarilor. Care ar fi fost modalitatea ce le-ar fi permis să extragă profitul cel mai mare pe calea cea mai directă? Pe de o parte, proprietarul îşi putea reorienta pămîntul spre alte utilizări (spre pămînt de păşune cu o rată mai înaltă a profitului sau spre arenda în bani către micii agricultori - amîndouă aceste forme însemnînd dispensarea de cerinţele corvezilor feudale), folosindu-şi noile profituri pentru investiţii în comerţ şi industrie sau/şi în consumul aristocratic de lux. Pe de altă parte, el

putea să caute obţinerea profiturilor cît mai mari prin intensificarea unei producţii de materii prime valorificate în sistem fiscal-comercial (în special cereale) şi prin investirea profiturilor în comerţ (nu însă în industrie şi/sau în consumul aristocratic de lux)[163]. Prima alternativă a fost mai plauzibilă pentru nord-vestul Europei. Cea de a doua pentru răsăritul Europei întrucît, în sens larg, *uşoara* diferenţă deja fixată în caracteristici ale producţiei însemna că maximizarea profitului a fost realizată - sau se credea că a fost - prin reluarea a ceea ce pînă atunci se făcuse mai bine într-un cadru mai larg şi mai eficient[164]. În această situaţie, autorităţile de stat au încurajat îngrădirile pentru păşuni (şi pentru culturile de legume) în Anglia, încurajînd, pe de altă parte, crearea marilor domenii pentru cultivarea grîului în răsăritul Europei.

Cît priveşte lămurirea cauzei pentru care munca a fost contractuală în nord-vestul Europei şi aservită în răsăritul Europei, este insuficient să opui folosirea pămîntului ca teren arabil, folosirii lui ca teren pentru păşune. Pentru că, în acest caz, America Hispanică ar fi trebuit să aibă muncă contractuală. Mai degrabă factorul demografic joacă un rol critic, aşa cum am sugerat deja. Alternativa europeană occidentală a fost una care presupunea că va exista o rezervă suficientă de mînă de lucru, costînd destul de ieftin pentru a satisface nevoile proprietarilor fără ca aceştia să cheltuie prea mult[165]. În Europa răsăriteană şi în America Hispanică, a existat o criză a mîinii de lucru în comparaţie cu suprafaţa pămînturilor a căror exploatare era profitabilă, în condiţiile existenţei unei economii mondiale. Iar în situaţia unei asemenea crize „expansiunea pieţelor şi creşterea producţiei poate conduce la sporirea obligaţiilor în muncă dar, cu aceeaşi probabilitate, şi la declinul lor"[166]. Într-adevăr, în America Hispanică, tocmai declinul populaţiei a fost faptul care a explicat avîntul creşterii vitelor şi a oilor, amîndouă căpătînd o mare răspîndire în secolul al XVI-lea, şi luînd forma unor întreprinderi de mari dimensiuni avînd drept componentă importantă munca aservită tocmai datorită crizei mîinii de lucru[167].

În fine, să aruncăm o privire asupra a ceea ce a însemnat avîntul arendei în bani. Să reţinem că în Europa occidentală conversiunea dărilor feudale în rentă în bani s-a generalizat în *ultima perioadă a Evului Mediu*, aşa

cum am arătat în primul capitol, din cauza declinului populației. Nu trebuie să ne gîndim că una ar exclude-o pe cealaltă. Dările feudale puteau fi plătite în obligații de muncă, în natură, sau în bani. Adeseori a fost în avantajul proprietarului să treacă de la una la alta[168]. Din această cauză simpla schimbare în *formă* a rentei feudale n-a fost prin ea însăși critică. Într-adevăr, Takahashi merge pînă acolo încît susține că o asemenea schimbare este epifenomenală[169], dar mie mi se pare că aceasta este o concluzie cam exagerată. Chiar dacă lucrul acesta ar putea fi într-o oarecare măsură adevărat pentru secolul al XIII-lea și al XIV-lea, avîntul pe care l-a luat plata dărilor în forme bănești a *evoluat către* o diferențiere semnificativă în secolul al XVI-lea, tocmai pentru că forțe coercitive „extraeconomice" exercitau presiuni nu asupra lucrătorilor rurali ci asupra proprietarilor pentru a merge mai departe decît le-a fost intenția[170]. Or cel puțin pe unii proprietari aceste forțe i-au împins înainte. Într-o epocă de expansiune, exista o competiție pentru atragerea forței de muncă. Proprietarii cei mai înstăriți își puteau permite să cumpere munca de la alții. Cei mai mici adesea n-aveau de ales decît să aibă grijă să se asigure cu lucrători arendași dintre cei ce locuiau pe pămînturile proprii. Cei de nivel intermediar au fost aceia care au putut persista cel mai mult în cadrul vechilor relații feudale[171].

Anglia și Franța au urmat aceeași cale în Evul Mediu tîrziu. În ambele s-a petrecut dezrobirea de șerbie, creșterea arendei bănești și, în mod corelativ, avîntul muncii salariate. Cu toate acestea un lucru curios s-a întîmplat în secolul al XVI-lea. Anglia a urmat această cale. Europa răsăriteană a mers în direcția „celei de-a doua iobăgii". Sudul Franței a mers în direcția sistemului dijmei. În nordul Franței, transformarea pare să se fi oprit brusc. Așa cum arată Bloch, „satele care nu fuseseră în stare [pînă în secolul al XVI-lea] să-și obțină libertatea au dobîndit-o din ce în ce mai greu"[172].

Un mod de a privi fenomenul este de a-l interpreta ca o limitare a posibilității iobagului de a se elibera. Bloch îl interpretează mai degrabă ca pe o limitare a posibilității seniorului de a forța șerbul la un aranjament arendarial[173]. Bloch explică această diferențiere franco-engleză în termenii unor diferențe anterioare. Franța a fost mai dezvoltată economic decît Anglia, în

sensul că economia bănească s-a răspîndit mai devreme şi în cadre mai largi. Anglia a fost mai „dezvoltată" politic decît Franţa, în sensul că a avut instituţii centrale mai puternice, decurgînd, în ultimă instanţă, din faptul că puterea regală britanică şi-a avut originea într-o situaţie de cucerire, pe cînd regii francezi şi-au unificat autoritatea prea încet în mijlocul unei adevărate dispersări feudale. Să examinăm logica fiecăruia dintre aceste argumente.

Mai întîi, Franţa a fost mai bine integrată în centrul marilor curente europene ale comerţului şi tehnologiei, şi de aceea clasele sale rurale s-au dezvoltat mai de timpuriu, iar procesul convertirii dărilor feudale în rente băneşti s- a desfăşurat şi el mai devreme[174]. Dar întrucît contrapresiunile la dezintegrarea feudelor au acţionat mai mult sau mai puţin simultan în Anglia şi Franţa, urmează că feudele în Anglia au rămas totuşi relativ mai intacte decît în Franţa la începutul „lungului" secol al XVI-lea. De aceea, conchide Bloch, proprietarii englezi au fost relativ mai liberi să se folosească de noile posibilităţi de comercializare a marilor domenii decît proprietarii francezi. Englezul s-a îndreptat spre un sistem de muncă salariată continuînd dezrobirea şerbilor. Francezul trebuia să facă faţă dificultăţilor iar proprietarii căutau o sporire a veniturilor prin restaurarea vechiului tip de presiuni.

Al doilea argument se referă la relaţia dintre rege şi nobilime aşa cum era aceasta încă din secolul *al XII-lea*. Anglia stabilise un puternic control bazat pe un sistem juridic centralizat. Cealaltă faţă a acestui proces, însă, a fost că în *interiorul* domeniului feudal, seniorul, cu toate că a pierdut puterea de a judeca delictele criminale, a obţinut totuşi deplină autoritate să facă ce vrea cu posesiunile sale. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, curţile senioriale în interpretarea legii cutumiare dovedeau o atitudine de minimalizare a dreptului de arendă. Cînd justiţia regală a fost în stare, ulterior, să intervină în asemenea chestiuni, spre sfîrşitul secolului al XV-lea, s-a descoperit că „legea cutumiară" permitea rente variabile.

În Franţa, însă, n-a existat justiţie penală centrală. Pe de altă parte, stăpînul feudei n-a avut niciodată autoritate exclusivă asupra legii privitoare la pămînt. De aici, patriomonialitatea nu putea fi prea uşor subminată. Cine

era adevăratul „proprietar" devenea o chestiune juridică obscură. Prin secolul al XVI-lea, existau jurişti care se arătau dispuşi să demonstreze că ţăranul arendaş (*tenant*) nu poate fi gonit. Nefiind în stare, aşadar, să schimbe nivelul rentelor, seniorul a fost nevoit să-şi redobîndească pămîntul - prin manipularea juridică a documentelor şi prin sporirea, pe calea „redescoperirii" vechilor obligaţii, a dărilor feudale[175]. Pe termen lung, această diferenţa va fi crucială[176].

Aşadar, ceea ce Bloch pare a susţine este că întrucît sistemul juridic englez a permis mai multă flexibilitate stăpînului de pămînt, arenda ţărănească în bani (*money tenancy*) şi munca salariată au continuat să se dezvolte, ducînd la prosperitatea atît a marilor domenii de păşuni, cît şi a ţăranului liber (*yeoman farmer*) pe cale de a deveni *gentry*. Acest sistem a împins un volum mai mare de forţă de muncă rurală în arii urbane pentru a forma aici proletariatul necesar industrializării. În Franţa, în mod paradoxal, chiar puterea monarhiei a forţat clasa seniorială să menţină forme de posesiune şi folosinţă a pămîntului mai puţin funcţionale economic şi mai „feudale", care vor frîna dezvoltarea Franţei.

Rezolvarea chestiunii modului de folosinţă şi posesiune a pămîntului a avut în schimb mari consecinţe pentru rolul pe care o ţară va putea să-l joace în sistemul mondial. Un sistem de administrare a marilor proprietăţi ca cel din răsăritul Europei necesita un personal numeros de supraveghere. Dacă proprietarii de pămînt englezi ar fi evoluat într-o atare direcţie, ar fi fost posibil să nu aibă la dispoziţie suficient personal cu care să ocupe multele posturi administrative noi, cerute în contextul emergenţei economiei mondiale - administratori comerciali, eventual un personal necesar pentru serviciile de peste mări etc. Aceasta nu înseamnă că proprietarii de pămînt şi-au cedat propriul lor personal pentru aceste noi utilizări, ci că, pe măsură ce aceste utilizări s-au extins, mai rămaseră doar puţine persoane pentru poziţii administrative de supraveghere pe marile proprietăţi. Ferma în arendă (*Tenancy*) a fost o cale de rezolvare a chestiunii.

Să examinăm acum tabloul în întregime. Europa nord-occidentală se află într-un proces de divizare a folosirii pămîntului pentru o producţie arabilă şi pentru una păstorească. Acest lucru a fost posibil numai pe măsură ce piaţa în expansiune a creat o cerere tot mai

mare pentru produsele păstoreşti[177], şi pe măsură ce periferia economiei mondiale a furnizat cerealele suplimentare pentru ariile centrale. Semiperiferia a fost abătută de la calea industrială (o sarcină tot mai mult încredinţată centrului) şi orientată *către* o agricultură relativ auto-subzistentă. Specializarea agricolă a centrului a încurajat monetarizarea relaţiilor de muncă rurale, pe măsură ce munca a fost mai calificată şi proprietarii doreau ei înşişi să scape de povara unui surplus de lucrători agricoli. Munca salariată şi rentele băneşti au devenit mijloacele de organizare a muncii. În acest sistem, se putea afirma un strat de mici fermieri independenţi, întărindu-se atît pe baza propriei lor producţii agricole cît şi pe baza legăturilor cu noile producţii meşteşugăreşti. În condiţiile creşterii populaţiei şi ale declinului salariilor şi ca o consecinţă a acestora, cum arată Marx, aceşti ţărani independenţi (*yeomen farmers*) „au devenit tot mai bogaţi în detrimentul atît al lucrătorilor lor cît şi în detrimentul marilor proprietari“[178]. Ei au uzurpat (prin îngrădiri) pămînturile celor dintîi, susţinînd public că o făceau din necesitatea de a garanta oferta de hrană a ţării[179], angajîndu-i apoi pe cei astfel proletarizaţi cu salarii scăzute, obţinînd în acelaşi timp la rente fixe tot mai mult pămînt din partea proprietarilor de mari domenii. Nu dorim să supraestimăm forţa acestei noi clase de (ţărani liberi) (*yeomen*). Este suficient să remarcăm că ei au devenit o forţă economică semnificativă şi, deci, o forţă politică. Puterea lor ecocnomică consta în faptul că aveau toate motivele să fie „întreprinzători". Ei căutau avere şi mobilitate ascendentă: drumul spre succes se baza pe eficienţa economică. În plus ei nu erau împovăraţi nici de obligaţiile tradiţionale de a fi mărinimoşi, nici de obligaţiile statusului care i-ar fi împins să trăiască în cheltuieli de lux, nici de viaţa la oraş[180].

Evident, o asemenea redistribuţie a efortului economic rural a avut un mare impact asupra caracterului ariilor urbane. Ce se întîmpla în oraşe? Ştim că secolul al XVI-lea a reprezentat o perioadă de creştere a populaţiei în general şi de creştere a volumului oraşelor, în termeni absoluţi, pretutindeni, dar, în termeni relativi, în ariile centrale. Ne dăm seama, în consecinţă, că trebuie să presupunem, din punct de vedere logic şi pe baza datelor empirice, aşa cum arată Helleimer, că, în secolul al

XVI-lea „presiunea populației asupra resurselor de terenuri a fost în creștere“[181]. În Europa răsăriteană, o parte a populației s-a deplasat pe pămînturile virgine. Din Peninsula Iberică, unii s-au dus în America, alții au fost expulzați (evreii, mai tîrziu moriscii) spre alte arii ale regiunii mediteraneene. În Europa occidentală, în general, a existat o emigrare spre orașe și o creștere a vagabondajului care era „endemic“[182]. Nu este vorba numai despre un exod rural cuprinzîndu-i pe lucrătorii rurali îngrădiți sau dați afară, nici despre acel tip de lucrător imigrant care cobora din zonele montane spre cîmpie pentru cele cîteva săptămîni din perioada recoltării, „adevăratul proletariat rural“ în accepția lui Braudel[183]. Exista pe lîngă aceștia și un vagabondaj „cauzat de declinul corpurilor feudale ale servitorirlor și de destrămarea armatelor care crescuseră mereu pentru a-i sluji regelui împotriva vasalilor săi...“[184].

Ce făceau toți acești rătăcitori? Ei furnizau desigur munca necalificată pentru noile industrii. În viziunea lui Marx, „avîntul rapid al manufacturilor, în particular în Anglia, i-a absorbit treptat“[185]. Și, cum am văzut, disponibilitatea lor a fost una dintre condițiile care i-a făcut pe proprietari să accepte transformarea obligațiilor feudale în rente[186]. Acest tablou al expansiunii forței de muncă, neimplicată în producția de hrană, este dificil de reconciliat, totuși, cu un alt fapt. Jones și Woolf susțin că o condiție prealabilă a dezvoltării industriale, una care a fost istoricește întîlnită pentru prima dată în nord-vestul Europei în secolul al XVI-lea, cerea ca, împreună cu o sporire a productivității și cu o piață lărgită, să se manifeste „un spațiu de respirație în raport cu intensa presiune a populației, interval în care venitul, mai degrabă decît oamenii, să poată fi multiplicat...“[187].

Ce se poate spune, atunci, despre surplusul de populație care a umflat orașele statelor din centru, ori care cutreiera zona rurală ca populație vagabondă? Ei bine, într- un anume sens, acesta a continuat, în mari proporții, să dispară. Unii erau spînzurați pentru vagabondaj[188]. Perioadele de foamete erau frecvente, în special din cauza „ritmului lent și al prețului prohibitiv al transportului, a neregularității recoltelor...“[189]. Așa cum arată Braudel și Spooner, o analiză a acestei economii „trebuie să ia în considerare «tinerețea» acestei populații

[vagabonde] al cărei interval de viață în medie se reduce din pricina foametei și a epidemiilor..."[190].

Aceasta va explica un fenomen, de altfel încurcat, observat de Braudel: „Proletariatul orașelor nu și-ar fi putut menține volumul, cu atît mai puțin ar fi crescut, dacă n-ar fi fost valurile constante ale imigrării"[191]. Același fenomen ne ajută să explicăm particularitatea intrigantă observată de Phelps-Brown și Hopkins, că, în ciuda unei semnificative scăderi a salariilor lucrătorilor, s-a desfășurat o revoluție socială destul de mică. Ei afirmă: „O parte a răspunsului ar putea fi acela că s-a produs o cădere a salariilor de la nivelul înalt [pe care-l atinseseră în secolul al XV-lea], astfel că, deși căderea a fost mare, totuși lucrătorilor salariați le-a rămas suficient pentru a-și asigura subzistența..."[192].

Dar această menținere a salariului lucrătorului din nord-vestul Europei la un nivel care să-i asigure supraviețuirea a fost posibilă datorită existenței unei periferii, care slujea ca sursă pentru importul de grîu, datorită disponibilităților de metale prețioase care înlesneau comerțul, ca și datorită dispariției unei părți a populației; chestiunea aceasta ar constitui un subiect de cercetare interesant. Nu este oare probabil ca, deja din secolul al XVI-lea, să fi existat distincții etnice sistematice de rang în cadrul clasei muncitoare din diverse orașe ale Europei? De exemplu, Kazimierz Tyminiecki delimitează precis acest fenomen în orașele de la est de Elba în secolul al XVI-lea, unde muncitorii germani eliminau emigranții slavi din activități specializate[193]. Nu par să fi fost efectuate prea multe cercetări asupra distribuției etnice a clasei muncitoare urbane din Europa modernă timpurie, dar eu cred că situația descrisă de Tyminiecki ar putea fi considerată tipică pentru întreaga economie mondială. Nu numai că, în interiorul acestei economii mondiale, orașele erau inegal distribuite, dar, în plus, în cadrul orașelor și grupurile etnice erau probabil inegal distribuite. Nu trebuie să uităm în această chestiune conceptul de straturi în interiorul straturilor.

Dacă trebuie să fim atenți la cei pe care-i socotim lucrători urbani, trebuie să fim cu băgare de seamă și cînd ne referim la clasele superioare. În Europa medievală, statusul înalt era deținut de proprietarii războinici numiți nobili. În cea mai mare parte, aceștia

erau un grup ocupaţional omogen, distinct, diferenţiindu-se, în chip semnificativ, prin rang care se corela aproximativ cu mărimea domeniului şi cu numărul vasalilor. Indivizii şi familiile se deplasau, aşadar, în sus şi în jos pe scara rangurilor. Existau de asemeni cîteva oraşe în care se năştea un patriciat urban. Am discutat deja în capitolul anterior cîteva dintre confuziile conceptuale ale legitimităţii acestei pături.

Dar, în secolul al XVI-lea, proletariatul-negustor era aristocrat sau burghez? Atît generic cît şi în particularizările ei chestiunea era, evident, neclară. O dată cu naşterea unei economii mondiale bazată pe comerţ şi pe agricultură capitalistă tabloul a devenit obscur. Să examinăm succesiv categoria comercianţilor internaţionali şi apoi pe aceea a „industriaşilor", atît în ceea ce priveşte distribuţia lor geografică, cît şi legăturile lor cu clasele proprietarilor de pămînt.

În multe privinţe tehnicile acumulării comerciale folosite în secolul al XVI-lea erau o simplă extensiune a metodelor pe care oraşele învăţaseră să le folosească în raporturile cu hinterlandul lor imediat în Evul Mediu tîrziu. În general problema oraşelor era aceea referitoare la controlul propriilor pieţe, adică, posibilitatea de a reduce costul bunurilor cumpărate din zonele rurale şi minimalizarea rolului negustorilor străini[194]. Două erau tehnicile folosite în acest scop. Pe de o parte, oraşele se străduiau să obţină nu numai drepturi legale de control fiscal asupra activităţilor pieţii, ci şi dreptul de a controla chiar activităţile comerciale (cine trebuie să comercializeze, cînd trebuie să aibă loc actul, ce trebuie comercializat). În plus, ei căutau să restrîngă posibilităţile zonei rurale înconjurătoare de a se angaja în alte operaţii comerciale decît acelea prin mijlocirea propriului lor oraş. Consecinţa a fost ceea ce Dobb numeşte un fel de „colonialism urban"[195]. Cu timpul aceste mecanisme variate au determinat o orientare a condiţiilor comerciale în favoarea orăşenilor şi deci în favoarea claselor comerciale urbane în raport atît cu clasa proprietarilor funciari cît şi cu cea ţărănească.

Dar profiturile obţinute astfel, deşi importante, erau mici în comparaţie cu ceea ce putea fi cîştigat prin comerţul la mare distanţă, în special comerţul colonial ori semicolonial. Henry Sée estimează marjele de profit ale operaţiunilor comerciale coloniale timpurii ca fiind foarte

ridicate: „uneori cu un surplus de 200 sau 300% obţinut din afaceri comerciale care reprezentau ceva mai mult decît pirateria“[196]. Această înaltă rată a profitului prezenta două aspecte distincte. Unul se referea la situaţia „monopsonistică“ în aria colonială, adică, la monopsonismul în raport cu „achiziţiile“ de pămînt şi de forţă de muncă. Acesta a fost pus la punct, cum am văzut, prin folosirea forţei juridice, fie că e vorba de America Hispanică ori de Europa răsăriteană. Al doilea aspect se referă la efectiva lipsă de competiţie în aria de desfacere a produselor primare: Europa occidentală. Această lipsă a competiţiei a fost, parţial, consecinţa absenţei unei dezvoltări tehnologice şi, parţial, a unui trafic comercial organizat într-o reţea structural-organizaţională verticală.

Mai exact, tehnologia tranzacţiilor comerciale a cunoscut cîteva progrese importante spre sfîrşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea: bănci de depozit (depuneri bancare), cambia, intermediarii (*brokers*), sucursalele organizaţiilor comerciale centrale. Chaunu estimează că aceste tehnici i-au permis capitalismului comercial să-şi mărească, „poate de zece ori“, abilitatea de a extrage surplusul şi astfel de a avea „corăbiile, oamenii, mijloacele necesare susţinerii aventurii explorărilor şi apoi exploatării noului spaţiu, în strînsă legătură cu statul“[197]. Totuşi, ansamblul acestor inovaţii comerciale n-a fost suficient pentru a permite comercianţilor la mare distanţă să pătrundă pe piaţa mondială fără un capital substanţial şi fără o oarecare asistenţă din partea statului, obişnuite în asemenea situaţii.

Prin urmare nu mulţi au reuşit să facă acest lucru, iar cei care îl făcuseră deja nu s-au preocupat să schimbe situaţia[198].

Şi mai importante s-au arătat a fi legăturile verticale. Sursele de capital erau limitate. Să ne amintim faptul că însuşi statul recurgea la împrumuturi pe scară largă. Profiturile plantaţiilor de zahăr portugheze bazate pe munca sclavilor, de exemplu, reveneau nu pur şi simplu portughezilor implicaţi direct, ci persoanelor din economiile europene mai „avansate“, care furnizau atît capitalul iniţial cît şi un debuşeu industrial[199]. Nu numai că Europa nord-occidentală putea să-şi dezvolte fabricile, dar legăturile ei comerciale verticale încurajau o

dependență financiară. Într-adevăr, n-ar fi exagerat să vorbim despre un sistem de aservire prin datorii internaționale, perfectat întîi de către comercianții hanseatici în raport cu pescarii și vînătorii de blănuri norvegieni în Evul Mediu tîrziu[200] și mai apoi de către comercianții germani din orașe precum Riga, Reval și Gdansk vis-à-vis de hinterlandul est-european. Tehnica era cunoscută pretutindeni, fiind folosită de negustorii din Toulouse, de genovezi în Peninsula Iberică și, în parte, de comercianții de lînă ai Angliei și Spaniei. Care era metoda? Foarte simplă: ea implica cumpărarea mărfurilor înainte de a fi produse, adică, plăți în avans pentru mărfurile care urmau să fie livrate în viitor. Aceasta împiedica vînzarea pe o piață deschisă. Ea permitea comercianților mai degrabă decît producătorilor să decidă momentul optim pentru revînzările pe piața mondială. Și întrucît banii împrumutați erau de obicei cheltuiți sau suma era chiar depășită înaintea momentului livrării mărfurilor, producătorul era întotdeauna tentat să perpetueze aranjamentul. Teoretic interzis de lege, acest sistem putea fi aplicat numai de către comercianții care aveau mijloacele și influența care- i putea face capabili să susțină o asemenea practică, adică tocmai „comercianții străini, sau comercianții bogați care aveau liber acces la piețele străine"[201]. Acești comercianți puteau deci să-și însușească profiturile revoluției prețurilor și să le sporească. Modul în care funcționa rețeaua verticală a exploatării și extragerii profitului într-un asemenea sistem este cît se poate de clar descris de către Malowist în raport cu situația din Polonia:

> „În secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, cînd comercianții din Gdansk acordau o atenție mai redusă comerțului maritim, au început să exercite o influență tot mai mare asupra agriculturii din toate regiunile Poloniei. Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, cînd condițiile pentru exportul cerealelor erau deosebit de favorabile, agenții comercianților din Gdansk puteau fi văzuți cu regularitate în piețele din orașele și satele Poloniei, de unde cumpărau grîne... În secolul al XVII-lea, comercianții bogați din Gdansk, ca și cei din Riga, acordau plăți în avans nu numai acelei *gentry* mai puțin înstărite, dar chiar și nobililor înstăriți din Polonia și Lituania. Această mare înflorire a comerțului din Gdansk în

hinterlanduri deosebit de întinse poate fi explicată prin imensa creştere a avuţiei negustorilor din Gdansk în perioada revoluţiei preţurilor... Comercianţii din Gdansk primeau plăţi în avans din partea comercianţilor olandezi iar... aceştia din urmă îşi colectau o parte din sumele prevăzute unor asemenea obiective de la comercianţii din Anvers"[202].

Acest sistem de aservire prin datorii internaţionale crea comercianţilor internaţionali un cadru de putere care le permitea să ignore (şi astfel să distrugă în final) clasele indigene ale comercianţilor din Europa răsăriteană (şi într-o oarecare măsură pe cele din Europa de sud) şi să intre în legături directe cu proprietari întreprinzători (inclusiv nobilimea) care erau esenţialmente fermieri capitalişti, cei ce produceau bunurile şi se arătau în stare să păstreze controlul asupra acestora pînă cînd intrau în prima regiune portuară majoră, de unde intrau pe mîna unor comercianţi de naţionalităţi europene occidentale (sau din nordul Italiei)[203], aflaţi la rîndul lor în legătură cu o clasă financiară *in statu nascendi* concentrată în cîteva oraşe.

Dacă aceşti comercianţi internaţionali din economia mondială europeană erau precumpănitor de anumite naţionalităţi, se poate spune acelaşi lucru şi în cazul „industriaşilor"? Care era relaţia dintre aceste două grupuri? Producţia industrială existase deja încă în Evul Mediu, dar era dispersată şi de mici dimensiuni, fiind pusă în mişcare în cea mai mare parte de piaţa obiectelor de lux. Abia o dată cu afirmarea sistemului capitalist în cadrul unei economii mondiale au putut să apară întreprinzătorii industriali[204].

Tocmai în ariile unei mai accentuate specializări agricole a existat un impuls spre industrializare, nu numai în perioadele de expansiune, ci şi în cele de contracţie. Marian Malowist vorbeşte despre conjunctura dezvoltării în aceste zone în secolele al XIV-lea şi al XV-lea a unei industrii textile pe fondul crizelor agrare[205]. Joan Thirsk observă cum impulsul rural, nevoia de a găsi posibilităţi de ocupaţie alternative pentru forţa de muncă rurală eliberată din agricultură au continuat să se manifeste în secolul al XVI-lea în Anglia[206].

Faptul că multe industrii de acest tip erau atunci localizate în arii rurale a fost determinat nu numai de cererea rurală de noi ocupaţii ci şi de respingerea urbană, ceea ce explică totuşi de ce presiunea rurală nu s-a manifestata în ariile cele mai „avansate". Multe dintre centrele industriei textile medievale din Flandra şi din nordul Italiei îşi investiseră capitalul în producţia unor bunuri de lux şi erau incapabile sau nedoritoare să se reorienteze spre noile pieţe, cerute iniţial de criza monetară din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, şi care, apoi s-au arătat profitabile în contextul creării unei economii mondiale în secolul al XVI-lea. Aceşti întreprinzători nu se sinchiseau, în acest caz, de frontiere[207]. Una dintre faimoasele mişcări cheie de acest tip a fost fuga capitaliştilor francezi spre Anglia. Ceea ce trebuie să ţinem minte este că în acest stadiu toate industriile aveau o bază fragilă; se înălţau şi cădeau. Erau precum nomazii în căutarea unui liman: „ele semănau cu o mulţime de focuri aprinse dintr-o dată, firave, într-un cîmp foarte întins de ierburi uscate"[208]. Este limpede că vechile centre avansate, care exercitau controlul comerţului internaţional, nu erau, în mod necesar, şi centre ale imaginaţiei şi îndrăznelii. Se pare că se confirmă credinţa lui Henri Pirenne în ceea ce priveşte non-continuitatea întreprinzătorilor capitalişti[209].

Sîntem astfel nevoiţi să fim prudenţi în folosirea terminologiei cu care operăm. Abordate într-o explicaţie care foloseşte categoriile de clasă pentru a explica schimbarea socială, noţiunile de clasă burgheză şi feudală nu trebuie folosite cum de obicei se întîmplă, pentru a desemna „comercianţi", şi respectiv „proprietari de pămînt". În lunga perioadă de formare a economiei mondiale europene, în ţările centrale ale acestei economii existau comercianţi şi proprietari funciari care se încăpăţînau să-şi realizeze cîştigurile prin conservarea acelor forme de producţie asociate cu „feudalismul", adică cele prin care munca ţărănească era determinată, în mod sistematic şi prin mijloace juridice, să cedeze proprietarului cea mai mare parte a produsului ei (de exemplu munca de clacă, rente feudale etc.). Existau însă comercianţi şi proprietari care căutau să-şi aleagă mijloacele de cîştig folosindu-se de avîntul noilor forme de producţie industrială, bazate pe munca contractuală. În secolul al XVI-lea, această diviziune corespundea

adesea, la o primă vedere, categoriilor de mare şi mic. Marii comercianţi şi marii proprietari profitau mai mult de pe urma vechiului sistem; cei mici (de nivel mediu?; în proces de afirmare?) îşi trăgeau profiturile de pe urma noilor forme capitaliste. Dar dihotomia mare-mic trebuie folosită cu precauţie şi nuanţare, ea fiind valabilă numai în acest interval de timp istoric. Teoretic, desigur, are mult sens. Noi forme de organizare socială, de obicei, tind să aibă mai puţină atracţie pentru cei care s-au descurcat bine sub vechiul sistem decît pentru cei care deşi energici şi ambiţioşi, sînt încă necăpătuiţi (*not arrivé*). Empiric această dihotomie este complicată din alte consideraţii.

Oricare i-ar fi originile, această nouă clasă de „industriaşi", unii provenind din straturile fermierilor liberi, alţii din comercianţi reconvertiţi, era angajată în ceea ce Vilar socoteşte a fi caracteristica esenţială a economiei moderne: „realizarea profitului mijlociu pe pieţe lărgite: a vinde mai mult, în mari cantităţi, cîştigînd mai puţin pe produs"[210]. O parte a profitului provenea din decalajul salariului[211]. O altă parte erau profiturile ocazionale. Încă o parte a profitului provenea din nivelul redus al ratei dobînzii reale. Şi, în fine, o parte erau profiturile în contul viitorului în raport cu o depreciere necalculată[212]. Dar există profit. Iar volumul profitului n-a creat numai o bază politică pentru această clasă; el a avut un impact imediat asupra întregii economii. Acesta a fost resimţit în mai multe feluri: fie ca un stimul pentru producerea de materii prime şi pentru mobilizarea forţei de muncă, fie ca o modalitate de a răspunde unei cereri sporite care devenise cerere de masă. În plus, profitul acesta a permis industriei să-şi asume răspunderea pentru crearea multor reţele componente ale infrastructurii economice: drumuri, o reţea de control a inundaţiilor, porturi[213].

Este, de asemenea, evident că secolul al XVI-lea a cunoscut o deplasare semnificativă a localizării industriei textile. În ultima perioadă a secolului al XV-lea şi la începutul secolului al XVI-lea, aceste industrii s-au dezvoltat în „vechile" centre: nordul Italiei, sudul Germaniei, Lorena, Franche-Comté, zona spaniolă a Ţărilor de Jos, iar în Anglia numai în sud-vest şi doar pentru confecţii din lînă. După aceea, noi centre s-au ridicat, în principal în Anglia şi în nordul Ţărilor de Jos,

în ţări care fuseseră, cum observă Nef, „industrial rămase în urmă la începutul secolului al XVI-lea..."[214].

Am căutat să prezentăm, în acest capitol, naşterea unui nou cadru economic de acţiune în secolul al XVI-lea - economia mondială europeană bazată pe metode capitaliste. Un asemenea cadru a implicat o diviziune a muncii productive care poate fi corect înţeleasă numai prin luarea în considerare a economiei mondiale ca întreg. Emergenţa unui sector industrial a fost importantă, dar ceea ce a făcut-o posibilă a fost trecerea agriculturii de la forme feudale la forme capitaliste. Dintre aceste „forme" capitaliste nu toate s-au bazat pe muncă „liberă" - numai cele din centrul economiei mondiale. Însă motivaţiile proprietarului de pămînt şi ale lucrătorului din sectorul ne-„liber" erau tot atît de capitaliste ca şi cele din centru.

Nu trebuie să părăsim această temă fără a ne confrunta cu obiecţiile făcute unei asemenea analize. Ernesto Laclau îi reproşează lui André Gunder Frank de a fi susţinut că în secolul al XVI-lea America Hispanică ar fi avut o economie capitalistă. El apreciază că această idee este şi incorectă, şi nemarxistă. Fără a ne abate noi înşine într-un larg *excursus* asupra exegezelor marxiste, îmi îngădui să spun doar că eu cred că Laclau are dreptate în litera argumentelor lui Marx, nu însă în spiritul lor. În raport cu însuşi conţinutul problemei tratate, principalul argument al lui Laclau este că definiţia lui Frank a capitalismului ca producţie pentru profit şi pentru o piaţă în care profitul nu merge la producătorul direct, şi cea a feudalismului ca o economie autosubzistentă închisă, sînt amîndouă conceptual greşite. El susţine că definiţia lui Frank, omiţînd „relaţiile de producţie" (adică, în esenţă, stabilirea faptului dacă munca era sau nu „liberă"), îngăduie includerea nu numai a Americii Hispanice a secolului al XVI-lea, ci de asemenea şi a „sclavului pe *latifundium*-ul roman ori a iobagului legat de pămînt din Europa Evului Mediu, cel puţin în acele situaţii - într-o majoritate copleşitoare - în care stăpînul rezerva o *parte* [s.n.] a surplusului economic extras din servaj pentru vînzare"[215]. El sugerează, apoi, că dacă Frank ar avea dreptate, „ar trebui să conchidem că Anglia elisabetană sau Franţa Renaşterii erau coapte pentru socialism..."[216]. În cele din urmă, el arată că, departe ca feudalismul să fie

incompatibil cu capitalismul, dezvoltarea pieței externe în America Hispanică a servit pentru a „accentua și a consolida [feudalismul]"[217].

Laclau încețoșează incontestabil chestiunea. Mai întîi, diferența dintre iobagul legat de pămînt al Evului Mediu și sclavul sau muncitorul pe *encomienda* în secolul al XVI-lea în America Hispanică, ori „șerbul" din Polonia, are trei aspecte: diferența între a rezerva o „parte" a surplusului pentru piață și a rezerva „cea mai mare parte a surplusului"; diferența dintre producția pentru o piață locală și producția pentru o piață mondială; diferența dintre diferitele clase exploatatoare în ceea ce privește cheltuirea profitului, motivația maximizării acestuia și a reinvestirii sale parțiale. Cît despre afirmația lui Laclau cu privire la Anglia elisabetană, aceasta este absurdă și polemică. În ceea ce privește ideea că încadrarea într-o piață capitalistă mondială accentuează feudalismul, lucrurile stau chiar așa, cu precizarea că este vorba despre un „feudalism" de specie nouă.

Chestiunea este că „relațiile de producție" care definesc un sistem sînt „relațiile de producție" ale întregului sistem, iar sistemul este, în această perioadă, economia mondială europeană. Munca liberă este într-adevăr o trăsătură definitorie a capitalismului, ceea ce nu înseamnă forță de muncă liberă în absolut toate întreprinderile productive. Munca liberă este forma de organizare a muncii folosită pentru mîna de lucru calificată în țările din centru, pe cînd munca aservită este folosită pentru munca mai puțin calificată din ariile periferiale. Combinația aceasta constituie esența capitalismului. cînd munca este pretutindeni liberă, vom avea socialism.

Capitalismul, însă, nu poate înflori în cadrul unui imperiu mondial. Acesta este motivul pentru care el nu s-a născut niciodată în Roma antică. Diversele avantaje pe care comercianții le-au avut în economia mondială în naștere erau toate politicește mai ușor de obținut decît dacă ei le-ar fi urmărit în cadrul unui stat unic, ai cărui guvernanți ar fi trebuit să răspundă unor interese și presiuni multiple[218]. Aceasta este cauza pentru care secretul capitalismului a constat în stabilirea diviziunii muncii în cadrul unei economii mondiale care *nu* era un imperiu, mai degrabă decît în cadrul unui stat național unic. Pentru țările subdezvoltate din secolul al XX-lea,

K.Berrill notează: „comerțul internațional este adesea mai ieftin și mai la îndemînă decît comerțul intern“ și ... „specializarea între țări este adesea mult mai facilă și mai timpurie decît specializarea între regiuni în interiorul unei țări“[219]. Lucrul acesta a fost adevărat și pentru Europa secolului al XVI-lea. Vom încerca să demonstrăm cum și de ce s-a întîmplat astfel în cuprinsul acestui volum.

În concluzie, care au fost realizările economice ale secolului al XVI-lea și cum le-am explicat? Acesta n-a fost un secol de mare progres tehnologic, cu excepția introducerii cărbunelui drept combustibil în Anglia și în nordul Franței. A.Rupert Hall interpretează atît industria cît și agricultura ca situate „în ultimele faze ale unor serii de schimbări, atît tehnologice cît și organizatorice“, care începuseră în secolul al XIV-lea cu un moment de „criză“. Dar, notează el, abia în secolul al XVI-lea s-a petrecut o „difuziune a tehnicilor din centru spre periferia civilizației europene“[220].

Patru chestiuni sînt izbitoare în secolul al XVI-lea. Europa a cuprins în expansiunea ei Americile. Acest lucru, prin el însuși, e posibil să nu fi fost determinant, dar a fost important[221]. Faptul crucial în legătură cu această expansiune a fost remarcat de Braudel: „aurul și argintul Noii Lumi au permis Europei să trăiască peste nivelul mijloacelor sale, să investească peste acumulările sale“[222].

A investi peste economisiri și a-ți spori economiile, prin intermediul revoluției prețurilor și al decalajului salariilor. Fie că expansiunea metalelor prețioase a fost răspunzătoare ori nu pentru expansiunea producției și indiferent de gradul în care expansiunea demografică a fost cauză ori consecință, înseși metalele prețioase au fost „marfă, și o expansiune generală a comerțului a fost substratul «prosperității» secolului al XVI-lea, care n-a fost nici joc, nici miraj, și nici iluzie monetară“[223].

A treia schimbare izbitoare se referă la configurația muncii rurale - afirmarea unei munci aservite în sistem fiscal-comercial în periferie și a țăranului liber în centru. Takahashi probabil exagerează cînd consideră țăranul liber „primul motor“[224] la sfîrșitul feudalismului, dar este îndoielnic faptul că am fi putut avea sistem capitalist fără el. Dar nici fără munca aservită în sistem fiscal-comercial.

Jean Néré îl atacă pe Dobb pentru a fi pus un accent exclusiv pe disponibilitatea muncii proletarizate în explicarea afirmării capitalismului. El susţine că trebuie să asociem acest factor cu mişcările seculare ale preţurilor[225]. Braudel şi Spooner, pe de altă parte, ne previn asupra confundării fluctuaţiilor accidentale (revoluţia preţului) cu schimbările structurale[226]. Ceea ce este clar e faptul că în secolul al XVI-lea, o „eră capitalistă"[227] începe şi că ea capătă forma unei economii mondiale. Fără îndoială, „fragilitatea acestei prime unităţi a lumii"[228] este o variabilă explicativă critică a evoluţiei politice. Dar, fapt este că această unitate supravieţuieşte şi, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, ajunge să fie consolidată.

Una dintre trăsăturile principale ale sistemului mondial european al secolului al XVI-lea este aceea că n-a existat un răspuns simplu la întrebarea cu privire la cine domina şi pe cine anume? S-ar putea face un caz semnificativ din exploatarea Poloniei de către Ţările de Jos, via Gdansk, şi, cu siguranţă, despre exploatarea de către Spania a posesiunilor ei din Americi. Centrul domina periferia. Dar centrul era destul de întins. S-au folosit neguţătorii şi bancherii genovezi de Spania sau imperialismul spaniol a absorbit părţi ale Italiei? A dominat Florenţa Lyon-ul sau Franţa Lombardia sau au existat ambele dominaţii? Cum s-ar putea descrie adevăratele legături dintre Anvers (şi mai tîrziu Amsterdam) şi Anglia? Să observăm că în toate aceste cazuri avem de-a face cu un oraş-stat comercial, pe de o parte, şi un stat-naţiune mai întins, pe de altă parte.

Dacă ar fi să lămurim acest desen cît mai complet, ar trebui să avem în vedere şi latura politică, modalităţile prin care diferitele grupuri au încercat să se folosească de structurile statului pentru a-şi proteja şi a-şi afirma interesele. Tocmai aceasta este problema asupra căreia vom stărui în cele ce urmează.

NOTE

1. Fernand Braudel, „Qu'est-ce que le XVIe siècle?, *Annales E.S.C.*, VIII, 1, ian-mart,1953,p.73. B.H.Slicher van Bath diferenţiază

perioadele 1450-1550 şi 1550-1650 între ele în funcţie de nivelurile preţurilor la cereale: „creşterea uşoară" şi „creşterea rapidă", *Agrarian History*, p.113.

2. F.Braudel, „European Expansion and Capitalism: 1450- 1650", în *Chapters in Western Civilisation*, I, ed.a treia, Columbia Univ.Press, New York, 1961, p.260.

3. Pentru o discuţie cu privire la natura şi mărimea ariei mediteraneene creştine, vezi Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, Princeton Univ.Press, Princeton, New Jersey, 1961, p.260.

4. Chaunu, *Séville*, VIII (1), p.148.

5. Pierre Chaunu, „Réflexions sur le tournant des années 1630-1650", *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, p.257.

6. Eugen A.Kosminsky, *Past & Present*, nr.1, p.18; B.H.Slicher van Bath, *Britain and the Netherlands*, p.150.

7. Vezi Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504- 1650)*, 8 (2): *Le Conjoncture (1504-1592)*, S.E.V.P.E.N.,Paris, 1959, p.14-25. Jorge Nadal este sceptic în ceea ce priveşte formularea aprecierilor despre preţurile din Spania pe baza volumului comerţului de tranzit prin Sevilla, deoarece nu există nici o posibilitate de a determina cît de mult din volumul comerţului este tranzit. „În cele din urmă, cred că suprapunînd curba tonajului peste aceea a preţurilor, Chaunu a fost condus la aceeaşi eroare ca şi Hamilton care suprapusese curbei preţurilor transporturile de metale preţioase. În amîndouă cazurile se compară un fenomen spaniol autentic - mişcarea preţurilor articolelor de consum - cu alte fenomene care sînt doar tangenţiale economiei ţării (mărfuri de largă provenienţă străină, încărcături de argint destinate transporturilor în afară)". „La revolución de los precios españoles en el siglo XVI: estado actual de la cuestión", *Hispania, revista española de historia*, XIX, nr.77, oct.-dec.,1959, pp.519-520, nota de subsol 55.

8. Chaunu, *Séville*, VIII, (2), p.19.

9. „Cu aproximaţie vorbind, în 1600 a început schimbarea curbei pentru Spania, Italia şi Sudul Franţei. În ţinuturile nordice, în particular în Ţările de Jos, unde Amsterdamul urma să-şi afirme dominaţia pe arena mondială, acest lucru s-a petrecut abia în 1650", Braudel, in *Chapteres*, 1, p.263.

10. Chaunu, *L'expansion européenne*, p.343.

11. „La sfîrşitul secolului al XV-lea, cele trei Europe se stabilizaseră la un indice relativ [al preţului] de 100, 77 şi 16; la sfîrşitul secolului al XVI-lea, indicele era de 100, 76 şi 25. Mişcarea de apropiere începuse, dar aceasta a afectat numai Europa exterioară. Distanţa dintre Europa mediteraneană şi cea mediană [centrală] a rămas aceeaşi în tot cursul secolului". (*Ibid*, p.343).

Decalajele pentru ariile cele mai periferiale au rămas totuşi destul de mari, aşa cum subliniază Braudel: „Cu cît închiderea spre lume a acestor economii tradiţionale a fost mai generală, cu atît aurul şi argintul, la apariţia lor intempestivă, sînt aici supraevaluate. Viaţa în Sardinia, notează un veneţian în 1558, este de patru sau cinci ori mai

puţin ieftină ca în Italia, evident, pentru cine are punga bine garnisită". F.Braudel, *La Méditerranée*, I, p.352.

12. Henryk Samsonowicz, „Salaires et services dans les finances citadines de la Prusse au XV° siècle et dans la première moitié du XVI° siècle", *Third International Conference of Economic History* - München 1965, Mouton, Paris, 1968, p.550.

13. Earl J.Hamilton, „American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1660", *Journal of Economic and Business History*,I, 1,nov.1928,pp.34-35. Pentru o bibliografie care conţine toate elementele majore ale acestei literaturi, vezi Braudel şi Spooner, in *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.605-615.

14. Earl J.Hamilton, „The History of Prices Before 1750", în *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*: 1 *Méthodologie, histoire des universités, histoires des prix avant 1750*, Almqvist Wiksell, Göteborg, 1960, p.156.

15. *Ibid*, p.157.

16. Prof. Ingrid Hammarstöm, „The «Price Revolution» of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence", *Scandinavian Economic History Review*, V,1, 1957, p.131.

17. Y.S.Brenner, „The Inflation of Prices in Sixteenth Century England", *Economic History Review*, a II-a serie, XIV, 2,1961, p.231.

H.A.Miskimin, comentînd cercetările lui Brenner, afirmă: „Aş merge mai departe şi aş insista asupra faptului că distribuţia populaţiei şi relaţia sa cu un disponibil limitat de pămînt a avut o mare influenţă asupra predispoziţiei unei ţări de a păstra atîta aur şi argint cît a intrat între hotarele sale, deoarece cu cît era mai mare presiunea populaţiei asupra pămîntului arabil cu atît mai mare era acea parte a stocului monetar al acelei ţări dirijată către obţinerea bunurilor agricole produse în interiorul ţării respective".

„Agenda for Early Modern Economic History", *Journal of Economic History*, XXXI, 1, martie, 1971, p.179.

18. J.S.Brenner, *Economic History Review*, XIV, p.229.

F.Braudel relevă acelaşi lucru: „Dacă minele din Lumea Nouă reprezintă un factor, este pentru că Europa are la dispoziţie mijloacele de a valorifica avantajele materiilor extrase". *La Mediterranée...*, II, p.27.

R.S.Lopez şi H.A.Miskimin atrag atenţia totuşi asupra faptului că procesul creşterii economice cam de pe la 1465 pînă la „Reformă" a fost un proces de „refacere uşoară". Astfel creşterea rapidă după 1520 confirmă argumentele lui Hamilton. „The Economic Depression of the Renaissance", *Economic History Review*, seria a II-a, XIV,3,1962, p.417.

19. Brenner, *Economic History Review*,pp.238-339.

Braudel şi Spooner argumentează de asemenea că există o creştere a vitezei de circulaţie: „Această accelerare [a vitezei], această creştere a costului vieţii sînt cele mai notabile aspecte ale Renaşterii sau, mai precis, ale secolului al XVI-lea comparativ cu perioadele anterioare... dar că a existat o diferenţă în privinţa proporţiilor... [A existat] în

Europa o puternică dispersie a «creşterii». ...Dar această creştere a împins întreaga lume către limitele posibilului şi ale imposibilului, adică în pragul catastrofei". „Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle", în *Relazioni del X Congresso Internazionale de Scienze Storiche*, IV: *Storia moderna*, Sansoni, Florenţa, 1955,pp.245-246.

20. Nadal, *Hispania*, XIX, p.517.

21. Miskimin, *Journal of Economic History*, XXXI, p.183.

22. W.C.Robinson, „Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe", *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 1,1959, p.67.

23. Vezi M.M.Postan, „Note", *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 1,1959, pp.78-79.

24. Miskimin, *Journal of Economic History*, XXXI, p.177.

25. Charles Verlinden et.al., „Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, X,2,apr.-iunie,1955, p..198.

26. Joseph A.Schumpeter, *Business Cycles*, I, McGraw- Hill, New York, 1939, pp.231-232.

27. *Ibid*, I, p.233, nota de subsol 1.

28. Miskimin, în *Journal of Economic History*, XXXI, ne sugerează cîteva direcţii posibile pentru urmărirea acestei chestiuni: „Luînd în considerare structura industriei şi schimbările în procesele de producţie, din tot cursul secolului al XVI-lea, sfîşiat de războaie, ne putem întreba ce rol a jucat o cantitate mai mare şi probabil mai ieftină de bani. A fost oare uşurată acumularea capitalului industrial privat atunci cînd guvernele şi-au putut satisface nevoile lor la rate ale dobînzii mai scăzute fără a intra în competiţie cu industria privată, descurajînd reinvestiţiile profiturilor şi creînd o clasă de rentieri?

La rîndul lor, costurile mai reduse ale capitalului au permis oare unor industrii, precum construcţiile navale olandeze, să menţină stocuri mai mari de material lemnos şi materii prime, sau industriei engleze a pielăriei să economisească muncă păstrînd mai multe piei în gropile de argăsit, sporind astfel productivitatea muncii?

Aceste analize ar fi în stare, poate, să explice într-o oarecare măsură cauzele succesului economic relativ al Angliei şi Ţărilor de Jos şi eşecul relativ al Spaniei şi Franţei, şi, pe parcurs să transforme termenul «inflaţie a profitului» dintr-o utilizare analitică eronată într-un instrument analitic mult mai folositor" [p.183].

29. A existat însă chiar şi într-un sens relativ? Robinson dovedeşte că pămînturile nou defrişate nu sînt în mod necesar marginale în sensul de a fi mai puţin productive sau fertile. Vezi *Economic History Review*, p.68. Postan ripostează, spunînd că, oricare ar fi teoria, faptul este că noile aşezări au avut tendinţa de a se fixa pe „soluri inferioare". *Economic History Review*, XII, p.81.

30. „Un factor secundar care a contribuit probabil la creşterea preţurilor cerealelor [în secolul al XVI-lea] a fost creşterea progresivă a numărului de cai [în Europa apuseană]. Marea expansiune a comerţului şi a industriei, cu transporturile lor asociate, a cerut cu mult mai multe

mijloace de transport, constînd în mod preponderent din cai. Mai mulţi cai a însemnat o cerere mai mare de nutreţ. Pămîntul folosit pentru obţinerea nutreţurilor nu mai este, desigur, disponibil în vederea culturilor agricole pentru hrana oamenilor". Slicher van Bath, *Agrarian Hystory*, p.195.

31. Vezi Josef Petrán, „A propos de la formation des régions de la productivité specialisée en Europe Centrale", în *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique* - Aix-en-Provence, 1962, Vol.II, *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris, 1965, pp.219-220.

S-a spus uneori că cerealele baltice nu mai puteau fi aşa de importante, căci reprezentau numai un mic procent din consumul total. Există două răspunsuri la aceasta. Pentru anumite arii ale Europei, cerealele din zona baltică au fost o sursă majoră de aprovizionare. „Aceste unu sau două procente [din consumul total al Europei] au fost totuşi deosebit de importante, deopotrivă din cauza prosperităţii pe care au adus-o unor navigatori precum cei olandezi, cît şi deoarece au reprezentat marja de supravieţuire pentru oraşe capitale ca Lisabona." Charles Tilly, „Food Supply and Public Order in Modern Europe" (mimeografie, p.45). Vezi Pierre Jeannin, „Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europa (XVIe-XVIIIe siècles)", *Revue historique*, CCXXXI, ian.-martie 1964, p.62. Jeannin îl citează pe E.Scholliers care precizează că, între 1562-1569, cerealele baltice au furnizat 23% din consumul olandez.

Al doilea răspuns este că cerealele baltice erau importante pentru zonele marginale ale economiei mondiale ca întreg: „Traficul local şi cel internaţional de cereale sînt inextricabil întreţesute. Ar fi o eroare în cazul unei mărfi, precum cerealele, să gîndeşti în termenii unei economii duale cu două sectoare reciproc distincte. Dacă acest argument este întemeiat, atunci ofertele din aria baltică ar putea fi socotite marginale în raport cu cererea totală şi cu oferta totală. Urmează deci că schimbări relativ mici în cantităţile totale oferite şi/sau cerute erau în stare să provoace schimbări relativ ample în acel sector marginal în care se găseau cerealele baltice". Glamann, „European Trade, 1500-1700", *Fontana Economic History of Europe*, II, 6, 1971, p.44.

32. „În secolul al XVI-lea, intrarea metalelor preţioase «susţine» moneda curentă, ducînd la devalorizarea metalului în locul devalorizării banilor. Metalele preţioase sînt responsabile pentru sporirea preţului în argint (*prix- argent*), nu însă şi pentru sporirea preţului real." Michel Morineau, „D'Amsterdam à Séville; de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir?", *Annales E.S.C.*, XXIII, 1, ian.-febr.1968, p.195.

Ruggiero Romano subliniază că crizele apar şi dispar după cum calculăm în termenii preţurilor în argint şi în aur sau în termenii creditelor (banilor de cont): „[Rezultatele cercetării asupra preţurilor secolului al XVI-lea] sînt în mare parte fructul unei transformări arbitrare în preţurile în bani metalici iniţial exprimate în bani de cont: acestea nu sînt aşadar, *preţuri*, ci preţuri în argint şi preţuri în aur şi sînt

expresii, desigur, ale acelor aspecte care privesc nu istoria monetară ci istoria «metalelor»... [Cît priveşte argumentele referitoare la faptul dacă a existat ori nu o depresiune în secolul al XV-lea], raţiunile interpretărilor opuse sînt datorate în mare parte tocmai construcţiilor diferite ale curbelor preţurilor. Preţuri în argint? «criza» secolului al XV-lea; preţuri în bani de cont? «criza» se dizolvă." „Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622", *Rivista storica italiana*, LXXIV, 3, sept.1962, pp.481-482.

33. „[Metalele preţioase americane] au creat un planşeu sub care preţurile n-au putut să cadă în cursul lungii perioade de depresiune. Rolul lor a fost de a intensifica sau de a slăbi *trendurile generale*. Acesta a fost, bineînţeles, un rol important, dar unul care există şi poate fi explicat numai prin alte *trenduri*: trendurile investiţiilor bunăoară. Acestea sînt adevăratele oglinzi [ale schimbării]. Nimeni nu le poate ignora, nici nu le poate coborî la un rol secundar".

Carlo M.Cipolla, „La prétendue «révolution des prix»", *Annales E.S.C.*, X, 4, oct.-dec.1955, p.515.

34. „De aceea, dacă cineva priveşte perioada 1570-1620 în întregime, o perioadă care poate fi, pe ansamblu, socotită una inflaţionară - atît de mult încît istoricii au considerat-o perioada unei «revoluţii a preţurilor» - acela are iluzia optică a unei paradoxale descreşteri a ratei dobînzii pe toată perioada inflaţionară." Carlo M.Cipolla „Note sulla storica del saggio d'interesse - Corso, dividendi, e sconto dei dividendi del Banco di S.Giorgio del secolo XVI", *Economia internazionale*, V, 2. mai 1952, p.266.

35. Karl Marx, *Capital* (International Publishers, New York, 1967), I, cap.IV, p.146, în trad.românească: „*Capitalul*, vol.I, secţiunea a II-a, cap.IV, p.177, Ed.Politică, Bucureşti, 1960.

36. Braudel în *Chapters*, I, p.286.

37. Braudel şi Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p.449.

38. Pierluigi Ciocca precizează, pe măsură ce se apropie de sfîrşitul celor două foarte mari articole asupra ipotezei decalajului salariilor, că problema decalajului salariilor este mai puţin dificil de rezolvat decît problema evaluării cauzelor inflaţiei în secolul al XVI-lea. Vezi „L'ipotesi del «ritardo» dei salari rispetto ai prezzi in periodi di inflazione: alcune considerazioni generali", *Bancaria*, XXV, 5, mai, 1969, p.583.

39. Jorge Nadal neagă adevărul empiric al acestei afirmaţii a lui Hamilton, argumentînd că cifrele lui Hamilton au o bază metodologică eronată, întrucît el a folosit cifre ponderate pentru Anglia şi Franţa şi cifre neponderate pentru Spania. El subliniază că atunci cînd Phelps-Brown şi Hopkins i-au luat în considerare doar cifrele publicate disponibile pentru o comparare a salariilor zidarilor, toate ponderate în acelaşi fel, analiza a fost modificată fundamental. „Lecţia acestor cifre este foarte clară şi neaşteptată pentru tot secolul al XVI-lea, puterea de cumpărare a salariilor nominale, primite de către un zidar în Valencia (singurul salariu spaniol cuantificabil) a suferit un declin progresiv şi

foarte drastic, urmînd aceeaşi curbă ca şi cea a zidarului englez şi francez." *Hispania*, XIX, pp.523-524.

40. Earl J.Hamilton, „American Treasure and the Rise of Capitalism", *Economica*, IX, 27, nov.1929, pp.355-356.

Walter Prescott Webb adaugă o precizare conceptuală utilă deosebind între cîştigurile *primare* şi cele *secundare*, ambele provenite din cucerirea europeană a Americilor. „Lăsînd deoparte pămîntul - cea mai mare dintre toate avuţiile - să considerăm aurul şi argintul, produsele forestiere, blănurile şi chihlimbarul ca făcînd parte din prima categorie... Cîştigurile primare erau cele rapid dobîndite, cîştiguri care puteau fi realizate cu un minimum de investiţie şi cu o activitate preliminară redusă. Cîştigurile secundare implicau un element de aşteptare de lungă durată, şi adesea mari cheltuieli, prea mari pentru răbdarea unui agent de investiţie nerăbdător, aflat la mare depărtare. Acumulările primare au fost cele care au dat impuls capitalismului în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Cele secundare au susţinut înaintarea capitalismului în secolele al XVIII-lea şi al XIX/lea." *The Great Frontier*, Houghton, Boston, Massachusetts, 1952, pp.181-182.

Fritz Redlich ne reaminteşte că prăzile provenite din războaiele europene, o formă tradiţională de acumulare, au rămas şi ele o importantă sursă de formare a capitalului în secolul al XVI-lea.

„De Praeda Militari: Looting and Booty, 1500-1815", „Viertjahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, Supliment nr.39, 1956, pp.54-57. Diferenţa este că prada reprezintă o redistribuţie a averii europene deja existente, nu o adăugire de noi resurse.

41. Vezi Eric Kerridge, „The Movement in Rent, 1540-1640", în E.M.Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, II, pp.208-226. Vezi şi Ian Blanchard: „Dovezile publicate pînă acum pentru studiul schimbărilor rentei în perioada 1485-1547 nu sînt lipsite de ambiguitate, şi nicăieri nu este aceasta mai clar ilustrată ca în lucrarea editată de Joan Thirsk, *Agrarian History of England and Wales*, vol.IV, unde la pag.204 este scris că începînd cu anul 1470 a existat o apreciabilă creştere a rentei pentru pămîntul arabil, în vreme ce la pag.690 se afirmă că pînă în secolul al XVI-lea n-a existat o mişcare ascendentă clară. Pentru a rezolva această contradicţie aparentă trebuie să consultaţi studiile asupra proprietăţilor, dar există prea puţine. „Population Change, Enclosures, and the Early Tudor Economy", *Economic History Review*, seria a II-a, XXIII, 3, dec. 1970, p.443.

42. Pierre Vilar, „Problems on the Formation of Capitalism", Past & Present, nr.10, nov.1956, p.25. În mod suplimentar, Nadal afirmă despre Spania: „Sîntem obligaţi să conchidem, în opoziţie cu punctul de vedere a lui Hamilton, că faza inflaţionistă n-a fost nefavorabilă marilor proprietari funciari din Spania". *Hispania*, XIX, p.526.

43. Hamilton, *Int.Cong.* I, 1960, p.160.

44. Ciocca le rezumă în *Bancaria*, XXV, 4, apr.1969, pp.425-426 (nota de subsol 13).

45. John U.Nef, „Prices and Industrial Capitalism in France and England", *The Conquest of the Maerial World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, p.254.

Hamilton neagă punctul de vedere al lui Nef în „Prices and Progress", *Journal of Economic History*, XII, 4, toamnă, 1952, pp.333-334. Dar Ciocca precizează: „Observaţia [de mai sus a] lui Hamilton că importanţa celor doi factori în chestiune este mai mică în faza istorică a comercializării progresive şi a naşterii proletariatului ni se pare validă şi convingătoare. Totuşi este necesară prudenţa cea mai mare". *Bancaria*, XXV, p.428.

46. Vezi E.H.Phelps-Brown şi Sheila V.Hopkins, „Wage- Rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century", *Economica*, XXIV, nr.96, nov.1957, p.293. Vezi Jean Delumeau asupra preţurilor la Roma: „În termeni mai generali indicele decenal al grîului a fost întotdeauna superior faţă de cel al celorlalte preţuri [diferite produse alimentare, vin, lemn de foc, ceară] în tot cursul celor 40 de ani, din 1590 pînă în 1629, cu o singură excepţie posibilă: aceea a stafidelor între 1610 şi 1619. Şi chiar atunci apare o excepţie care confirmă regula, pentru că preţul stafidelor a fost nefiresc de ridicat la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea". *Vie économique et sociale de Rome dans le seconde moitié du XVIe siècle*, Boccard, Paris, II, pp.741-742.

47. Phelps-Brown şi Hopkins prezintă date pentru reducerea salariului real în secolul al XVI-lea în sudul Angliei, în Franţa, Alsacia, Münster, Augsburg, Valencia şi Viena, în Tabelul II „Builders Wage-rates, Prices and Population: Some Further Evidence", *Economica*, XXVI, nr.101, feb.1959, p.21. Jean Fourastié şi René Grandamy nu sînt siguri cît de reală a fost scăderea nivelului de trai din secolul al XV-lea pînă în secolul al XVI-lea, dar ei apreciază că între secolul al XV-lea şi secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, preţul real al grîului s-a cvadruplat. „Remarques sur les prix salariaux des céréales et la productivité du travailleur agricole en Europe du XVe et XVIe siècles", *Third International Conference of Economic History* - München, 1965, Mouton, Paris, 1968, p.650.

48. Slicher van Bath, *Agrarian History*, tabelul I, p.327.

49. Ciocca, *Bancaria*, pp.578-579.

50. Carlo Cipolla, „The Economic Decline of Italy", în Brian Pullan, ed. *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Eixteenth and Seventeenth Centuries*, Metheun, London, 1968, pp.139, 140. Vezi Brian Pullan, „Wage-earners and Venetian Economy, 1150-1630", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, nr.3, 1964, pp.407-426; Domenico Sella, „Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVIe et XVIIIe siècles", *Annales E.S.C.*, XII, 1, ian.-martie, 1957, în sp. pp.40-45: Sella numeşte Veneţia „un oraş bogat" unde costul înalt al vieţii se datora rentelor împovărătoare şi salariilor ridicate.

51. Vezi Verlunden *et al.*, *Annales E.S.C.*, X, p.198. Vezi Herman Van der Wee: „În consecinţă Brabantul nu a cunoscut un colaps

catastrofic al veniturilor reale ale maselor de salariaţi, cum a fost cazul în alte ţări europene în decursul secolului al XVI-lea", *The Growth of the Ant werp Market and the European Economy*, Nighoff, Haga, 1963, II, p.386.

52. Aceasta ne duce înapoi la întrebarea de ce „vechile" centre ale comerţului au fost centre. Aceasta este cu totul o altă poveste. Sylvia Thrupp oferă următoarea explicaţie succintă: „Flandra şi nordul Italiei sînt de departe cele mai interesante arii, deoarece fertilitatea solului lor şi uşurinţa cu care puteau importa alimente străine din regiunile-«grînar» apropiate au favorizat o mare densitate a populaţiei. Aceasta le-a asigurat nu numai un mare rezervor de muncă ţărănească sezonieră liberă pentru munca industrială, dar de asemenea le-a permis să urbanizeze o proporţie mai ridicată a populaţiei." „Medieval Industry, 1000-1500", *Fontana Economic History of Europe*, I, 6, 1971, p.47.

53. Ne referim la diferenţieri în raport de ţară. Existau de asemeni diferenţieri în raport cu grupurile sociale dinăuntrul unei ţări, care sînt examinate în discuţia noastră cu privire la relaţia dintre rente, profituri şi nivelurile de salarizare. Între categoriile celor cu plată salarizată, nu par a fi existat asemenea diferenţieri. Or cel puţin acesta a fost cazul pentru plata meseriaşilor şi a lucrătorilor în industria construcţiilor din Anglia, unde „nivelul salariului lucrătorului din construcţii s-a schimbat în aceeaşi proporţie cu cel al meseriaşului, cu o mare constanţă de la Ciuma Neagră pînă la primul război mondial". E.H.Phelps-Brown şi Sheila V.Hopkins, „Seven Centuries of the Prices of Consumables, Compared with Builder's Wage-rates", în E.M.Carus-Wilson, ed. *Essays in Economic History*, St.Martin's, New York, 1966, II, p.189.

54. „Dar nu ar trebui oare să concepem «marile valuri» ale activităţilor economice şi ale preţurilor în termenii unei alternări istorice între perioadele de intensificare a exploatării coloniale şi cele de expoloatare sporită a muncii europene, amintind exprimarea profund grăitoare a lui Marx: «Sclavajul mascat al lucrătorilor salariaţi în Europa avea nevoie ca piedestal de sclavia pură şi simplă din Lumea Nouă»", Villar, *Past & Present*, nr.10, p.34.

55. Ipoteza lui Hamilton că salariile spaniole s-au păstrat la acelaşi nivel cu preţurile apare cu totul nefondată. Într-adevăr, investigaţii suplimentare ar [putea dezvălui uşor o deteriorare vizibilă în standardele de viaţă ale majorităţii populaţiei castiliene în tot cursul primei jumătăţi de secol. O asemenea deteriorare, combinată cu un nivel ridicat al preţurilor castiliene *în raport cu cele ale altor state europene*, ar avea o mare importanţă pentru explicarea structurii speciale a economiei Castiliei spre sfîrşitul secolului: o economie mai apropiată în multe privinţe de aceea a unui stat est-european precum Polonia, care exporta materii prime de bază, importînd, în schimb, produse de lux, decît de economiile statelor europene occidentale. În măsura în care industriile au supravieţuit în Castilia, ele au avut tendinţa de a fi industrii de lux pentru satisfacerea nevoilor celor înstăriţi, puţini la număr, fiind supuse competiţiei străine în creştere".

J.H.Elliott, „The Decline of Spain", *Past & Present*, nr.20, nov.1961, p.62. Cursivele noastre. Dezvoltările în Catalonia erau similare. Vezi „Comments" ale lui Jaime Vicens Vives la „Rapport de M.Malowist", în *IXe Congrès Internationale des Sciences Historiques*, II, *Actes*, Lib.Armand Colin, Paris, 1951, în care Vicens face comparaţie între „cel de-al doilea feudalism" în Catalonia şi în Polonia.

56. Phelps-Brown şi Hopkins, *Economica*, XXIV, p.298.

57. *Ibidem*, p.299.

Această analiză este foarte apropiată de cea a lui Dobb: „Ne putem întreba cum a fost posibilă, în condiţiile reducerii consumului real al maselor, o creştere a nivelului preţurilor care să permită obţinerea în acea perioadă a unor mari profituri (care depindeau în esenţă de diferenţa dintre preţuri şi salariile în bani corelat cu nivelul producţiei de mărfuri). Cu alte cuvinte, de unde creşterea cererii? Răspunsul constă, aparent, în faptul că tocmai cheltuielile celor bogaţi şi ale stărilor mijlocii (i.e. noua burghezie şi Coroana, şi de asemeni noua clasă a capitaliştilor provinciali şi a fermierilor liberi) au fost cele care au stimulat expansiunea pieţii: cheltuielile sporite ale acestor pături au creat, într-un anume sens, condiţiile pentru realizarea profitului. Multe dintre industriile în expansiune ale acestei perioade au servit consumul de lux ale celor mai înstăriţi. S-a înregistrat de asemeni o sporire a investiţiei în construcţiile navale, în construcţii (şi într-o foarte mică măsură) în instalaţii mecanice şi în unelte meşteşugăreşti, precum şi în echipament militar şi în armament. La acestea trebuie adăugat efectul important al comerţului exterior - comerţ desfăşurat în condiţii foarte favorabile şi răsplătit prin intrări apreciabile de metale preţioase în regat". *Studies*, p.120.

Braudel adaugă propria sa analiză în privinţa cauzelor pentru care marii proprietari n-au fost afectaţi în mod necesar de inflaţia preţului în modul pe care l-a presupus iniţial Hamilton: „Revoluţia preţurilor... nu a fost, ca prin miracol, neapărat democratică. Ea a uşurat acele poveri şi rente ale ţărănimii care se plăteau în bani şi care fuseseră fixate cu mult înaintea descoperirii Americii. De fapt, drepturile feudale asupra gospodăriilor ţărăneşti erau adeseori neîmpovărătoare, uneori ele nu reprezentau mai nimic. Dar nu întotdeauna, şi mai ales datorită faptului că seniorul primea adesea plăţile şi în natură, plăţi care urmau cursul pieţii... În plus, atît în lumea mediteraneană ca şi în restul Europei, împărţirea pămîntului n-a fost niciodată făcută odată pentru totdeauna...". *La Méditerranée*, II, p.51.

58. „Capitalismul avea nevoie de *capital*, şi nu-i uşor să ne imaginăm un instrument mai puternic de acumulare a acestuia decît acumulările forţate impuse printr-un raport preţ/salarii foarte favorabil".

Earl J.Hamilton, *Journal of Economic History*, XII, p.338. Vezi J.M.Keynes: „Astfel, o inflaţie a profitului provoacă în mod aproape sigur o distribuţie mai inegală a avuţiei - dacă efectele sale nu sînt contrabalansate prin impunere directă de felul celei care este caracteristică Angliei moderne [1930], nu însă altor perioade sau zone". *A Treatise on Money*, McMillan, Londra, 1950, II, p.162.

59. „Dacă această clasă de mari proprietari domină Europa la începutul secolului al XVII-lea, explicaţia este că ea a cedat mai puţin decît se spune de obicei. Astfel stînd lucrurile nu-i o nebunie dacă atîţia negustori şi bogătaşi din oraşe cumpără ogoare sau domenii". Braudel, *La Méditerranée...*, I, p.479.

60. „Preţurile au determinat întîrzierea investiţiilor, iar prin scăderea ratei reale a dobînzii au încurajat împrumuturile pentru investiţii care anticipau cîştigurile. Pe scurt, preţurile mărite şi salariile rămase în urmă au furnizat capital şi au asigurat un puternic stimulent pentru a-l folosi în manieră capitalistă". Hamilton, *Journal of Economic History*, XII, p.339.

61. „Ceea ce trebuie să explicăm noi în cazul Franţei nu este, ca în cazul Angliei, să lămurim de ce capitalismul industrial a făcut un aşa de mare progres în perioada revoluţiei preţurilor, ci de ce a făcut unul aşa de mic". Nef, *The Conquest of the Material World*, 1964, p.242.

62. „Istoria Franţei sugerează că un declin prelungit al salariului real, chiar dacă reprezintă fără îndoială un stimulent al spiritului de întreprindere, nu constituie prin el însuşi o influenţă suficient de puternică pentru a determina o serioasă accelerare a ratei creşterii industriale. Este posibil ca în cursul ultimului sfert al secolului al XVI-lea prăbuşirea standardului de viaţă al lucrătorilor să fi fost aşa de mare încît să limiteze creşterea cererii pentru unele produse industriale, iar mizeria celor săraci mai mult să fi împiedicat decît să fi ajutat progresul manufacturierilor în timpul războaielor religioase [Nef, *ibid*, p.267]". Ideea lui Nef este susţinută şi de către David Felix, în „Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies", *Quarterly Journal of Economics*, LXX, 3, aug.1956. Vezi în mod special pp.443-451.

63. E.L.Jones şi S.J.Woolf, „The Historic Role of Agrarian Change in Economic Development" în Jones şi Woolf, ed., *Agrarian Change and Economic Development*, Methuen, London, 1969, I. Cursivele noastre.

64. *Ibid*, p.2.

65. Vezi discuţia în François Mauro, *Le XVIe siècle européen: aspects économiques*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966 - Collection Nouvelle Clio, 32, pp.285-286.

66. Vezi Charles Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 vol., De Tempel, Brugge, 1955.

67. Bloch, *Cambridge Economic History of Europe*, I, p.247. Vezi de asemenea Marc Bloch, „Mediaeval «Inventions»" în *Land and Works in Medieval Europe*, Univ.of California Press, Berkeley, 1967, p.180.

68. Exponentul clasic al acestui punct de vedere este Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, Deutsch, London, 1964. Pentru o formulare mai recentă a acestui punct de vedere, vezi Sergio Bagú, *La economía de la sociedad colonial, Pensamiento crítico*, nr.27, apr.1969, pp.53-61.

69. Eric Wolf notează că exploatările miniere de *mici dimensiuni* şi exploatarea pe *unităţi mici* a trestiei de zahăr s-au dovedit amîndouă

neeconomice din motive tehnologice în America Centrală şi au cedat destul de repede locul întreprinderilor capitaliste la scară mare. În cazul exploatărilor miniere, avansul tehnologic a constat în introducerea sistemului *patio* în 1557 prin care argintul este extras din minereu cu ajutorul mercurului, şi care cerea utilaje costisitoare în special de cînd cu noul proces a devenit profitabil mineritul în adîncime. În producţia de zahăr morile de mari dimensiuni sau *ingenio* au fost cele ce-au reclamat investiţii la scară mare. Cerinţe tehnologice similare au generat consecinţe sociale similare pentru producţia de indigo. Vezi *Sons of the Shaking Earth*, Univ. of Chicago Press, Illinois, Chicago, 1959, pp.177-180.

70. „Primul rezultat al extinderii producţiei de trestie de zahăr în Madeira şi în Canare în secolul al IV-lea a fost marea competiţie cu producătorii europeni deja existenţi. Aceasta a fost accentuată pe măsură ce coloniile americane au început să producă. Prin 1580, ... industria siciliană era muribundă... În Spania industria lîncezea... Micile industrii medievale de zahăr din sudul Italiei, din Malta, insulele Rodos, din Creta şi Cipru, toate au suferit un declin similar şi eventuaal au dispărut. Atît în Madeira cît şi în Insulele Canare producţia de zahăr a implicat folosirea muncii sclavilor africani... Această folosire a sclavilor i-a ajutat probabil pe insulari să vîndă la un nivel de preţ sub cel al altor producători europeni, dar Madeira şi Canarele au sucombat la rîndul lor în faţa competiţiei braziliene şi a Indiilor de Vest... La tropicele americane istoria zahărului şi a sclavajului sînt chiar mai strîns legate. Dintre toate culturile de export tropicale din această perioadă, trestia de zahăr cerea cea mai mare cantitate de muncă manuală, în special pentru recoltare. Nevoia unei mori în apropierea terenului de cultură, la care transportul trestiei trebuia organizat în cîteva ore de la tăiere, a cerut pentru prima dată stabilirea unui sistem de plantaţii... Fără îndoială trestia de zahăr a fost principala cauză a sclavajului agrar la tropice". Masefield, „*Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.289-290.

Insulele ca trepte care duc spre colonizarea transatlantică nu reprezintă un fenomen exclusiv iberic. A.L.Rowse arată că acelaşi lucru s-a petrecut şi în nordul Europei în trei trepte: de pe continent spre Anglia, din Anglia spre Irlanda şi apoi din Anglia spre America de Nord. „Putem socoti popularea Americii de Nord ca o extensie peste Atlantic a unor procese petrecute cu o mie de ani înainte, în timpul *Volkerwanderungen* (migraţiilor), prin care Anglia a fost colonizată de către anglo-saxoni... Unificarea insulelor [Anglia şi Irlanda] a oferit baza pentru marea înaintare peste Atlantic, pentru exodul de stocuri spre America de Nord, poarta deschisă pentru care au luptat elisabetanii.. Să observăm ceea ce a fost puţin sesizat de istorici, că tocmai acele persoane care au fost cel mai profund preocupate de plantaţiile şi colonizarea Irlandei de Sud - Humphrey Gilbert, Walter Raleigh, Richard Grenville - au deţinut rolul diriguitor în stabilirea primelor colonii în Virginia, ca şi cum Irlanda ar fi fost un proiect pentru America". Rowse, „Tudor Expansion: The Transition from

Medieval to Modern History". *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, XIV, 3, iulie, 1957, pp.310, 315.

71. „Sclavajul şi comerţul cu sclavi a înflorit în Mediterana cu multe secole înainte ca europenii să-şi fi început expansiunea în Africa, şi comerţul atlantic care s-a dezvoltat în timpul celui de-al XV-lea secol n-a fost în nici un fel un simplu produs secundar accidental al descoperirii Africii... Schimbarea cea mai importantă, aceea de la negoţul în special pentru nevoile casnice la sclavia predominant pentru plantaţii şi pentru pieţele coloniale, se petrecuse cu mult înaintea descoperirii Americii. În general culoarea sclavului s-a schimbat în timpul secolului al XV- lea de la cea albă la cea neagră, şi a existat o tendinţă progresivă de a trata sclavii în masă ca pe nişte bunuri neînsufleţite ale comerţului mai degrabă decît ca pe nişte indivizi care lucrau pentru o familie ori pentru o fermă ca rob domestic ori ca lucrător agricol". Anthony Luttrell, *The Transatlantic Slave Trade*, pp.78-79.

72. Probele care confirmă faptul că sclavii erau aduşi din afara economiei mondiale proprii unui anumit stat pot fi găsite în studiul lui Charles Verlinden asupra Cretei din secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Creta era atunci o colonie veneţiană, servind deopotrivă ca centru al unei agriculturi exploatate în sistem fiscal-comercial şi ca antrepozit. În această din urmă ipostază ea a fost un pivot al comerţului cu sclavi. Sclavii erau aduşi din variate părţi ale sud- estului Europei, Rusia şi sud-vestul Asiei (toate arii din afara economiei mondiale mediteraneene de atunci) pentru a fi folosiţi în Creta şi în alte colonii veneţiene şi pentru a fi revînduţi în Egipt, sudul Franţei, şi răsăritul Spaniei. Vezi „La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves au XIVe et XVe siècles", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, III: *Medioevo*, Dott. A.Giuffrè Ed., Milano, 1962, pp.591-619.

73. Vezi Braudel, *La Mediteranée*, I, pp.144-145.

74. Sherburne F.Cook şi Leslie Boyd Simpson arată o cădere de la 11 milioane în 1519 în Mexic la 6,5 milioane în 1540, la circa 4,5 milioane în 1565 şi pînă la circa 2,5 milioane în 1600. Vezi *The Population of Central Mexico in the Sixteenth Century*, Ibero-Americana: 31, Univ.of California Press, Berkeley, 1948, pp.10-16, 38, 43, 46. Woodraw Borah adaugă cifra de 1,5 milioane pentru 1650. Vezi *New Spain's Century of Depression*, Ibero-Americana: 35, Univ. of California Press, Berkeley, 1951, p.3.

75. „Nimicirea pe scară mare a populaţiei indigene din Brazilia a fost tot atît de drastică [egalînd-o pe aceea a Mexicului]. Iezuitul José de Anchieta observa că «numărul populaţiei istovite în aceste locuri (Bahía) de douăzeci de ani încoace (1583) pare ceva de necrezut», şi furnizează date care dezvăluie o distrugere de populaţie la o scară similară celei din Mexic". Celso Furtado, *Economic Development of Latin America*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1970, 5, nota de subsol 2.

Pentru Peru vezi Alvaro Jara: „Întreprinderile miniere devoratoare s-ar fi prăbuşit dacă nu ar fi existat rezervele unei mase de populaţie de

mare densitate în stare să hrănească o vreme curba declinului democrafic". „Estructuras de colonización y modalidades de tráfico en el Pacífico Sur Hispano-Americano", în *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVᵉ-XIXᵉ siècles*", VIIᵉ Colloque, Compuission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, p.251.

76. Vezi J.H.Parry, *The Age of Reconnaissance*, Mentor Books, New York, 1963, pp.245-246.

77. Vezi Gabriel Ardant despre legătura dintre cerinţele de calificare şi formele de organizare a muncii în discuţia sa privind eliminarea graduĺară a restricţiilor juridice: „Logica unui sistem care cerea şerbului să producă mai mult şi în acelaşi timp să-şi organizeze propriul său program de muncă a condus atît la un sistem de retribuţii fixe, cît şi la o mai mare libertate... Că înlocuirea dărilor cu remuneraţii [redevances] ar putea spori productivitatea a fost observat chiar de către seniori." *Théorie sociologique de l'impôt*, I, pp.46-47. Vezi şi *Ibid*, I, p.194.

78. Vezi discuţia în Rushton Coulbourn, ed., *Feudalism in History*, Princeton Univ.Press, Princeton, New Jersey, 1956. Vezi Claude Cahen, „Au seuil de la troisième année: Reflexions sur l'usage du mot «féodalité»", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, partea 1, aprilie, 1960, pp.2-20; Dobb, *Studies*, pp.33-37; Lefevre, *La Pensée*, nr.65; Henryk Lowmianski, „The Russian Peasantry", *Past & Present*, nr.26, nov.1963, pp.102-109; Joshua Prawer şi S.N.Eisenstadt, „Feudalism", în *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan and Free Press, New York, 1968, V, pp.393-403; George Vernadsky, „Feudalism în Rusia", *Speculum*, XIV, 3, iulie 1939, pp.300-323; Max Weber, *Economy and Society*, Bedminster Press, Totowa, 1968, I, pp.255-256.

79. Dobb, *Studies*, p.66.

80. Vezi discuţia lui Charles Gibson în care el indică cum anume acele *encomiendas* aflate direct sub jurisdicţia Coroanei şi administrate de persoane numite *corregidores* au evoluat de la ceea ce numim noi muncă aservită în sistem fiscal-comercial (*coerced cash- crop labour*) spre un sistem de impozitare a ţăranilor în care aceşti *corregidores* deveniseră de fapt nişte încasatori fiscali (*tax-farmers*). *The Aztecs Under Spanish Rule*, Stanford Univ.Press, Stanford, California, 1964, pp.82-97.

81. Această reînnoire a iobăgiei, care s-a petrecut ca atare în Germania, n-a fost o întoarcere la vechea stare de lucruri, nici o simplă repetiţie la răsărit de Elba a unor forme medievale depăşite. Influenţele pieţei mondiale capitaliste care dezlegaseră „a doua iobăgie" au impus legi noi asupra dezvoltării sociale locale.

În primul rînd, a fost necesară asigurarea unei cantităţi sporite de cereale. Pentru a realiza lucrul acesta, tehnica sistemului *Dreifeldwirtschaft* datînd din Evul Mediu mijlociu a trebuit să lase loc unei tehnici mai moderne împrumutate de iuncheri de la olandezi, aceea de *Koppelwirtschaft* pe care au adaptat-o nevoilor lor (*Preussische Schlagwirtschaft*).

În al doilea rînd, scopul producției agricole a încetat de a mai fi acela de a produce bunuri de consum într-o economie de subzistență, devenind producătoare de mărfuri destinate pieței mondiale. Ca o consecință, exacțiunile asupra țărănimii au căpătat caracter de „acumulare primitivă a capitalului...". Henri H.Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines - asservissement et pénétration capitaliste*, Editura Academiei, București, 1969, p.15.

82. Vezi Bagú, *Pensamiento crítico*, nr.27, pp.34-35, 42-53, 61.

83. Vezi Luigi Bulferetti, „L'oro, la terra e la società: une interpretazione del nostro Seicento", *Archivio storico lombardo*, Seria a 8-a, IV, 1951, *passim*.

84. Luis Vitale, „España antes y después de la conquista de America", *Pensamiento critico*, nr.27, apr., 1969; p.12.

85. Wolf, *Peasants*, p.54.

86. „Fieful a fost acordat [venețienilor] cu deplină libertate de folosire; el putea fi, așadar, schimbat sau înstrăinat oricui, cu excepția grecilor și evreilor". Abrate, *Economia e storia*, IV, p.262.

87. Pietro Vaccari, „Ilavatori della terra nell'occidente e nell'oriente dell'Europa nella età moderna", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit.Cisalpino, Milano, 1957, II, p.969.

88. Henri H.Stahl, *Les anciennes communautés*: „Fiecare «epocă istorică» este caracterizată de coexistența într-o singură arie culturală a mai multor țări avînd niveluri inegale de dezvoltare. Există întotdeauna cîteva țări în punctul cel mai înaintat al progresului și țări înapoiate. O «eră istorică» capătă în mod necesar caracterul impus de țările cele mai avansate. Acele țări care sînt rămase în urmă trebuie să se supună legii «epocii»" [p.17].

89. „*Encomenderos* au investit tributul în întreprinderi de tot felul: miniere, agricole, zootehnice, industriale, comerciale. Dar investițiile s-au concentrat, așa cum era de așteptat, cel mai mult în minerit și mai tîrziu în creșterea animalelor". José Miranda, *El tributo indígena en la Nueva España durante el siglo XVI*, El Colegio de Mexico, Mexico, 1957, p.186. Asupra relației dintre tribut și producția de mătase, vezi pp.197-204. Asupra relațiilor tributului cu aprovizionarea de bază a populației neagricole, vezi pp.204-223.

90. „Din punct de vedere juridic, *encomienda* a fost un factor benign al hispanizării indiene. Trăsătura sa esențială a fost legarea unor grupuri de indieni de coloniștii spanioli priveligiați. Beneficiarii, numiți *encomenderos*, aveau dreptul să ceară tribut și muncă din partea indienilor care le erau repartizați. Indienii, deși obligați să presteze muncă și să dea tribut pe toată durata care-i ținea legați de coloniști, erau considerați liberi pentru motivul că nu constituiau proprietatea acestor *encomenderos*. Libertatea lor a stabilit o distincție legală între *encomienda* și sclavie... Concesiunea unei *encomienda* nu conferea drept de proprietate funciară, autoritate juridică, dominion ori *señorío*". Gibson, *The Aztecs*, p.58. Vezi descrierea jurisdicției, a condiției economice și sociale a indienilor din *encomiendas* în J.M.Ots Capdequí,

El estado español en las Indias, Fondo de Cultura Económica, Mexico, 1941, pp.24-33.

91. „Ţelul... a fost de a stabili un sistem de muncă salariată voluntară cu obligaţii moderate; dar anticipînd că indienii ar putea să nu-şi ofere serviciile în mod voluntar, această rînduială a determinat ulterior autoritatea regală din colonii să furnizeze mînă de lucru coloniştilor care aveau nevoie de ea. Dintr-un punct de vedere, această rînduială avea menirea de a preveni abuzurile care ar fi putut să apară dintr-o relaţie directă între stăpînul spaniol şi *encomenderos* indieni pentru a-i constrînge pe indieni să muncească. Dintr-un alt punct de vedere, semnificaţia unei asemenea orînduieli consta în faptul că în cazul în care efortul de a stabili un sistem voluntar ar fi eşuat datorită refuzului indienilor de a accepta muncile, statul ar fi fost gata să acţioneze ca mediator şi să protejeze interesul public constrîngînd lucrătorul să muncească". Silvio Zavala, *New Viewpoints on the Spanish Colonization of America*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadephia, 1943, p.94. Vezi şi lucrarea sa clasică, *Le encomienda indiana*, Centro de Estudios Historicos, Madrid, 1935. Vezi sinteza punctelor de vedere în John F.Bannon, ed., *Indian Labor in the Spanish Indies: Was There Another Solution?*, Heath, Indianapolis, Indiana, 1966.

Vezi de asemeni Alvaro Jara asupra *encomienda* în Chile: „Nativii au fost constrînşi să participe într-un sistem de producţie în care li se cerea să furnizeze Spaniei un surplus care depăşea considerabil propriile lor nevoi, destul de reduse". *Guerre et société au Chili: Essai de sociologie coloniale*, Institut des Hautes Etudes de l'Amérique Latine, Paris, 1961, p.46.

92. Zavala, *New Viewpoints*, p.95.

93. Acesta pare a fi punctul de vedere al lui Bagú. Vezi *Pensamiento critico*, nr.27, pp.32-33. Echivalentul, în Brazilia, al abolirii servituţilor personale în *encomienda* de către Coroana spaniolă în 1549 a fost procesul prin care Coroana portugheză şi-a retras *capitanias hereditarias*, transformîndu-i în *capitanias da coroa.* Prima acţiune de acest tip a avut loc chiar în acelaşi an, 1549. Vezi J.Capistrano de Abreu, *Capítulos de historia colonial (1500-1800)*, Ed. da Soc.Capistrano de Abreu, Tipografia Leuzinger, Rio de Janeiro, 1928, pp.63-76.

94. Luis Vitale susţine: „În perioada primilor ani ai Conquistei, *encomenderos* au încercat să-şi revendice independenţa. Coroana spaniolă, preocupată să evite apariţia în America a unui grup de lorzi care i-ar fi putut respinge autoritatea, a dezvoltat o puternică administraţie cu scopul de a contracara orice izbucnire feudală... *Encomendero* n-a fost stăpînul indienilor, nici n-ar fi putut impune o justiţie, deoarece «indianul nu era şerbul acestui *encomendero* ci supusul regelui...» Astfel *encomienda* servagiilor a fost înlocuită de *encomienda* tributului în bani... Lucrătorul salariat a constituit o relaţie capitalistă embrionară între clase şi a format o nouă clasă de salariaţi". *Latin America*, pp.37-38.

Vezi José Miranda: „*Encomendero* este, înainte de toate, omul timpului său, împins de dorința profitului, făcîndu-și din avere țintă. Pentru contemporanii săi, *encomendero* este omul de acțiune al cărui suflet reflectă cu o extremă intensitate ideile și dorințele noii lumi. El este foarte deosebit de omul medieval... El nu-și limitează aspirațiile, ca seniorul feudal, la bucuria simplă a tributului și a supunerii, ci le convertește în fundamentul unui cîștig multiplu... Astfel, *encomendero* acordă prioritate elementului recrutării capitaliste a muncii [*repartimiento*] în *encomienda*, singurul element care poate conduce spre obiectivul pe care-l urmărește cu atîta ardoare - averea". „La función económico del encomendero en los orígenes del regimén colonial, Nueva España (1525- 1531)", *Anales del Instituto Nacional de Anthropología e Historia*, II, 1941-1946, pp.423-424. El este un capitalist în viziune și modul de a opera, dar nu unul care, așa cum precizează Miranda (vezi pp.431-444), aduce capital financiar în întreprindere. Capitalul său inițial este ceea ce-i dă statutul, el obținîndu-și capital, în continuare, din profiturile sale.

95. Fernando Guillén Martinez merge așa de departe încît afirmă: „Fapt este că *encomienda* și *mita* au putut supraviețui ca instituții doar în acele arii în care, în virtutea numărului ori a forței de inerție, instituțiile tribale indiene au fost păstrate. Atîta timp cît în sufletul oamenilor s-a menținut o legătură magică între șefie (*cacique*) și sclavia colectivă, indianul a mers solemn și resemnat la munca lui și la propria sa exterminare. Dar cînd evanghelizarea creștină și metisajul (*mestizaje*) au dezintegrat tribul, lăsînd loc individualismului, indianul nu-și va mai permite să fie subordonat unui servilism organizat..." *Raíz y futuro de la revolución*, Ed.Tercer Mundo, Bogotá, 1963, p.80. Despre definiția și originea *mitei*, vezi Ots Capdequí, *El estado español*, pp.31-32.

96. Furtado, în *Economic Development of Latin America*, susține, în fapt, că acolo unde clasa conducătoare tradițională locală a fost slabă, „*encomienda* s-a dovedit ineficace ca formă de organizare socială, iar *encomendoro* a recurs la forme de sclavaj mai directe, forțînd oamenii să desfășoare o muncă intensivă în condiții cu totul deosebite de cele cu care fuseseră obișnuiți. Acest sistem a generat o rapidă reducere a populației" (p.10- 11).

97. „Pornind de la decretul dat de *Tasa de Santillan* din 1559, care stabilea ca o șesime din aurul zăcămintelor aurifere, *sesmo*, să fie plătit anual indienilor fiecărei *encomienda* pentru munca lor, a fost posibil a se determina că o atare participare a căpătat semnificația foarte bine precizată a unui salariu social sau comunitar care intra, ca sumă globală, în tezaurul fiecărei comunități sau a fiecărui sat indian". Alvaro Jara, „Una investigación sobre los problemas del trabajo en Chile durante el periódo colonial", *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2, mai, 1959, p.240.

98. De fapt unele arii n-au avut deloc un sistem feudal în timpul Evului Mediu. Ele au cunoscut numai „al doilea" feudalism, niciodată

însă pe primul. Stahl dovedeşte asta pentru Moldova şi Valahia. Vezi *Les anciennes communautés*, pp.241-244.

99. „Bogăţia naturală a Europei răsăritene... a necesitat un mare efort pentru a o face profitabilă. O anumită balanţă a puterii între statele care se întemeiaseră în secolele al XII-lea şi al XIII-lea a arătat că invaziile reciproce n-ar fi putut aduce nimănui cîştig. În plus, presiunea germană asupra Boemiei şi Poloniei a constituit o ameninţare foarte serioasă. În aceste condiţii monarhii, aristocraţia laică şi cea ecleziastică s-au văzut forţate să manifeste un interes sporit pentru dezvoltarea resurselor proprii. Lucrul acesta a fost posibil, totuşi, numai prin cooperarea ţăranilor. Întrucît obligaţiile ţărăneşti erau incerte iar ţăranilor le era teamă să nu fie privaţi de surplusul producţiei lor, ei nu aveau nici un interes să-şi amelioreze metodele de muncă. Nobilii, pe de altă parte, nu-şi permiteau să-şi sporească pretenţiile faţă de şerbi, pentru că aceştia ar fi putut destul de uşor să fugă de pe moşii. Monarhii şi nobilii care doreau să-şi dezvolte proprietăţile din punct de vedere economic erau astfel constrînşi să-şi încurajeze supuşii să lucreze mai intensiv şi să introducă noi metode, îndeosebi în domeniul agriculturii. Ei au ajuns la aceasta introducînd obiceiul german sau mai degrabă apusean, prin care îndatoririle ţărăneşti nu erau numai reglementate ci şi reduse. Comutarea obligaţiilor şi a dărilor în natură în rente băneşti care a apărut în Boemia la începutul secolului al XIII-lea şi a fost practicată ceva mai tîrziu în Polonia, reflecta deja dezvoltarea agriculturii şi progresul diviziunii sociale a muncii". M.Malowist, „The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages", *Past & Present*, nr.33, aprilie 1966, pp.14-15. Vezi Jerome Blum, „Rise of Serfdom in Eastern Europe", *American Historical Review*, LXII, 4, iulie, 1957, pp.807-836.

100. *Grundsherr*, un simplu rentier, a devenit *Gutsherr*, un producător direct. Vezi discuţia în Hans Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815*, Harvard Univ.Press, Cambridge, Massachusetts, 1966, cap.I. Vezi discuţia referitoare la felul în care, în Slovenia, nobilii şi-au depăşit dificultăţile economice prin extinderea domeniului, ridicarea rentelor cuvenite, şi prin preluarea pe seamă proprie a comerţului, în Ferdo Gestrin, „Economie et société en Slovénie au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, XVII, 4, iulie-august, 1962, p.665.

101. „Zona colonială de la răsărit de Elba a avut [înaintea secolului al XV-lea] iuncării săi individuali, nu însă o clasă a iuncărilor, cu excepţia cavalerilor teutoni. Formarea unei clase a nobililor proprietari de pămînt strîns unită, cu mari ambiţii sociale şi politice, dezvăluind soliditate şi conştiinţa de clasă, o voinţă colectivă tradusă în mijloace de apărare imbatabile şi în agresiune, un orgoliu de castă şi *esprit de corps*, a reprezentat principalul rezultat al secolelor al XV-lea şi al XVI-lea... Cronologic, aceasta coincide cu ascensiunea *gentry*-lor în Anglia şi Ungaria, a unei nobilimi funciare în Boemia şi Moravia şi a acelei *szlachta* în Polonia, alături de acel declin politic şi economic al nobilimii fără ocupaţie compusă din rentieri feudali seniorali şi din

proprietari absenteişti în Franţa şi Germania apuseană." Hans Rosenberg, „The Rise of the Junkers in Brandenburg-Prussia, 1410-1653", *American Historical Review*, XLIX, 1, oct.1943, p.4. A se observa că Rosenberg include Anglia în categoria ţărilor est-europene. Cum vom vedea mai încolo, aceasta este de înţeles, dar poate crea confuzii. Unul dintre elementele pe baza căruia se face această legătură a *gentry*-lor englezi cu moşierii Europei răsăritene este oferit de Zs.P.Pach, care spune că ambele categorii erau de tipar „burghez". Vezi „Die Abbiegun der Ungarischen Agrarenentwicklung von der Westeuropaischen", în *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Résumés des communications*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, p.155.

102. M.Malowist, „Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries", *Past & Present*, nr.13, aprilie 1958, p.33. Vezi, de asemenea, M.Malowist, „The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Latter Middles Ages", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 1, aprilie 1966, pp.15-28. Stanislaw Hoszowski îl citează pe un diplomat englez din prima jumătate a secolului al XVII-lea, sir George Carew, care spune: „Polonia a devenit grînarul Europei şi magazia de materiale pentru construcţie de corăbii". „The Polish Baltic Trade in the 15th-18th Centuries", în *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, Academia Poloneză de Ştiinţe, Institutul de istorie, Varşovia, 1960, p.118.

103. Vezi Malowist, *Past & Present*, nr.13, pp.26-27.

104. Schimbul produselor primare ale coloniilor cu bunurile industriale ale metropolei este descris la Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Boccard, Paris, 1959, pp.304-305. Creta este descrisă ca „grînarul imperiului" [p.414]. Cît despre relaţiile similare cu ţările din afara imperiului, despre „cerealele insuficiente ale imperiului", vezi pp.327-328.

105. Vezi Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, cap.17, în special pp.211-215.

106. Vezi Oliveira Marques, *Studi in onore di Armando Sapori*, II, p.449.

107. Vezi Phillipe Dollinger, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*, Montaigne, Paris, 1964, pp.76-80.

108. Braudel, *Civilisation matérielle*, p.94.

109. B.H.Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, nr.12, p.28. Vezi Karl Helleiner: „În secolul al XVI-lea comerţul maritim inter-regional de aprovizionare cu produse alimentare avea deja o lungă istorie în urma sa. Ceea ce se poate adeveri, totuşi, este că, acum, datorită unui mai elaborat mecanism al pieţei şi, în primul rînd, unui volum cu mult sporit de surplusuri disponibile la răsărit de Elba, în Polonia şi Estonia, ariile deficitelor permanente sau temporare de cereale puteau fi aprovizionate din străinătate într-o proporţie mai mare şi cu o regularitate mai bine marcată decît în perioadele anterioare. Pe la mijlocul secolului al XVI-lea, cantitatea de cereale exportate anual prin portul Danzig era de

şase pînă la zece ori mai mare decît media anilor 1490-1492... Două sau trei noi surse importante de alimente animale s-au deschis în această perioadă europeanului: bancurile bogate de peşte de la Capul Cod pînă în Labrador au procurat cantităţi sporite de proteine, în vreme ce cîmpiile valahe şi ungare împreună cu zona de şes a Danemarcei deveniseră de cîtăva vreme terenuri de păşune pentru mari turme de cornute exportate în Austria, Germania şi Olanda". *Camb. EcoHist.Eur.*, IV, pp.77-78.

110. Reginald R.Betts, „La société dans l'Europe centrale et dans l'Europe occidentale", *Revue d'histoire comparée*, serie nouă, VI, 1948, p.173.

111. Zs.P.Pach, „The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 1, aprilie, 1966, p.13.

112. „Ridicarea economică a Europei occidentale a devenit una dintre cauzele cele mai puternice ale declinului economic al oraşelor în Europa răsăriteană". Hartung şi Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p.46. „De pe la mijlocul secolului al XV-lea pînă spre mijlocul secolului al XVIII- lea, trăsătura caracteristică a economiei poloneze a fost difuziunea economiei domeniale bazate pe munca iobagilor. Aceasta, la rîndul său, a împiedicat dezvoltarea oraşelor şi a avut un efect negativ asupra condiţiilor economice şi sociale ale ţării în general". Hoszowski, *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, p.117.

113. Vezi Doreen Warriner, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", *Slavonic and East European Review*, XXXI, nr.78, dec.1953, pp.174-175.

114. Betts susţine asemănarea acestor invazii şi a celui de-al „doilea feudalism" cu invaziile timpurii şi cu crearea „primului" feudalism în Europa. Vezi Betts, *Revue d'histoire comparée*, p.175. El înfăţişează impactul ultimelor invazii asupra domnitorilor din Europa răsăriteană în pp.175-180. Doreen Warriner, în *Slavonic and East European Review*, XXXI, interpretează că „în cazul în care canalele comerţului [european] nu s-ar fi deplasat [relativ vorbind] spre Occident [dinspre Europa răsăriteană] în căutarea metalelor preţioase de peste mări, Europa răsăriteană ar fi putut continua să se dezvolte la fel ca Europa occidentală, comerţul şi expansiunea oraşelor acţionînd ca factori de dizolvare a economiei şi societăţii feudale. Sau, alternativ, depresiunea secolului al XV-lea în Europa occidentală s-ar fi deplasat spre est" [p.176].

115. André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Monthly Review Press, New York, 1967, p.9. Frank continuă: „Dezvoltarea şi subdezvoltarea economică nu sînt doar cantitative şi relative, în sensul că una ar reprezenta o mai mare dezvoltare economică decît cealaltă; dezvoltarea şi subdezvoltarea economică sînt calitative şi relaţionale, în sensul că fiecare este structural diferenţiată, chiar generată de relaţia sa cu cealaltă. Totuşi

dezvoltarea şi subdezvoltarea sînt asemănătoare în sensul că sînt produse ale unei dinamici capitaliste şi ale unei structuri economice unitare dar dialectic contradictorii".

116. Owen Lattimore, „La civilisation, mère de Barbarie?", *Annales E.S.C.*, XVII, 1, ian.-febr. 1962, p.99.

117. Owen Lattimore, *Relazioni del X Congresso de Scienze Storichi*, I, p.11o. O apreciere foarte asemănătoare face Morton Fried: „Majoritatea triburilor par a fi un fenomen secundar într-un sens foarte specific: ele pot fi tot atît de bine produsul proceselor stimulate de apariţia unor societăţi relativ înalt organizate în mijlocul unor societăţi care au o organizare cu mult mai simplă. Dacă acest lucru poate fi demonstrat, tribalismul poate fi privit ca o reacţie la crearea unei structuri politice complexe mai degrabă decît ca un stadiu preliminar necesar în evoluţia sa. „On the Concept of 'Tribe' and 'Tribal Society'" în June Helm, ed., *Essays on the Problem of Tribe*, Documentele întîlnirii anuale de primăvară a Societăţii etnologice americane din 1967, p.15.

118. De fapt, conştientizarea acestui efect cumulativ al unor mici diferenţieri furnizează o punte pentru depăşirea discuţiei oarecum sterile despre cantitate şi calitate. Sînt de acord cu P.C.Gordon-Walker: „Distincţia dintre schimbările calitative şi schimbările cantitative nu are un fundament real. Dacă istoricii ar investiga schimbările cantitative şi de grad, ar descoperi că, de fapt, din schimbările cantitative rezultă numai «schimbări calitative». Lucrul acesta este valabil deopotrivă pentru schimbările de idei şi mentalităţi sociale, ca şi pentru schimbările în organizarea economică... Schimbările calitative nu sînt nimic altceva decît un anumit stadiu de intensitate atins de schimbările cantitative precedente". „Capitalism and Reformation", *Economic History Review*, VIII, 1, noiembrie 1939, pp.4-5.

119. Traian Stoianovich susţine aceeaşi idee a disparităţii progresive dintre Europa apuseană şi Europa sud-estică: „Dacă în secolul al XIV-lea cineva poate descoperi o mică diferenţă cantitativă între orientarea spre fier a societăţilor balcanice şi orientarea spre fier a Europei [apusene], această distincţie era deja semnificativă în 1700, mult mai mare în 1800, şi incredibil de mare în 1850". „Material Foundations of Preindustrial Civilization in the Balkans", *Journal of Social History*, IV, 3, primăvară, 1971, p.223.

120. Evsey D.Domar emite următoarea ipoteză: „Din cele trei elemente ale unei structuri agricole relevante [pentru fenomenele de sclavaj şi şerbie] - pămînt liber, ţăranii liberi şi proprietarii de pămînt nelucrători - două dintre acestea *pot coexista simultan, dar niciodată toate trei.* Combinaţia ce va fi găsită în realitate va depinde de comportamentul factorilor politici - măsurile guvernamentale...", „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis", *Journal of Economic History*, XXX, 1, martie 1970, p.21.

121. „Crearea şi modul de organizare a castelor, grupuri permanent subjugate altora, n-au putut primi o sancţiune legală [în America Hispanică] decît în formă embrionară şi provizoriu. Legislaţia oficială

asupra muncii personale a indienilor n-a acceptat niciodată întru totul o inegalitate intrinsecă între albi, indieni şi metişi...

Tocmai din cauza precauţiilor şi a şaradelor sale extra- legale, clasa exploatatoare (a proprietarilor de pămînt şi a birocraţilor aliaţi) a ajuns să aibă caracteristici de iresponsabilitate morală, violentă inumană şi de jaf, necunoscute acolo unde a concrescut cu un strat aristocratic ferm susţinut de stat în situaţia sa economic privilegiată, ca în Germania, Italia ori Franţa.

Dovezi în acest sens pot fi găsite în faptul că, atunci cînd a fost autorizat, importul sclavilor negri în Noua Granada pentru a lucra în minele din Antioquía şi pentru a deveni lucrători agricoli în regiunea Río Cauca sau pe coasta Atlanticului, tratamentul părintesc pe care l-au primit din partea stăpînilor lor a fost cu mult mai puţin crud, imoral sau barbar decît cel pe care triburile indiene atribuite acelor *encomenderos* îl primiseră anterior. Proprietarul sclavului negru avea o poziţie privilegiată garantată de lege şi această conştiinţă a stabilităţii sclavului inducea proprietarilor un anumit sens de responsabilitate directă care-i lipsea *encomendero-ului faţă de care indienii erau nişte supuşi." Guillén, Raíz y futuro*, p.81.

122. Alvaro Jara, „Salario en una economía caracterizada por los relaciones de dependencia personal", *Third International Conference of Economic History* - München 1965, Mouton, Paris, 1968, p.608.

Alte dovezi cu privire la standardul scăzut de viaţă al indienilor în *encomienda* pot fi aflate în Guatemala, unde principalul produs era indigoul. În 1563, Coroana spaniolă a sprijinit o decizie anterioară luată de Audiencia cu privire la interzicerea folosirii indienilor pe pămînturile care cereau o „muncă foarte dăunătoare". Robert S.Smith precizează că acest decret nu s-a aplicat:

„În 1583 oficialităţile coloniale au descoperit că cultivatorii găsiseră un subterfugiu: în loc de a angaja lucrători cu salariu, cultivatorii încheiau învoieli cu indienii să care cantităţi cît mai mari de plante, pentru care-i plăteau în îmbrăcăminte, ceea ce reprezenta abia a zecea parte din ce trebuiau să primească ei în salarii băneşti ... Şapte ani mai tîrziu fiscul descoperi că «mulţi metişti, mulatri şi negri liberi, ba chiar sclavi» (i.e. lucrătorii care în conformitate cu vederile guvernului erau cei ce prestau muncile) violaseră mereu legea, tocmind indieni pentru recoltarea şi căratul xiquilitei [planta care constituie principala sursă a indigo-ului] cu salarii nominale". „Indigo Production and Trade in Colonial Guatemala", *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2 mai 1959, p.187. Chiar sclavii tocmeau indieni - iată proporţia fenomenului!.

123. „Scopurile iniţiale [ale Conquistei spaniole] arată o puternică convergenţă înspre crearea unor economii extractive în diferitele teritorii de ocupaţie şi colonizare... Ceea ce-au furnizat indienii Europei au fost în primul rînd metalele preţioase. Produsele coloniale apar relegate într-o modestă poziţie secundară". Alvaro Jara, *Grandes voies maritimes dans le monde XV-XIXe siècles*, pp.249-250. Jara subliniază că tabelele care arată volumul traficului maritim sînt foarte grăitoare în

această privință: „Exceptînd decadele 1591-1600 și 1621-1630, toate celelalte decade dintre 1503 și 1660 par a se potrivi acestei proporții: cu cît este mai mare producția extractivă, cu atît mai mare este traficul maritim ca replică comercială" [p.266].

124. Max Weber face distincție între economia de plantație și cea funciară, o terminologie frecvent folosită. Distincția, pe latura ei esențială, pare a se centra asupra formei de organizare a muncii și asupra produselor tipice. Vezi *General Economic History*, Free Press, New York, 1950, pp.79-92. Pe plantații se obțin produse domestice (conform accepțiunii weberiene) de tipul trestiei de zahăr, tutunului, cafelei, bumbacului. Latifundiile sînt utilizate pentru creșterea vitelor și cultura grîului sau pentru amîndouă. Nu sînt sigur că distincția aceasta este utilă, în măsura în care „latifundiile" (așa cum le-am definit aici) existente în Europa răsăriteană erau cu mult mai înrudite cu „plantațiile" din America decît cu „latifundiile" din Anglia, de exemplu.

125. Totuși, densitatea a scăzut în Europa de sud direct proporțional cu procesul de semiperiferializare, care va fi descris mai tîrziu. Comentînd un studiu al lui Marian Malowist în legătură cu procesele de dezvoltare în Europa răsăriteană în această perioadă, Jaime Vicens Vives a făcut această comparație cu Catalonia: „Într-adevăr am precizat, ca specialist în evoluția claselor țărănești într-o țară destul de neasemănătoare cu Polonia secolului al XV- lea, în speță Catalonia, că dacă există în ambele arii o foarte pregnantă asemănare în privința a ceea ce am numit «al doilea feudalism», această similaritate nu poate fi explicată prin cauze identice. Dl.Malowist, pe urmele precursorilor săi polonezi, [consideră] drept elemente principale ale începutului unei noi feudalizări în secolele al XV-lea și al XVI-lea dezvoltarea comerțului baltic al Poloniei și lărgirea piețelor interne - efect normal al creșterii orașelor. În Catalonia dimpotrivă, sursele înrăutățirii statutului juridic al populației țărănești au fost decăderea comerțului mediteranean, pe de o parte, și depopularea orașelor, pe de altă parte. Astfel se ajunge la rezultate identice pornind de la fapte opuse". Comentarii la „Rapport de M.Malowist", p.148.

Dincolo de faptul că nu cred că Vicens caracterizează poziția lui Malowist cu totală acuratețe, mi se pare că el scapă aspectul esențial. Cauzele noului statut al țărănimii în Polonia și Catalonia sînt identice. Numai punctele lor de pornire sînt diferite, Catalonia fiind în secolul al XIV-lea una dintre ariile relativ cele mai dezvoltate din Europa. Depopularea Cataloniei și sporirea populației Poloniei au fost de natură să inducă o apropiere reciprocă a densităților atinse, reflectînd pe la sfîrșitul „lungului" secol al XVI-lea statutele nu prea deosebite pe care le aveau în cadrul economiei europene mondiale. În mod similar, cînd Pierre Jeannin subliniază că porturile baltice și-au mărit, în realitate, dimensiunile sporindu-și totodată și activitatea, în secolul al XVI-lea, prevenindu-ne să nu supraestimăm *declinul* orașului în periferie, trebuie să recunoaștem că așa s-a întîmplat. Vezi „Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle", *Vierteljahrschrift*

für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XLIII, 3, sept. 1956, p.196. Dar sînt de reţinut cîteva chestiuni: (1) O creştere a comerţului internaţional conduce desigur la o sporire a activităţii portuare. Dar ce se poate spune despre centrele administrative şi despre nucleele comerţului local? (2) O creştere a populaţiei în ansamblu va avea în mod normal drept consecinţă sporirea mărimii absolute a oraşelor, dar care sînt proporţiile relative ale populaţiei urbane? (3) Chiar o creştere relativă a populaţiei urbane din periferie poate însemna (şi neîndoielnic aşa a fost) un declin relativ al populaţiei urbane în raport cu gradul de urbanizare al Europei occidentale.

126. O agricultură mai intensivă cere nişte condiţii mai bune pentru ţăran. Vezi Ardant asupra modului în care zeciuiala descurajează productivitatea (*Theorie sociologique de l'impôt*, I, p.208), şi cum impozitele fixe sau rentele o încurajează (*Ibid*, II, pp.225-226).

127. Witold Kula lămureşte dilema teoretică: „Un sistem care-şi lasă responsabilitatea majoră a funcţiei de «reproducere», adică îngrijirea animalelor, pe seama şerbilor creează prin aceasta cele mai proaste condiţii posibile pentru creşterea vitelor. Neglijenţa ţăranilor faţă de animale - sursă de profit mai mult pentru senior decît pentru ei - este necazul constant al celui care administrează o moşie feudală. Anii de criză alimentară, în general anii puţin ploioşi, plasează ţăranul în faţa alternativei de a hrăni animalele ori pe sine! Alegerea poate fi ghicită uşor. În cele din urmă productivitatea scăzută a comutelor a impus cu necesitate existenţa unor mari cirezi, care-au agravat astfel şi mai mult dificultăţile procurării nutreţului." *Théorie économique du système féodal: Pour un modèle de l'économie polonaise,16ᵉ-18ᵉ siècles*, Mouton , Paris, 1970, pp.31- 32. Această consideraţie n-a fost pur şi simplu una teoretică. Emmanuel Le Roy Ladurie arată că exact aşa s-a întîmplat şi în Languedoc între 1515-1530. *Le paysan de Languedoc*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966.

128. Vezi Kristof Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, pp.45-52. „Zilele de glorie ale comerţului cu animale au coincis cu vîrsta de aur a nobilimii" (p.50).

129. Ca în Languedoc. Vezi descrierea lui Le Roy Ladurie: „Defrişarea diminuează pămîntul pentru păşune; plantaţiile (castani, măslini etc.), terasele şi îngrădirile cu ziduri au restrîns izlazurile comunale cu dreptul de folosinţă comună. Pentru toate aceste motive, creşterea animalelor atinge un platou, apoi intră în declin. În această agricultură veche care nu cunoaşte plantele de nutreţ, sau care le restrînge doar la grădini, nu este posibil să dezvolţi simultan producţia animală şi cea vegetală. Cerinţele lor sînt contradictorii deoarece ambele sînt în căutarea pămînturilor care sînt încă libere dar devin cu fiecare zi mai rare. În lipsa unei *Mesta*, ca în Spania, care să apere interesele crescătorilor de animale, dezvoltarea creşterii animalelor este în curînd sacrificată, într-o societate tradiţională în expansiune". *Les paysans de Languedoc*, I, p.324.

130. Vezi J.H.Parry, „Transport and Trade Routes", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E.Rich şi C.H.Wilson, ed., *The*

Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centures, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1967, p.191.

131. Vezi această comparaţie a Europei din 1600 cu Europa din 1500: „Înainte de orice, un sector agricol, şi încă principala activitate, care este capabil să hrănească mult mai mulţi oameni decît în 1500, şi să-i hrănească mai bine; comerţul cu lumile de peste mări, o industrie textilă tot mai mare faţă de aceea din 1500, o industrie minieră şi metalurgică cu mult mai amplă". Mauro, *Le XVIe siècle européen*, p.257.

132. Duby, *Rural Economy*, p.325; vezi de asemenea p.275. Totuşi în Castilia situaţia pare să se fi dezvoltat oarecum diferit: „În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, aristocraţia castiliană a atins un maxim al puterii, căpătînd o importanţă aşa de covîrşitoare încît a devenit clasa dirigentă a statului. Nobilii castilieni nu au adoptat o poziţie defensivă ca în celelalte regalităţi apusene, ci dimpotrivă, ei au schimbat dinastii, au preluat patrimoniul regal şi au făcut din puterea regală un instrument al ambiţiilor proprii. Acest fenomen s-a produs deoarece monarhia n-a putut conta pe suportul solid al oraşelor. Multe oraşe castiliene erau de partea aristocraţiei, şi încă şi mai multe fuseseră aservite de către ea". Vicens, *An Economic History of Spain*, p.245. „În acest fel, arată Vicens, secolul al XVI-lea cunoaşte ridicarea în Extramadura şi Andaluzia a unor mari latifundii, care a fost pregătită de marile donaţii de pămînt ale secolelor al XIV- lea şi al XV-lea." Vezi paginile 247-248.

133. Şi, adaugă Dobb, la forţa rezistenţei ţărăneşti, „puterea politică şi militară a nobililor locali, uşurînd ori îngreunînd, după caz, înfrîngerea rezistenţei ţărăneşti şi preîntîmpinarea fugii de pe moşii, ca şi măsura în care puterea regală a exercitat propria sa influenţă pentru a întări autoritatea seniorială sau, dimpotrivă, a constituit o bine venită ocazie de a slăbi poziţia sectoarelor rivale ale nobilimii...." *Studies*, pp.51-52.

134. „Însă de pe la 1520 încoace arendaşii aşa de toleranţi înainte în chestiunea îngrădirilor au devenit mai zgomotoşi, denunţîndu-i pe cei care deţineau pămînturile de păşune, prevenind astfel acapararea noilor posesiuni de care era nevoie pentru a satisface o populaţie în creştere. Această mînie era adeseori canalizată legal, dar treptat a devenit evident că ei nu-şi vor arăta obedienţa faţă de lege şi vor anula îngrădirile pămîntului." Blanchard, *Economic History Review*, XXIII, p.440.

135. O posibilă explicaţie pentru gradul diferit de rezistenţă *efectivă* este sugerată de Braudel - densitatea diferenţială a populaţiei. Arătînd contrastul dintre aşezările cu densitate scăzută din Europa centrală şi cele cu densitate mare din Italia („oraşele-sate") şi cu centrele mari ale Rinului, ale bazinului parizian şi ale Meusei, Braudel afirmă: „Aşadar această scăzută densitate sătească din aşa de multe ţări ale Europei centrale şi răsăritene, n-ar putea fi una dintre cauzele destinului ţărănimii? Faţă de seniori ei s-au văzut cu atît mai dezarmaţi cu cît le-a lipsit sentimentul de egalitate propriu comunităţilor mari" (*Civilization matérielle*, p.42).

136. H.K.Takahashi, „The Transition from Feudalism to Capitalism: A Contribution to the Sweezy-Dobb Controversy", *Science and Society*, XVI, 4, toamnă 1952, p.324.

137. Bloch, *Caractères originaux*, I.p.154.

138. Vezi Duby: „*Métayage*-ul a oferit stăpînilor un mare avantaj. El le-a oferit posibilitatea să profite de mult nădăjduita creştere a productivităţii domeniului, ca şi de creşterea preţurilor agricole ... Chiar cînd participarea stăpînului era minimă, contractul îi asigura o cotă importantă în profitul net. [Probabil mai mare decît dacă şi-ar fi arendat pămîntul ţăranului]. Pentru că nu trebuie să uităm că *métayer*-ul trebuia să scadă seminţele şi adeseori zeciuiala din partea care-i revenea lui, şi aceasta a fost o grea sarcină împovărînd producţia în mod normal scăzută a agriculturii. Marile fluctuaţii ale recoltelor au necesitat un control amănunţit." *Rural Economy*, pp.275-276.

139. Aşa cum arată Duby, avantajul *métayage*-ului pentru proprietar a constat în faptul că aceste „costuri de cultură erau scăzute, iar profiturile în bunuri comercializabile ... foarte ridicate" *Ibid*, p.280.

140. Steven N.S.Cheung face această afirmaţie teoretică: „Condiţiile unei învoieli de dijmă, între altele, includ prevederea în procente a rentei, proporţia celorlalţi factori ceruţi de lucrarea pămîntului (exceptînd terenul) şi tipurile de recoltă ce urmează a fi obţinute. Acestea sînt stabilite prin acord reciproc de către proprietar şi ţăran. Pentru rentele fixe şi contractele bazate pe salarii, însă, la preţuri de piaţă date, o singură parte poate decide cît de mult va folosi el din resursele părţii celeilalte şi care va fi structura recoltei viitoare. Şi întrucît într-o învoială cu dijmă aceasta este bazată pe recolta *reală*, proprietarul trebuie să facă eforturi pentru a stabili rezultatul recoltei. Astfel negocierea şi constrîngerea sînt mai complexe pentru un contract de învoială (cu dijmă) decît pentru o rentă fixă (arendă) ori pentru un contract de salarizare ... . Dacă singurul lucru luat în considerare este costul comercial atunci ... învoielile în dijmă nu vor fi niciodată preferate. De ce atunci sînt totuşi preferate aceste tipuri de învoieli? ... În condiţiile unui contract de rentă fixă, arendaşul suportă majoritatea, dacă nu toate riscurile [factorilor exogeni producţiei, în stare să provoace o înaltă variaţie a recoltelor]; în condiţiile unui contract salarizat, proprietarul suportă majoritatea, dacă nu toate riscurile. Învoiala cu dijmă poate fi atunci privită ca o metodă de participare la risc (sau de dispersare a riscului)...". *The Theory of Share Tenancy*, Univ.of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1969, p.67-68.

141. „Începînd cu secolul al XVI-lea, brusc, sistemul dijmei, înainte de acest moment aşa de inegal distribuit şi, chiar acolo unde era cunoscut, destul de rar, s-a difuzat în Franţa şi a deţinut un loc din ce în ce mai extins acolo, cel puţin pînă în secolul al XVIII-lea. *Nu există un remediu mai sigur la fluctuaţiile monetare*. Burghezii italieni, financiari subtili, au fost primii care au înţeles acest lucru, chiar dacă au mers uneori prea departe - ca de exemplu, în Bolognia începînd de prin 1376-, impunînd prin lege acest tip de contract oricărui cetăţean al oraşului care arenda pămînt locuitorilor din *contado* [ţinuturile

înconjurătoare], care erau dominaţi şi supuşi constrîngerilor. Proprietarilor francezi nu le va lua mult timp să recurgă la acelaşi regim de control". Bloch, *Caractères originaux*, I, p.152. Cursivele noastre.

142. „În condiţiile unei arendări perpetue [care decurgea din alodin în cazul căruia o arendare pe viaţă era impusă de lege], costul aplicării unei învoieli bazată pe dijmă poate fi aşa de ridicat că o face nedorită, de vreme ce revocarea arendei este o metodă eficientă de a te asigura împotriva unor scăzute realizări din partea dijmaşilor". Cheung, *The Theory of Share Tenancy*, p. 34.

143. Duby, *Rural Economy*, p. 327.

144. Comparînd situaţia celor două arii, Braudel afirmă: „Rar s-a întîmplat ca o recoltă [în aria mediteraneană] să fi scăpat de toate pericolele succesive care-o ameninţau. Recoltele erau sărăcăcioase şi, dată fiind suprafaţa restrînsă folosită pentru răsadurile de sămînţă, mediteraneanul s-a aflat întotdeauna în pragul foamei". *Civilisation matérielle*. I. p. 223.

Aldo de Maddalena nu este de acord: „În general, trebuie recunoscut că productivitatea pamîntului arabil [în Italia] a fost mai degrabă scăzută, cu excepţia unor împrejurări excepţionale. Braudel acuză clima pentru această scăzută productivitate a solului mediteranean, dar trebuie să fi intrat în balanţă şi deficienţele aparatului tehnologic, a sistemului cultural, doctrinei agrare, capacităţii întreprinzătoare, disponibilităţii de capital, structurii sociale şi administrative, vicisitudinile politice şi militare, pentru a ajunge la o viziune a fenomenului istoriceşte mai justificată şi mai validă.". „Il mondo rurale italiano nel cinque e nel seicento", *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2, iulie 1964. p. 423. Desigur, cineva trebuia să ia în considerare toţi aceşti factori, dar ţinerea evidenţei constituie rareori o cale utilă de a reduce explicaţiile cauzale plauzibile. A se vedea, totuşi, concepţia propusă de Sylvia Thrupp, citată anterior în nota 52, asupra fertilităţii înalte a nordului Italiei în Evul Mediu.

145. Boris Porchnev observă că este adevărat că marea proprietate nu s-a dezvoltat în Franţa în această perioadă în felul în care s-a dezvoltat în Anglia: „[Asemenea proprietăţi] pot fi găsite totuşi în mică proporţie, în măsura în care o anumită tendinţă economică este încă slab manifestată, în special în provinciile periferiale unde vecinătatea mării oferă unele posibilităţi comerciale avantajoase. Porturile din Guyenne, Languedoc, Provence, Saintonge, Poitou, Normandia şi Bretagne au facilitat exportul de vin, de produse agricole, uneori chiar de cereale de contrabandă, ba chiar încercări de a exporta animale, în special oi. Pe scurt, nobilii începeau să guste fructul oprit al comerţului.". *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1963, p. 289. Să observăm, totuşi, că Porchnev include Languedoc-ul şi Provence în lista lui. Vom reveni asupra acestei chestiuni într-un capitol ulterior. Pentru moment, să trecem peste faptul că ne aflăm în chiar miezul unui caz de cauzalitate multiplă.

146. Marx a văzut dijma chiar ca pe un compromis: „Ca formă de tranziţie de la forma originală a rentei la renta capitalistă, putem lua în

considerare sistemul arendei sau a dijmei... Pe de o parte, în acest sistem fermierul este lipsit de capital suficient cerut pentru o administrare complet capitalistă. Pe de altă parte, dijma însuşită de către proprietarul feudal nu poate căpăta forma pură a rentei. Ea poate include dobînda capitalului avansat de către acesta şi o rentă suplimentară... Renta nu mai apare în acest caz ca forma normală a plus-valorii în general. Pe de o parte, dijmaşul, fie că foloseşte propria sa muncă ori munca altcuiva, emite pretenţii la o parte a produsului nu în calitatea sa de lucrător, ci ca posesor al unei părţi a uneltelor de muncă. Pe de altă parte, proprietarul pretinde dijma nu exclusiv pe baza titlului de proprietar, ci de asemenea ca furnizor de capital." *Capital*, III, Cap. XLXIII, secţiunea V, p. 803.

147. „Contractul de *métayage*, aşa de răspîndit în ţinuturile oraşelor Italiei şi ale Franţei mediteraneene, pe pămîntul rămas nefolosit datorită migraţiei [în epoca declinului demografic al secolelor al XIV-lea şi al XV-lea] asupra cărora oamenii oraşului erau în stare să-şi asume un control, a fost de fapt o formă de cooperare între burghezi şi ţărani în scopul cultivării pămîntului arabil şi al producerii cerealelor." Duby, *Rural Economy*, pp. 356-357.

148. „Aşa cum a fost practicat, sistemul dijmei are înfăţişarea generală a unui regim eminamente capitalist în stare să răspundă nevoilor proprietarilor burghezi: Idealul lor a fost să obţină de la pămînturile lor o parte a venitului net, debarasat de scăzăminte, convertibil în bani. Ei au aplicat în administraţia întreprinderii lor o viziune mercantilă: au început să înregistreze în acele *Livres de Raison* sau *Livres de Recettes* partea de recoltă primită, vînzările de cereale sau de animale, împreună cu dobînda la împrumuturi [le *produit de leur usure]. Pentru aceşti oameni din afară [forains*] rata profitului constituia interesul principal; ei erau mai mult sau mai puţin ignoranţi în chestiunile agricole". G.E. de Falguerolles, „La décadence de l'économie agricole dans le Consulat de Lempaut au XVII° et XVIII° siècles", *Annales du Midi*, LIII, 1941, p. 149.

149. „[Eliberarea şerbilor] le-a fost mai degrabă vîndută, decît oferită", Mark Block, *Caracteres originaux*, I, p. 111.

150. „[Într-un sistem de mici proprietăţi] preţul pămîntului [nu reprezintă] cu nimic mai mult decît renta capitalistă..." Karl Marx, *Capital*, III, Cap. XLVII, secţiunea V, p. 805.

151. Vezi Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, nr. 12, pp.164-168. Vezi Peter J. Bowden: „Avantajul creşterii oilor în raport cu producţia cerealelor a fost în mare măsură răspunzător de răspîndirea creşterii oilor, în mod special în zona centrală a Angliei, în perioada dintre mijlocul secolului al XV-lea şi mijlocul secolului al XVI-lea...

În măsura în care producţia şi exportul de produse textile a sporit, preţurile lînii s-au ridicat. Luînd decada 1451-60 ca bază de analiză, preţul lînii din producţia internă se dublase aproape cam prin 1541-50. Preţurile cerealelor au rămas comparativ stabile tot timpul ultimei perioade a secolului al XV-lea şi n-au prezentat nici o tendinţă pronunţată de mărire pînă după 1520, cînd preţurile în general au

crescut". *The Wool Trade in Tudor and Stuart England*, Macmillan, New York, 1962, pp. 4-5.

152. „Pe la mijlocul secolului al XVI-lea, totuşi, impulsul de a trece de la cereale la creşterea oilor pentru lînă a început să slăbească. Terenurile au devenit tot mai rare şi munca mai abundentă. Preţurile cerealelor, care crescuseră începînd de prin anii 1520, s-au dublat în anii 1540, cînd nivelul global al preţului s-a ridicat brusc. Apoi, în 1557, piaţa externă a textilelor engleze s-a comprimat şi preţurile lînii s-au prăbuşit." Bowden, *ibid.*, p. 5.

Vezi Peter Ramsey: „În general vorbind, atunci se putea încă obţine un avantaj din convertirea pămîntului arabil în păşune [în Anglia] pînă pe la 1550, avînd în vedere că încă se mai putea economisi astfel muncă. În acest sens se confirmă afirmaţiile primilor comentatori. Dar după 1570 era probabil mai avantajos să reconverteşti pămîntul păşunilor în pămînt arabil, cu condiţia ca sporirea costurilor muncii să nu afecteze profitul mai ridicat obţinut din vînzarea cerealelor". *Tudor Economic Problem*, Gollanc, Londra, 1968, p. 25.

153. Aşa cum ne spune Delumeau despre Roma: „Într-un oraş cu populaţie şi cu avere în creştere, [baronilor din provincii] le apărea mult mai avantajos să vîndă carne şi brînză decît cereale. În consecinţă, ei au sabotat sistematic toate eforturile autorităţilor de a-i constrînge să-şi limiteze pămînturile pentru păşune. Această aviditate pentru profit din partea nobilimii şi importanţa tot mai mare pe care aceasta o acorda creşterii animalelor par a se fi asociat cu o veritabilă reacţie senorială –un fenomen care, în plus, n-a fost specific provinciei romane." Delumeau, *Vie économique*, II, pp. 567, 569.

Georges Duby leagă expansiunea creşterii animalelor în Franţa începînd cu sfîrşitul secolului al XIII-lea de „cererea crescîndă de carne, piele şi lînă în oraşe". În schimb, importanţa din ce în ce mai mare a creşterii viţelor şi a producţiei vinului „a accelerat considerabil comercializarea provinciei franceze..." „The French Countryside at the End of the 13th Century", în Rondo Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irving, Inc., Homewood, Illinois, 1970, p. 33.

154. Cererea crescîndă [la nivel european] pentru cereale şi vin a privat provincia de carne, în special ţăranii, adică de un element important al propriei lor subzistenţe. Satele care-şi rezervaseră de multă vreme terenurile de păşune suplimentare pentru animale de sacrificare au ajuns să le piardă pe acestea cu totul...

Regiunile în care insuficienţa populaţiei a însemnat şi o incapacitate în ceea ce priveşte obţinerea unei producţii *per capita* mai înaltă, cum a fost Aragonul, au abandonat terenurile mai puţin fertile, au dezvoltat o producţie de export, iar lucrătorii au emigrat... Astfel, dispariţia unei bogate surse de hrănire s-a asociat cu sărăcirea şi aservirea ţărănimii, cu stagnarea ratei profitului [prix de revient] contribuind la subutilizarea populaţiei..." José-Gentil da Silva, *En Espagne: développement économique, subsistence, déclin*, Mouton, Paris, 1965, pp. 169-170.

155. Vezi Dobb, *Studies*, p. 58; Douglass C. North şi Robert Paul Thomas, „An Economic Theory of the Growth of the Western World", *Economic History Review*, seria a II-a, XXIII, 1, aprilie 1970, p. 13.

156. Vezi Dobb, *ibid.*, p. 53.

157. Julius Klein arată de ce s-a întîmplat aşa: „Mişcarea engleză a îngrădirilor şi procesul similar din Castilia... s-au sincronizat într-un grad surprinzător. În fiecare din cele două cazuri, episodul şi-a avut punctele de pornire într-o stimulare a industriei de prelucrare a produselor oieritului... Exploatarea pămînturilor mînăstireşti confiscate în Anglia şi rechiziţionarea marilor proprietăţi ale ordinelor militare de către Coroană în Castilia au contribuit materialiceşte la creşterea industriei pastorale în ambele ţări în decadele mijlocii ale secolului al XVI-lea. După aceea, în fiecare dintre cele două regate începe totuşi să se facă vizibilă o extindere graduală a îngrădirilor, nu aşa de mult pentru întreprinderile mari de creştere a oilor, cît pentru micii posesori de loturi în cazul Angliei, şi pentru agricultura ţărănească şi pentru păstoritul sedentar în cazul Castiliei. În fiecare dintre cele două ţări înaltele curţi... au protejat această mişcare şi în fiecare caz motivele îngrădirii pămînturilor comunale au fost sprijinite de dorinţa de a stimula oieritul sedentar. Efectul final în ambele cazuri a fost promovarea micii agriculturi... În peninsulă, elementul care s-a contrapus mişcării de promovare a îngrădirilor, şi, de fapt, i-a barat cu succes progresul pentru două secole, a fost marea industrie a păstoritului transhumant. În Anglia medievală, ca şi în perioada timpurie a dinastiei Tudorilor interesele de opoziţie la îngrădiri erau precumpănitor acelea ale claselor agrariene." *The Mesta: A Study in Spanish Economic History, 1273-1836*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1919, pp. 314-315.

158. „Exportul de cereale din Prusia şi Polonia a început spre sfîrşitul secolului al XIII-lea şi a fost urmat în secolul al XIV-lea de acela al ţărilor baltice. Cerealele erau transportate pe corăbii spre Ţările de Jos, nordul Norvegiei şi spre acele părţi ale Angliei unde era criză de cereale, ca în districtul Fen şi în zona întinsă de păşuni pentru oi." Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, nr. 12, p. 170.

159. Explicînd de ce aceste industrii se găseau în anumite arii mai curînd decît în altele, Joan Thirsk precizează:

„Factorii tipici par a fi aceştia: o comunitate foarte populată de mici fermieri, adesea în majoritate proprietari independenţi... sau fermieri arendaşi din tată în fiu cu drept de posesiune aproape tot atît de avantajos ca şi proprietatea independentă... continuînd o economie pastorală. Aceasta se poate baza pe o industrie a laptelui, caz în care fermele sînt de obicei îngrădite de timpuriu, iar organizarea senorială şi cooperaţia agricolă, în consecinţă, sînt slabe sau inexistente. Sau această economie pastorală se poate baza pe creşterea şi întreţinerea animalelor pe întinse păşuni comunale unde nu există motive practice pentru îngrădire, unde pămîntul arabil este sărăcăcios, şi unde pe de altă parte, nu există un cadru solid pentru marile întinderi ale culturii solului în cooperaţie... La baza tuturor acestor factori putem uneori sesiza o

anumită logică în modul în care aceşti factori se leagă împreună. O parte din pămîntul cel mai bun pentru păşunat n-a fost despădurit decît într-un stadiu tîrziu din istoria aşezării locale. Acea parte putea fi imediat îngrădită. Ea putea să stimuleze afirmarea unei comunităţi a fermierilor independenţi care recunoşteau nu cătunul sau satul ca unitate cooperativă de muncă, ci familia. Dacă pămîntul se arăta propice pentru industria laptelui, el avea totodată destulă apă pentru a susţine şi o industrie textilă. În zonele rurale mai puţin prielnice, în care existau întinse terenuri comunale mlăştinoase şi puţine terenuri cultivabile, economia agrară a fost nevoită să îmbrace forma creşterii vitelor şi a oieritului. Pămînturile comune i-au atras pe tineri fără pămînt. Arendarea cerea mai puţină muncă decît o gospodărie ţărănească bazată pe cultura cerealelor si lăsa oamenilor timp să se angajeze în ocupaţii subsidiare." „Industries in the Countryside", în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1961, pp. 86-87.

160. Sweezy, *Science and Society*, XIV, p. 141. Vezi şi pp. 146-147. Joan Thirsk aduce cîteva argumente în favoarea ipotezelor lui Sweezy: „Dar, la începutul secolului al XVI-lea, la extremităţile regatului încă mai puteau fi observate contraste clare. În Cornwall şi Devon, Cumberland, Westmoreland şi Northumberland erau numeroase comunităţi dispersate în ferme singuratice, unele conservîndu-şi încă vestigiile spiritului de clan, aproape complet izolate de lumea comercială. Pe de altă parte, satele producătoare de cereale din East Anglia şi din estul regiunii Kent erau amplu implicate în tranzacţii comerciale de anvergură cu alimente, desfăşurîndu-şi afacerile aparent fără a ţine seamă de vreo obligaţie socială, fie faţă de clan, fie faţă de familie, fie faţă de sistemul seniorial. Între ţinuturile muntoase şi cele de cîmpie [de exemplu, vestul Midlands-ului] contrastele erau indistincte.". „The Farming Regions of England", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV, Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 15. Pentru cei care ar putea considera că East Anglia nu este o zonă aflată în strînsă legătură cu centrul, trebuie să reamintim că în discuţie este tocmai poziţia acesteia în secolul al XVI-lea, nu în secolul al XX-lea. În această chestiune Thirsk remarcă: „East Anglia ocupă astăzi o poziţie oarecum izolată geografic, departe de principalele căi de trafic între Londra şi nordul ţării. În secolul al XVI-lea, dimpotrivă, rîurile sale, care se întindeau pînă în inima acestei regiuni, lungul ei litoral şi multele sale porturi au înlesnit legăturile cu pieţele Londrei, cu nord-estul Angliei, cu Scoţia, cu Ţările de Jos şi cu aria baltică. În consecinţă, agricultura s-a dezvoltat aici de timpuriu, în folosul pieţelor naţionale şi internaţionale, iar specializarea ei a fost aşa de avansată încît, pe la începutul secolului al XVII-lea, chiar în anii cu recolte bogate, foarte multe districte erau departe de a fi economic independente în privinţa cerealelor." [p. 40-41].

161. „Părţile cele mai rămase în urmă ale [Angliei], cele mai îndepărtate de marile pieţe, mai ales regiunea de nord-vest, au fost cele dintîi care au desfiinţat obligaţiile în muncă, pe cînd sud-estul mult mai progresist le-a păstrat cel mai mult.". M. Postan, „The Chronology of Labour Services", *Transactions of the Royal Historical Society, seria a IV-a, XX, 1937, p. 171; Dobb, Science and Society*, XIV, p. 161.

162. Sweezy, *Science and Society*, XIV, p. 147.

163. Acest aspect trebuie precizat. Nobilii capitalişti din răsăritul Europei erau desigur interesaţi de consumul de lux aristocratic. Într-adevăr, Jeannin merge atît de departe încît susţine: „Este sigur că, în ciuda limitărilor impuse puterii de cumpărare de către penuria, trecătoare sau permanentă, a tezaurelor regale, creşterea consumului de lux constituie una dintre schimbările semnificative care au caracterizat evoluţia vieţii aristocratice în nordul Europei, [adică, în statele limitrofe ariei baltice] în secolul al XVI-lea." *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftschichte*, XLIII, p. 215. Dar remarca lui Jeannin se referă totuşi la penurie ca la o limită. Tocmai aceasta este chestiunea. Într-o economie în dezvoltare, toleranţa absolută faţă de lux a crescut, dar în comparaţie cu sporirea lui în Europa occidentală, putem vorbi despre declinul său relativ.

164. Douglas C. North şi Robert Paul Thomas notează, în *Economic History Review*, XXIII, că: „Îngrădirea practicată în această perioadă a fost utilizată... pe păşunile pentru producţia de lînă şi în ariile favorabile legumiculturii. Primul caz a reprezentat un răspuns la cererea din ce în ce mai mare de lînă, iar al doilea a reprezentat un răspuns la creşterea cererilor locale de produse alimentare în cadrul ariilor urbane aflate în expansiune. Mişcarea de îngrădiri a secolului al XVI-lea a fost mai extinsă în regiunile platourilor înalte ale Angliei deoarece întoarcerea la sistemul îngrădirilor a fost mai puternică acolo decît în regiunile cu terenuri arabile, aceasta din două motive. Mai întîi, zona favorabilă păşunatului avea o densitate demografică mai redusă decît aceea a zonelor arabile; deci în acele zone numai cîţiva trebuiau să ajungă la un acord pentru a trece la îngrădiri. În al doilea rînd, un motiv probabil mult mai important, creşterea preţului lînii i-ar fi adus pe cei ce aveau pămînt în comun în situaţia de a-l folosi ineficient în măsura în care fiecare încerca să crească mai multe oi. Costul pentru individ de a scoate la păşune şi alte oi pe terenul comunal se apropia de zero, însă costul pentru societate era mare. Terenul comunal ar fi fost excesiv păscut, iar producţia totală de lînă ar fi început de fapt să scadă... Indivizii care aveau puterea să facă îngrădiri în terenurile comunale puteau preveni acest declin îngrădind terenuri şi oprind accesul tuturor celorlalţi la ele" [p. 13].

165. Dobb numeşte o asemenea rezervă de mînă de lucru „elemente proletare sau semiproletare". *Science and Society*, XIV, p. 161.

166. Postan, *Transactions of the Royal Historical Society*, XX, pp. 192-193.

167. Vezi François Chevalier, *Land and Society in Colonial Mexico*, Univ. of California Press, Berkeley, 1963.

168. „Dezvoltarea rentei în bani nu este întotdeauna corelată cu comutarea obligaţiilor de muncă. Pe numeroase feude renta în bani s-a ivit ca o înlocuire a rentei în natură. În cele din urmă, renta în bani putea apărea alături de obligaţiile în muncă şi de renta în natură. Şi tot astfel, renta în bani a apărut ca rezultat al arendării unei părţi a domeniului." Eugen A. Kosminsky, *Past & Present*, nr. 7, pp.16-17. Vezi şi Postan: „S-a acceptat tacit în acest studiu că rentele şi obligaţiile în muncă se află într-o relaţie complementară şi că o sporire a uneia va fi însoţită, în împrejurări normale, de o descreştere a celeilalte". *Transactions of the Royal Historical Society*, XX, p. 191.

169. „Schimbarea structurii proprietăţii funciare feudale care a însoţit declinul sistemului seniorial a adus o schimbare a formei rentei: în Anglia în renta în bani, în Franţa şi Germania a condus la schimbarea naturii rentei feudale... Anterior ţăranii îşi dăduseră contribuţia lor de supramuncă direct sub formă de muncă şi acum o plăteau sub forme realizate – produse sau preţurile lor băneşti. Schimbarea s-a limitat doar la atît. În ambele cazuri proprietarii feudali, în virtutea dreptului lor de proprietate, folosesc «constrîngerea extra-economică» în mod direct, fără intervenţia legilor schimbului de mărfuri, pentru a extrage surplusul de la producătorii ţărani (*tenanciers, Besitzer*) care folosesc de fapt pămîntul, mijloacele de producţie." Takahashi, *Science and Society*, XVI, p. 327.

170. Weber explică în chip peremtoriu de ce a fost în interesul unui anumit număr de forţe din afara feudei să împingă acest proces în direcţia unei cît mai complete transformări a situaţiei. „Interesul comercial al noii burghezii a oraşelor... a stimulat slăbirea sau disoluţia feudei deoarece aceasta îi limita propriile şanse de a impune piaţa... Prin simplul fapt al obligaţiilor coercitive şi al plăţilor prestate de către arendaşi, sistemul feudal limita puterea de cumpărare a populaţiei rurale deoarece împiedica ţăranii să-şi consacre întreaga putere de muncă producerii pentru piaţă, ceea ce le-ar fi îngăduit să-şi dezvolte puterea de cumpărare... În plus, exista un interes din partea capitalismului în dezvoltare pentru crearea unei pieţe libere a forţei de muncă... Dorinţa noilor capitalişti de a achiziţiona pămînt le-a accentuat interesul antagonist faţă de sistemul feudal... În cele din urmă, interesul fiscal al statului a avut şi el un amestec, contînd pe disoluţia feudei pentru a spori pentru sine capacitatea provinciei agrare de a plăti impozitele." *General Economic History*, p. 94.

171. Vezi Dobb: „Se întîmpla frecvent ca pe proprietăţile mai mici... oferta muncii aservite să fie mult mai mică, comparată cu nevoile, decît în cazul proprietăţilor mai mari, în special ale bisercii. Mai mult chiar, în cazul furturilor de iobagi, prin atragere ori cu forţa, de la un proprietar la altul, proprietăţile cele mai predispuse să sufere de pe urma competiţiei şi caracterului prădalnic al vecinilor mai bogaţi şi mai puternici erau tocmai cele mai mici, care se arătau astfel mai doritce să dobîndească protecţia legii... Uneori însă... aceasta conducea la un efect total opus. Dacă volumul de muncă aservită de care o proprietate putea dispune scădea sub un nivel critic crucial, stăpînul,

dacă aprecia cît de cît că merită să cultive domeniul, era forțat de împrejurări să se bizuie în principal pe muncă tocmită; iar problema volumului corvezii impuse de care putea dispune în raport cu fiecare dintre șerbii săi era de mică importanță pentru sine, în orice caz de o mult mai mică importanță pentru sine decît pentru vecinul său mai bogat. Dacă munca tocmită nu era disponibilă, alternativa care i se deschidea era nu să sporească ori să extindă obligațiile de muncă (întrucît acestea ar fi fost oricum neadecvate), ci să abandoneze cultivarea domeniului și în schimb să caute acei arendași pentru pămînt care i-ar fi putut plăti o rentă pentru folosirea acestuia. *Studies*, pp.59-60.

172. Bloch, *Caractéres originaux, I, p. 117.*

173. „În estul Germaniei, dincolo de Elba, și în țările slave de la est de Elba, întregul sistem seniorial s-a schimbat lăsînd loc pentru unul nou. Dările feudale nu mai erau profitabile. Nu contează! Moșierul a devenit el însuși un producător și un negustor de grîu. În mîinile sale sînt din nou concentrate loturile luate de la țărani... domeniul a devorat orice, vlăguind micile posesiuni. În Anglia, evenimentele au luat alt curs. Și acolo, ce-i drept, dezvoltarea fără intermediar [susținută de moșieri] s-a accelerat în detrimentul țăranului și al pămîntului comunal. Totuși, boierul rămîne în general un rentier. Dar în majoritatea cazurilor rentele încetează de a mai fi fixe. De aici înainte micile posesiuni vor fi acordate în majoritatea cazurilor pentru un termen limitat, de regulă după capriciile seniorului. Nimic mai simplu decît să reajustezi, la fiecare reînnoire, renta în funcție de circumstanțele economice ale momentului. La cele două extremități ale Europei, trăsătura fundamentală este aceeași: regimul dreptului de perpetuă posesiune, care a fost în general responsabil pentru criza feudală [a secolelor al XIII-lea și al XIV-lea], a fost eliminat.

În Franța însă, lucrul acesta a fost imposibil într-un mod atît de fățiș." Bloch, *ibid.*, I, pp. 131-132.

174. „[În Anglia] mișcarea socială care a îmbrățișat tendința către diminuarea feudelor s-a desfășurat mult mai tîrziu [decît în Franța]: sfîrșitul secolului al XIII-lea – al XIV-lea – al XV- lea față de secolele al XI-lea – al XII-lea – începutul celui de- al XIII-lea (cu mare aproximare). Un decalaj firesc, întrucît senioria fusese creată aici mai tîrziu." Marc Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, p. 114.

175. Vezi Bloch, *Caractères originaux*, I, pp. 132-139. A.D. Lublinskaya afirmă în legătură cu această analiză: „Aceste explicații ale lui Marc Bloch mi se par superficiale." Ea nu oferă totuși altele mai bune în articolul ei. „Préface à l'édition russe des *Caractères originaux de l'histoire rurale française*", *Annales E.S.C.*, XIV, 1, ian.-martie, 1959, p.201.

Edouard Perroy merge chiar mai departe decît Bloch pe aceeași linie de argumentare, deoarece el arată că în vreme ce Anglia își pierdea caracterul feudal în Evul Mediu tîrziu, Franța tocmai atunci îl întărea pe al ei, și încă cu concursul, ba chiar cu inițiativa regelui. Argumentația sa are următoarea desfășurare: Franța fusese țara cea mai afectată de

descompunerea feudală în Evul Mediu timpuriu. În acest sens regele avea, virtual, doar puterile unui mare proprietar, *primus inter pares*. Soluția capețiană la această dilemă a fost extinderea senioriei regelui pînă la a include toată Franța, care a devenit o vastă piramidă feudală cu regele ca unic vîrf. De aici, în secolul al XIII-lea și după aceea, regii au încurajat transformarea pămîntului alodial în fiefuri, aducîndu-le astfel sub autoritatea lor supremă. Vezi Perroy, *Le Moyen Age*, pp. 370-371.

176. Trebuie să anticipăm puțin pentru a consemna acest lucru: „În Anglia, căderea absolutismului a permis, spre profitul *gentry*-lor, răspîndirea mult lăudatei mișcări de «îngrădire», transformarea metodelor tehnice conducînd totodată, în practică, la ruinarea și deposedarea a nenumărați fermieri-arendași tocmai din cauza acestei transformări și a efectelor sale. În Franța, printr-o dezvoltare analoagă, dar inversată, biruința monarhiei absolute a limitat gradul «reacției feudale»". Bloch, *Caractères originaux*, I, p. 139.

177. Mijloacele prin care piața londoneză a alimentelor aflată în creștere a încurajat producția pastorală pe întinderi tot mai mari în Anglia și Țara Galilor sînt descrise de F.J. Fisher, „The Development of the London Food Market, 1540-1610, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, St. Martin's, New York, 1965, pp.135-151.

178. Marx, *Capital*, I, Cap. XXXIX, P. 744.

179. „[În Anglia] răspîndirea noului industrialism a dat forță pretenției posesorilor de loturi din marile moșii că singura soluție la problema alimentară a țării era substituirea fermelor mici cu pășunatul pe scară largă." Klein, *The Mesta*, p. 344.

180. Marc Bloch observă că în Franța a apărut, în secolul al XVI-lea, un nou tip social de „gentlemen fermier", proprietarul domeniului care-și administra propriile pămînturi. „Nimic nu poate fi mai avantajos, dacă este exercitată inteligent, decît această administrare de către stăpînul însuși. Aceasta însă presupunea stabilirea unei reședințe... Plecarea [din Paris], însă, a fost, în cele din urmă, soluția disperării; în plus, mulți proprietari mari, nobili sau burghezi, n-aveau nici plăcerea, nici timpul necesar pentru a trăi pe moșiile lor; ca să nu mai vorbim de faptul că oamenii bogați aveau de obicei în posesiune mai multe moșii diferite, dispersate la mari distanțe și pe mari întinderi, ceea ce împiedica o administrare personală directă.". *Caractéres originaux*, I, p. 149.

181. Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 24.

182. Braudel și Spooner, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p. 242.

183. Braudel, *La Méditerranée*, I, p.67. „Supus unor condiții de sănătate și igienă mizerabile, țăranul trebuia să trăiască deseori aici din puțin. El are stăpîni și ceea ce produce este pentru stăpînii săi. Adesea noul venit, om simplu, smuls din gospodăria sa din munți, este înșelat, ori de cîte ori se ivește prilejul, de proprietar sau de intendentul său. Din multe puncte de vedere el ne apare ca într-un fel de enclavă colonială, oricare ar fi condiția sa juridică... Cîmpiile aparțineau stăpînului."

184. Karl Marx, *The German Ideology*, International Publ., New York, 1947, p. 51.

185. *Ibid.*, pp. 51-52.

186. Dobb, *Studies*, p. 55. Dobb adaugă: „Într-adevăr ne întîlnim cu paradoxul că munca plătită putea chiar să fi fost *mai puţin* eficientă decît munca dependentă şi totuşi aceasta să fi continuat să reprezinte un avantaj, cu condiţia însă ca acest nivel crucial al productivităţii (în raport cu preţul muncii plătite) să fi fost atins" [p. 56]. El adaugă, ca notă de subsol: „Surplusul rezultat din munca plătită nu trebuia în mod necesar să fie *mai mare* decît cel rezultat din munca aservită (egal cu produsul muncii aservite atunci cînd lucrează pentru nobil), întrucît deşi considerăm că munca plătită substituie munca aservită pe domeniu, nu este vorba de o substituţie ci de o *adăugare* la munca aservită ca *sursă de surplus*. Dacă presupunem că nobilul a preschimbat obligaţiile de muncă cu un echivalent a ceea ce timpul de muncă aservit al şerbilor putea produce cînd era utilizat pentru cultivarea domeniului, atunci nobilul va cîştiga prin această schimbare dacă noua muncă plătită produce vreun surplus peste salariile plătite. Aceasta deoarece el va beneficia de acest surplus ca de un adaos la ceea ce primea drept dări transformate ale şerbilor săi."

În plus, aşa cum ne reaminteşte Marc Bloch, „munca de clacă nu era întotdeauna absolut liberă [pentru nobil], aceasta se întîmpla de regulă în special în cursul timpului de muncă afectat producerii hranei lucrătorului [*tenancier*]. Prin urmare aceasta nu era avantajoasă dacă preţul hranei respective depăşea valoarea muncii. Ar putea să pară absurd să sugerăm că salariile erau mai mici decît costul hranei pentru salariaţi. Dar trebuie să ne reamintim de calitatea slabă a muncii... Mai mult, cînd obligaţiile nu erau cerute de la ţăranii supuşi corvezii asta însemna că ei le recumpărau, adică, în locul obligaţiilor, se cereau plăţi. Prin urmare, pe o coloană trebuie să consemnăm valoarea plăţii de înlocuire care ar putea fi rezonabil prezumată înţelegînd-o ca rezultat al presiunii sociale, plus, acolo unde este cazul, economiile realizate la costul hranei. Pe cealaltă coloană vom consemna preţul zilelor de muncă plătită care vor lua locul muncii de clacă. În funcţie de faptul dacă totalul de pe o coloană ori alta îl va depăşi pe celălalt, se va analiza dacă să se renunţe sau nu la clacă. *Seigneurie française*, pp. 116-117.

187. Jones şi Woolf, *Agrarian Change and Economic Development*, p. 4.

188. Marx, *German Ideology*, p. 51.

189. Braudel, *La Méditerranée, I, p. 300.*

190. Braudel şi Spooner, *Relazioni del X Congresso Internationale di Storiche*, IV, pp. 241-242.

191. Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 306. „Aceşti indispensabili imigranţi nu sînt întotdeauna oameni disperaţi sau de calitate mediocră. De multe ori ei aduc tehnici noi, nu mai puţin necesare decît persoana lor, vieţii urbane. Evreii izgoniţi din pricina religiei, şi nu a sărăciei lor, au jucat un rol excepţional în aceste transferuri de tehnică."

192. Vezi Phelps-Brown şi Hopkins, *Economica* XXVI, p. 294. Diferenţele comparative între diverse clase urbane în privinţa stilurilor de viaţă s-ar putea să nu fi fost asemănătoare cu cele din Europa contemporană. O sugestie referitoare la ele poate fi obţinută dintr-un studiu a 3096 gospodării (circa 12 000 persoane) efectuat în Malaga la 1559. Acest studiu dezvăluie o diviziune clasială după cum urmează: înstăriţi (*razonables*), nu în mod necesar bogaţi, 10%; oameni mărunţi (*pequeños*), 70%; oameni săraci (*pobres*), 20%. Ar scoate, oare, la iveală o anchetă privind Malaga ori Parisul secolului al XX-lea ceva cu totul diferit de aceasta? Ancheta este citată de Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 413.

193. „În regiunea de la răsărit de Elba a Germaniei, de la Lusatia prin Brandenburg pînă la Mecklenburg – deci într-o arie unde în ciuda unei îndelungi dominaţii germane (ori a unor prinţi germanizaţi) elementul slav era încă puternic, mai ales în zona rurală – se observă că în acea perioadă, adică la începutul secolului al XIV-lea, dar în special în secolul al XV-lea şi în prima jumătate a celui de-al XVI-lea, au început să se manifeste în oraşe, în mod tipic, restricţii în raport cu primirea slavilor în breslele meşteşugăreşti. Astfel, pe lîngă discriminările întemeiate pe naţionalitate, observăm altele care sînt «social» dirijate împotriva populaţiei slave. Acest fenomen este prilejuit de tendinţele puternice ale acesteia din urmă de a emigra spre oraşe." Kazimierz Tyminiecki, „Le servage en Pologne et dans les pays limitrophes au moyen âge", *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Academia Poloneză de Ştiinţe, Institutul de Istorie, Varşovia, 1955, p. 25.

194. Într-un anume sens, din punctul de vedere al burgheziei urbane, aristocratul amestecat în afaceri poate fi considerat pur si simplu un „comerciant străin". Vezi analiza lui Fitz Redlich: „Multitudinea de reglementări restrictive şi de coduri de sancţiuni [împotriva intrării aristocraţilor în comerţ] par să fi fost elaborate şi să-şi fi avut punctul de origine la o dată destul de tîrzie, cam pe la 1600... De fapt, se pare că restricţiile s-au referit mai curînd la ocupaţiile fiilor mai tineri decît la activităţile fiilor moştenitori... În foarte multe cazuri restricţiile cu privire la implicarea nobililor în afaceri au fost adoptate pentru a proteja comercianţii oraşelor ameninţaţi de competiţia nobililor, şi nu pentru că aceste activităţi ar fi fost considerate improprii pentru nobili... Prohibiţiile par să se fi referit, în general, la negoţul cu amănuntul şi la meşteşugari; ele au lăsat loc, întotdeauna, pentru ceea ce vom numi activităţi antreprenoriale în agricultură, în industria de mare amploare... şi, în multe cazuri, şi în comerţul peste mări." „European Aristocracy and Economic Development", *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2,dec. 1953, p. 83.

195. Dobb, *Studies*, p. 95. Translaţia de la „colonialismul urban" la „colonialismul naţional" poate fi considerată, în acest caz, drept un pas natural, o dată ce tehnologia determinase dilatarea dimensiunilor a ceea ce Frederic Lane numeşte „monopolul natural" al forţei: „În mai toată

Europa medievală, guvernarea unui teritoriu mai mare decît o provincie atrăgea după sine dezavantajul întinderii. Dimpotrivă, în secolul al XVII-lea devenise aproape imposibil pentru o guvernare să-şi menţină chiar monopolul unei singure provincii în raport cu outsiderii dacă armata sa nu era suficient de puternică pentru a cuceri un regat naţional. Mărimea monopolurilor naturale s-a schimbat, perioadele în care s-au instituit noile monopoluri naturale în conformitate cu noile tehnici au fost perioade concurenţiale, cu un nivel mai înalt al costurilor protecţiei. În epoca noastră, a armelor nucleare, poate că nu există monopol natural mai mic decît acela la scara întregii lumi." „Economic Consequences of Organized Violence", în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 415-416, nota de subsol 4.

196. Henri Sée, *Modern Capitalism*, Adelphi Co., New York, 1928, p. 41. În mod similar Dobb susţine: „În interior piaţa se dezvolta [în Anglia], nu numai prin creşterea oraşelor şi multiplicarea pieţelor urbane, dar şi prin pătrunderea sporită a economiei băneşti în domeniul feudal o dată cu creşterea muncii angajate şi cu arendarea domeniului pentru o rentă în bani. Totuşi, comerţul străin a fost cel care a furnizat cele mai mari ocazii pentru o dezvoltare comercială rapidă, şi tocmai în această sferă au fost strînse cele mai impresionante averi." *Studies*, p. 129.

Lenin arată şi el rolul esenţial al comerţului internaţional în dezvoltarea capitalismului naţional: „Nevoia de piaţă externă a unei ţări capitaliste nu este deloc generată de către legea realizării produsului social (şi a plusvalorii în particular) ci, în primul rînd, de faptul că în realitate capitalismul apare numai ca un rezultat al unei *circulaţii* lărgite de mărfuri, care transcende limitele statului. Este deci imposibil să concepi o naţiune capitalistă fără comerţ exterior şi nici nu există o asemenea naţiune." V.I.Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*, Foreign Languages Publishing House, Moscova, 1956, p. 44.

Faptul că François Mauro poate afirma că tocmai „capitalismul comercial este cel care a caracterizat civilizaţia occidentală între 1500 şi 1800, între Renaştere şi Revoluţia industrială" se datorează tocmai acestui primat al comerţului internaţional. „Towards an 'International Model': European Overseas Expansion Between 1500-1800", *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 1, 1961, pp. 1-2.

197. Chaunu, *L'expansion européene*, p. 311.

198. „Tocmai lipsa dezvoltării pieţei – inabilitatea producătorilor de a efectua un schimb al produselor la o scară mai mare decît cea locală – a reprezentat pentru capitalul comercial o ocazie de aur... Atîta vreme cît aceste condiţii primitive s-au perpetuat, au persistat şi şansele acestui cîştig excepţional ale celor care aveau mijloacele de a le exploata; şi a fost cît se poate de normal ca tocmai perpetuarea unor atare condiţii, şi nu îndepărtarea lor, să devină politica conştientă a capitalului comercial." Dobb, *Studies*, p. 89.

199. „Sistemul plantaţiilor de trestie de zahăr care a existat [în São Tomé] a fost strîns legat de comerţul internaţional la scară mare, la care au luat parte mai întîi marile companii din Anvers şi apoi cele din

Amsterdam. În aceste centre ale vieţii economice au fost înfiinţate numeroase fabrici de zahăr care au funcţionat în secolul al XVI-lea graţie livrărilor în creştere de melasă din São Tomé. Trebuie să observăm că, în ciuda rolului foarte activ al comercianţilor portughezi în exportul de zahăr din insulă, procesul prelucrării n-a fost luat asupra sa de către Portugalia a cărei economie era slabă, ci de ţările economic înfloritoare în acel moment, care aveau importante resurse de capital, o forţă de muncă liberă şi calificată, adică, ţări aflate deja pe drumul dezvoltării." Marian Malowist, „Les débuts du système des plantations dans la période des grandes découvertes", *Africana Bulletin*, nr. 10, 1969, p. 29.

200. „Acesta a fost un sistem de cumpărare a bunurilor plătind în avans pentru ofertele care urmau a fi livrate... Se ştie că timp de 250 de ani negustorii hanseatici din Bergen au reuşit prin intermediul acestei metode să păstreze în mîinile lor aproape întregul comerţ de peşte şi blănuri din nordul Norvegiei. Negustorii hanseatici controlau pescarii din nordul Norvegiei printr-o dependenţă directă, făcîndu-le plăţi în avans. În acelaşi timp aceasta le-a permis să-i elimine pentru multă vreme din acest comerţ pe burghezii norvegieni." Marian Malowist, „A Certain Trade Technique in the Baltic Countries in the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences*, Academia Poloneză de Ştiinţe, Institutul de Istorie, Varşovia, 1960, p. 103.

201. *Ibid.*, p. 104.

202. *Ibid.*,p. 114.

203. Vezi Dobb, *Studies*, p. 71.

204. „Înaintea producţiei capitaliste, adică în Evul Mediu, era răspîndit, în general, sistemul micii industrii, bazat pe proprietatea privată a lucrătorilor asupra mijloacelor lor de producţie; în zonele rurale, agricultura micii ţărănimi, liberă sau aservită; în oraşe, meşteşugurile organizate în bresle... Concentrarea acestor mijloace de producţie limitate şi dispersate, multiplicarea şi preschimbarea lor în puternice pîrghii ale producţiei din zilele noastre – acesta a fost desigur rolul istoric al producţiei capitaliste şi al susţinătorului acesteia, burghezia." F. Engels, *Socialism: Utopian and Scientific*, International Publishers, New York, 1953, p. 28.

205. „În Anglia, în Ţările de Jos, în sudul Germaniei şi în Italia exact în secolele al XIV-lea şi al XV-lea... găsim o dezvoltare foarte vizibilă a industriei textile rurale. Ţăranii se angajează în ea în numele antreprenorilor care locuiesc în oraşe sau, uneori, pe cont propriu. Mi se pare că tocmai faptul acesta dovedeşte că agricultura nu era suficientă pentru a le oferi mijloace de subzistenţă... Într-adevăr, în vreme ce în Flandra, Brabant şi Toscana putem observa un declin progresiv al producţiei articolelor de lux în cursul acestei perioade, în Flandra chiar, în Hainault, în Olanda, în Anglia, sudul Germaniei şi în unele părţi ale Italiei se dezvoltă un nou tip al producţiei de textile în micile oraşe şi în zonele rurale. Aceste textile nu erau de cea mai bună calitate, dar erau mai ieftine şi deci accesibile nobilimii sărăcite şi altor consumatori mai

puţin înstăriţi... În cursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, atît în cadrul industriei cît şi al comerţului la mare distanţă, rolul articolelor de folosinţă curentă a devenit din ce în ce mai important în raport cu cele de lux." M. Malowist, „The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 2, 1959, p. 178.

Vezi Marx: „Formele istorice originale în care apare capitalul, întîi sporadic sau *local, alături* de vechile moduri de producţie dar acţionînd în direcţia dezagregării lor, întemeiază *manufactura* în sensul propriu al cuvîntului (nu încă fabrică). Aceasta se naşte acolo unde există o producţie de masă pentru export – deci pe *baza unui comerţ maritim şi pe uscat pe scară mare* şi în centrele unui atare comerţ, precum oraşele italiene, Constantinopol, oraşele flamande, olandeze, unele spaniole precum Barcelona etc. Manufactura nu încorporează iniţial aşa-numitele *meserii urbane*, ci *ocupaţiile rurale auxiliare*, torsul, ţesutul, tipuri de munci care cer calificarea cea mai scăzută şi o pregătire tehnică redusă. Lăsînd deoparte acele mari centre comerciale în care găsesc baza unei pieţe de *export*, şi unde producţia este în *mod spontan* (prin legile ei interne) orientată spre valoare de schimb – adică manufacturi direct legate de porturi, inclusiv de industria navală etc. , manufacturile nu se localizează întîi în oraşe ci în arii rurale, în satele fără bresle etc. Ocupaţiile rurale auxiliare oferă o bază lărgită manufacturilor, pe cînd practicarea unor meşteşuguri urbane ca industrii de fabrică cer un grad ridicat de progres al producţiei. Asemenea ramuri ale producţiei precum sticlăria, fabricile de metal, fierăstraiele mecanice etc., care de la început cer o mai mare concentrare de putere de muncă, utilizează mai multă putere naturală, cer atît o producţie de masă cît şi o concentrare a mijloacelor de producţie etc. Şi acestea recurg la manufactură. La fel, fabricile de hîrtie etc." *Pre-Capitalist Economic Formations*, p. 116.

206. „Se poate postula în mod rezonabil o oarecare asociere între elanul demografic şi presiunea asupra pămîntului în secolul al XVI-lea, pe de o parte, şi avîntul industriei tricotajului manual în văile din Yorkshire." Thirsk, *Essays in Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, p. 88.

207. „Cînd capitaliştii industriali, dornici să producă textile ieftine destinate vînzării, au încercat să producă asemenea materiale în propriile lor oraşe au constatat că nu li se permitea s-o facă. Astfel ei şi-au transferat progresiv activităţile spre lucrătorii rurali. Dacă şi acest lucru era interzis de către breslele orăşeneşti şi de către guverne, îşi transferau industria chiar şi în alte ţări. «Ţările» pe Continent nu erau chiar aşa de numeroase." Robert L. Reynolds, *Europe Emerges*, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1967, p. 399.

208. Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 399.

209. „Eu cred că, pentru fiecare perioadă în care istoria noastră economică poate fi divizată există o clasă de capitalişti distinctă şi separată. Cu alte cuvinte, grupul capitaliştilor unei epoci date nu provine din grupul de capitalişti ai epocii precedente. La fiecare

schimbare în organizarea economică găsim şi o ruptură a continuităţii. Este ca şi cum capitaliştii care, pînă atunci, fuseseră activi, recunosc că sînt incapabili să se adapteze condiţiilor care sînt reclamate de nevoi pînă atunci necunoscute şi care cer metode pînă atunci nefolosite. Ei ies din luptă şi devin un fel de aristocraţie care, dacă joacă din nou un rol în cursul afacerilor, o face numai într-un mod pasiv." Henri Pirenne, *American Historical Review*, XIX, 3, apr. 1914, pp. 494-495.

210. Pierre Vilar, *Actes du Colloque de la Renaissance*, p. 50.

211. Chiar J.G. Gould, un sceptic în privinţa acestei ipoteze, recunoaşte totuşi că a existat „un foarte brusc declin al venitului real al lucrătorului salariat". Vezi „The Price Revolution Reconsidered", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 2, 1964, p. 265. Vezi şi Dobb: „Cîştigurile remarcabile ale capitalului comercial în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, deşi fruct al monopolului, erau realizate prin excluderea masei producătorilor de la beneficiile unui comerţ al cărui volum era în creştere, mai degrabă decît printr-o scădere reală a nivelului general de viaţă. Cu alte cuvinte, profiturile abundente ale noii clase comerciale şi-au datorat sursa unei reduceri relative a venitului producătorilor, mai degrabă decît uneia absolute. Dar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (şi probabil şi în secolul al XVII-lea, cel puţin în cursul primei sale jumătăţi) există dovezi că n-a mai fost aceeaşi situaţie". *Studies*, pp. 119-120.

212. Pentru Gould, acest factor a fost foarte important: „Se recunoaşte larg astăzi că pe la mijlocul secolului al XX-lea, impactul creşterii preţurilor asupra profiturilor industriale s-a datorat mai puţin vreunui decalaj al salariului faţă de preţuri – în majoritatea cazurilor n-a existat un asemenea decalaj – cît decalajului costurilor capitalului în raport cu preţurile... O parte – una crescătoare – a profitului real este o depreciere neînsuşită care va fi folosită, într-un fel, atunci cînd maşina va trebui înlocuită. Ziua socotelilor vine în cele din urmă. Dar dacă viaţa maşinii sau instalaţiilor este lungă – şi acesta a fost cazul cu o parte foarte substanţială a capitalului fix din perioadele Tudorilor şi Stuarţilor: roţi hidraulice, dispozitive simple de obţinere a sării prin evaporare, cuptoare şi altele – atunci rata înaltă a profitului *aparent* e posibil să fi fost larg răspîndită în acele secole." *Ibid.*, p. 264.

213. Vezi Mauro, *Le XVIe siècle européen*, p. 298.

214. Nef, *Conquest of Material World*, p. 116.

215. Ernesto Laclau, „Feudalism & Capitalism in Latin America", *New Left Review*, nr. 67, mai-iunie 1971, p. 25.

216. *Ibid*, p. 30.

217. *Ibid.*

218. Talcott Parsons susţine că dezvoltarea originală a industrialismului a trebuit să îmbrace forma capitalismului, adică un sistem în care existau „înfrînări instituţionale ale exercitării puterii politice şi care, *independent* de structura politică, puteau furniza impulsul specific dezvoltării economice." *Structure and Process in Modern Societies*, Free Press, New York, 1960, pp. 101-102.

Motivul este, în opinia lui Parsons, că: „Influența politică ca atare, ori pare a fi orientată spre «interese constitutive» de durată relativ scurtă, ori, alternativ, are tendința să cadă repede într-o stereotipie tradițională. Acestea par a fi motivele pentru care Weber vorbește despre influența «economic irațională» a intereselor politice [p. 107]". Acesta este un raționament plauzibil dar nu pare a se conjuga cu faptele empirice după care rolul statului în dezvoltarea capitalistă a fost constant în decursul întregii istorii moderne. Parsons scapă din vedere componenta geografică esențială a diferențierii structurale, și anume faptul că activitatea economică avea loc în interiorul unei economii mondiale, în vreme ce autoritatea liderilor politici, dacă nu și puterea lor, era limitată la arii mai mici decît acelea închise în rulajul unei întreprinderi economice. Tocmai această disparitate structurală crucială le-a dat capitaliștilor acea libertate absolută de acțiune.

219. K. Berrill, „International Trade and the Rate of Economic Growth", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 3, 1966, p. 352.

220. A. Rupert Hall, „Scientific Method and the Progress of Technique", *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E. Rich și C.H. Wilson ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 100.

221. „Deschiderea unei frontiere pe țărmul îndepărtat al Atlanticului a creat de aici înainte noi ocazii și un climat de gîndire care a încurajat încrederea în posibilitățile succesului. Ocaziile au existat; dar tot astfel au existat și indivizii care erau gata și capabili să se folosească de ele... America e posibil să și fi grăbit tempo-ul avansului Europei. Este chiar posibil ca avansul să nu se fi produs fără America. Dar dacă este acceptată o asemenea afirmație extremă, ar fi încă mai înțelept să ne amintim avertismentul lui Braudel: «L'Amérique ne commande pas seule». America nu conduce singură." D.H. Elliott, *The Old World and the New, 1492-1650*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970, p. 78.

222. Braudel, în *Chapters*, p. 268.

223. Braudel și Spooner, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p. 243.

224. „*Factorul motor principal* care a abolit ordinea feudală a producției și a proprietății și care determină într-un chip cît se poate de natural formarea societății capitaliste trebuie găsit în dezvoltarea unei producții mici și de mărfuri (mica burghezie și țăranii independenți ca producători de mărfuri) și, în consecință, în «polarizarea» lor economică între capitaliștii industriali și lucrătorii salariați privați de pămîntul lor și obligați să-și vîndă munca. Acest tip de evoluție capitalistă, credem noi, trebuie să fie clasic și caracteristic în principal istoriei economice a Europei apusene.". „On the 'Transition' from Feudalism to the Bourgeois Revolution", *Indian Journal of Economics*, XXXV, 140, 1955, pp. 149-150.

225. „Dl. Dobb... identifică drept fir conducător (*fils conducteur*) al istoriei economice «variațiile forței de muncă disponibile»; acesta ar fi

esigur un fenomen interesant de studiat, dar autorul... neglijează proape complet un alt fir, mişcările de lungă durată ale preţurilor ; ...el u ia în considerare posibilitatea de a combina cele două abordări." ean Néré, „Le développement du capitalisme", *Revue historique*, CIII, ian.-martie 1950, p. 68.

226. „Fiecare fluctuaţie economică, chiar cînd e decisivă, sau iolentă ori creativă, rămîne totuşi un accident într-o istorie structurală» de lungă durată – dezvoltarea capitalismului – care prin hiar natura ei transcende accidentele.". Braudel şi Spooner, *Cambridge conomic History of Europe*, IV, p. 450.

227. „Deşi ne întîlnim cu primele semne ale producţiei capitaliste ncă în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, în câteva oraşe ale ariei nediteraneene, era capitalistă datează din secolul al XVI-lea.". Marx, *Capital*, I, Cap. XXVI, p. 715.

228. Braudel, în *Chapters*, p. 285.

Marele Duce fortifică portul Livorno, gravură de Jacques Callot din colecția *Viața lui Ferdinand I de Medici*. Ferdinand a fost Mare Duce al Toscanei intre 1587-1609. Gravura a fost realizată in perioada 1614-1620.

Capitolul III
MONARHIA ABSOLUTĂ ŞI STATISMUL

Este evident că afirmarea monarhiei absolute în Europa Occidentală coincide în timp cu naşterea economiei europene. Este însă faptul acesta cauză ori consecinţă? Dovezi semnificative pot fi aduse pentru ambele ipoteze. Pe de o parte, dacă n-ar fi fost expansiunea comerţului şi naşterea agriculturii capitaliste, cu greu s-ar fi constituit baza economică pentru finanţarea unor structuri de stat birocratice dezvoltate[1]. Dar, pe de altă parte, structurile statale erau ele însele un pivot economic major al noului sistem capitalist (ca să nu mai spunem că erau garantul său politic). Aşa cum arată Braudel, „Fie că au vrut, fie că n-au vrut, statele au fost cei mai mari antrepenori ai secolului"[2]. Mai mult chiar, ele erau principalii clienţi ai comercianţilor[3].

Există cîteva controverse în legătură cu rolul statului în întreprinderea capitalistă. O primă categorie de argumente se referă la amploarea sa, a doua categorie se referă la impactul său economic, iar cea de-a treia, pe care o vom discuta mai tîrziu, se referă la conţinutul său de clasă. În primul rînd, deşi există un dezacord considerabil în legatură cu măsura implicării statului în economia mondială a secolului al XIX-lea, pare a exista un consens larg că în perioadele timpurii ale sistemului mondial modern, începînd cel puţin cu secolul al XVI-lea şi durînd pînă cel puţin în secolul al XVIII-lea, statele erau agenţi economici centrali în economia mondială europeană.

Dar dacă majoritatea este de acord că statele au jucat acest rol, unii consideră că acest rol a fost indezirabil şi

inutil. De exemplu, Schumpeter, consecvent în credinţa sa în eficienţa superioară şi pe termen lung a întreprinderii private, se îndoieşte că statul a fost benefic pentru afaceri în calitate de cumpărător de bunuri ori de credite. El arată că este „o eroare nescuzabilă să crezi că în absenţa extravaganţei curţilor n-ar fi putut exista bunuri echivalente produse de ţărani şi burghezie de la care să se preleve venituri corespunzătoare“[4]. Nescuzabilă poate, dar eroare e posibil să nu fie. De ce n-ar fi de conceput că pentru a-şi acoperi impozitele, un ţăran produce un surplus pe care altfel ar putea fie să-l consume, fie să nu-l producă? Într-adevăr, presupune Schumpeter că în secolul al XVI-lea ţăranii Europei erau integral orientaţi către o piaţă comercială?

Cît despre teza după care cheltuielile curţii ar fi fost vitale pentru crearea creditului, Schumpeter are două răspunsuri. Unul este că orice beneficiu obţinut prin dezvoltarea unui „mecanism de generare a creditului“ trebuie să fie raportat la „ansamblul pierderilor şi al paralizării activităţii economice provocate atît de către metodele de creştere a veniturilor cît şi de destinaţia utilizării acestora“[5]. Aceasta implică un extraordinar argument contrafaptic a cărui validitate poate fi amendată numai în raport cu întreaga argumentaţie a acestei cărţi. Punctul de vedere expus aici va fi acela, conform căruia, dezvoltarea statelor puternice în ariile centrale ale lumii europene a fost o componentă esenţială a dezvoltării capitalismului modern. Al doilea răspuns al lui Schumpeter este că contrapartea împrumuturilor către curte reprezintă privilegii economice care erau cel mai probabil nesănătoase din punct de vedere economic din perspectiva intereselor unei comunităţi mai largi[6]. Acest lucru este, fără îndoială, adevărat, dar pentru mine el pare a fi o descriere a esenţei capitalismului, nu o distorsiune accidentală a operaţiilor sale, reprezentînd deci o aserţiune care, în fapt, furnizează o bună parte a contracarării precedentei aserţiuni a lui Schumpeter.

Am trecut deja în revistă diversele aspecte ale crizei economice din secolele al XIV-lea şi al XV-lea care au contribuit la o înceată dar constantă creştere a birocraţiilor statale. Am menţionat de asemenea evoluţia tehnologiei militare care făcea din cavalerul medieval o figură desuetă, perimată şi prin aceasta întărea braţul autorităţii centrale care putea controla un mare număr de

infanterişti. Principalul obiectiv politic al monarhilor a fost restaurarea ordinii, o premisă a revirimentului economic. În rezumarea succintă a lui Genicot, „dezvăluind efectele negative ale prăbuşirii autorităţii, vremurile de criză au evidenţiat oportunitatea centralizării"[7].

De ce însă a trebuit ca asemenea regimuri politice să se ivească exact în această perioadă? Un răspuns constă în a face referire la fenomenele centrifugale ale noilor state, un argument adesea folosit în legătură cu noile state din secolul al XX-lea[8]. Impulsul iniţial al „restauratorilor de ordine" din secolul al XV-lea a izvorît din „criza feudalismului". Presiunea economică asupra seniorilor a condus la o sporită exploatare a ţăranilor şi în consecinţă la răscoalele ţărăneşti. Ea a condus însă şi la războiul intern dintre nobili. Nobilimea slăbită a privit spre rege ca spre forţa în stare să-i apere de ameninţările unei şi mai mari dezordini. Monarhii au profitat de împrejurări pentru a-şi consolida propria avere şi putere în raport cu nobilimea. Acesta a fost preţul asigurării securităţii acesteia, ceea ce Frederic Lane a numit „renta de protecţie" şi care, ne reaminteşte el, a reprezentat în acea perioadă o „sursă majoră de averi acumulate prin comerţ şi totodată o sursă mai importantă de profituri... decît superioritatea în privinţa tehnicii industriale ori în privinţa organizării industriale"[9].

Desigur, succesul regelui n-a depins pur şi simplu de ocazii ci de presiunile la care era supus. Eisenstadt susţine că ceea ce numeşte el „politici birocratice" se nasc atunci cînd „conducătorii politici nu se pot baza pe facilităţile disponibile prin propriile lor resurse (e.g. domeniile regale), sau ca urmare a unor obligaţii indiscutabile din partea altor grupuri..."[10]. Au fost însă vreodată obligaţiile indiscutabile? Cît despre disponibilitatea resurselor, faptul că resursele personale ale regilor erau insuficiente în raport cu obiectivele lor era în funcţie de nişte obiective mai ambiţioase. Trebuie atunci să examinăm acele presiuni care împingeau pe un conducător să urmărească *implementarea* unor obiective mai ambiţioase.

O sugestie ne oferă Archibald Lewis, care leagă acest fapt de disponibilitatea pămîntului: „Cînd... suveranul a distribuit întregul pămînt nefolosit, nemairămînîndu-i nimic, a fost nevoit să iniţieze un

sistem de impozite – luîndu-şi înapoi, într-o altă formă, averea pe care anterior o dăruise poporului său"[11]. Această necesitate a unui sistem naţional de impozite n-a condus imediat la „absolutism". Suveranul a trebuit, mai curînd, să creeze parlamente pentru a obţine ajutorul nobilimii în cadrul procesului de impunere, dar numai „pînă cînd guvernanţii s-au simţit destul de puternici pentru a se dispensa de asemenea ajutor"[12]. Dobb are o părere diferită. El interpretează presiunea asupra regelui ca provenind nu dinspre criza de pămînt cît din „insuficienţa muncii". Creşterea aparatului de stat i-a slujit pentru a promova „controlul asupra pieţei forţei de muncă"[13].

Din această analiză s-ar putea trage concluzia că, dacă crizele economice ar fi condus la o mai mare putere concentrată în mîna monarhilor, expansiunea economică a secolului al XVI-lea ar fi avut un efect invers. Într-o anumită măsură, cum o să vedem, acest lucru a fost adevărat. „Primul" secol, al XVI-lea, a fost era eforturilor imperiale, nu a statelor puternice, aşa cum vom arata în capitolul următor. Numai după „eşecul imperiului", despre care vom vorbi atunci, statele puternice s-au situat din nou pe primul loc; într-adevăr, numai secolul al XVIII-lea va fi acela pe care istoricii îl vor considera „epoca absolutismului"[14].

În realitate, însă, în ciuda fluctuaţiilor curbei, ne confruntăm cu o creştere seculară a puterii statului în tot cursul erei moderne. Economia mondială capitalistă pare a fi cerut şi facilitat acest proces secular de creştere a controlului intern şi a centralizării, cel puţin în cadrul statelor din centrul sistemului.

Cum au procedat monarhii, care erau administratorii aparatului de stat în secolul al XVI-lea, spre a-şi consolida poziţia? Ei au folosit patru mecanisme majore: birocratizarea, monopolizarea forţei, crearea legitimităţii şi omogenizarea populaţiei supuse autorităţii lor. Le vom examina pe fiecare pe rînd.

Dacă regele devenea tot mai puternic, aceasta s-a datorat, neîndoielnic, faptului că el a dobîndit un nou mecanism spre folosinţă, un corp de funcţionari permanenţi şi dependenţi[15]. Desigur, în această privinţă, Europa a ajuns din urmă China. În consecinţă, noi ştim că o structură de stat birocratică este ea singură insuficientă pentru a demarca marile schimbări ale secolului al

XVI-lea, cu atît mai puţin pentru a le determina. Totuşi, dezvoltarea unei birocraţii statale a fost crucială, deoarece urma să modifice fundamental regulile jocului politic, asigurînd că de aici înainte deciziile de politică economică nu mai puteau fi elaborate uşor fără implicarea aparatului de stat. Aceasta însemna că energia oamenilor din orice strat social trebuia să se orienteze, într-o pondere semnificativă, către cucerirea puterii politice. Ca să fim exacţi, în această epocă încă vorbim despre o birocraţie relativ redusă, desigur, în comparaţie cu Europa contemporană[16]. Dar diferenţa de mărime şi structură în comparaţie cu Evul Mediu tîrziu a reprezentat totuşi un salt calitativ.

Cum îşi atrăgea regele de partea lui aceşti oamemi? Îi cumpăra. Problema regelui nu era aceea că n-avea cadre. Existau persoane care îndeplineau funcţii militare şi administrative în regat, dar ei, în marea lor majoritate, nu fuseseră anterior *dependenţi* de el, şi în consecinţă nu erau legaţi să-i ducă la îndeplinire dispoziţiile în raport cu presiunea contrară derivînd din propriile lor interese ori din cele ale apropiaţilor şi ale familiilor lor. De obicei, regele se orienta spre persoane, de „origine modestă"[17] pentru a face din ei un personal plătit cu ocupaţie permanentă. Instituţia principală care făcea posibil acest lucru a ajuns a fi cunoscută ca „venalitatea funcţiei". În contrast cu birocraţiile bazate pe o normă a dezinteresului financiar şi pe recrutare universalistă, aceste forme marchează desigur puterea *limitată* a regelui şi întăresc probabilitatea ca venitul statului să fie deviat către plăţile sporite ale acestei birocraţii venale. Dar, în contrast cu sistemul feudal precedent, venalitatea a făcut posibilă supremaţia relativă a sistemului de stat. Aşa cum afirmă Hartung şi Mousnier, „în ciuda aparenţelor, venalitatea funcţiilor a fost în majoritatea cazurilor favorabilă monarhiei absolute"[18].

Regele trebuia să facă o alegere politică între alternativele realiste. Pentru a institui o birocraţie raţională, statul avea nevoie de o altă sursă sigură de fonduri importante decît aceea pe care i-ar aduce-o aparatul birocratic. K.W. Swart sugerează că ceea ce le lipsea monarhilor în secolul al XVI-lea, spre deosebire de guvernările de mai tîrziu, era posibilitatea de a „contracta împrumuturi fără a aloca o parte specială din veniturile lor ca garanţie pentru dobîndă"[19]. Ei au fost prinşi într-un

cerc vicios deoarece, pentru a obţine această posibilitate, au fost nevoiţi să creeze mai întîi un aparat de stat mai puternic. Venalitatea funcţiei avea calitatea de a furniza atît un venit imediat (vînzarea funcţiei), cît şi unul personal. Desigur, aceasta a mers apoi mînă în mînă cu dezvoltarea unei corporaţii de funcţionari venali cu propriul ei interes[20]. În consecinţă, venalitatea creează un „cerc vicios", aşa cum subliniază Richard Ehrenberg, în care o birocraţie sporită consumă venituri şi creează datorii, conducînd la nevoi fiscale şi mai mari din partea statului [21]. Toată abilitatea consta în a transforma cercul într-o spirală ascendentă în care birocraţia era suficient de eficientă în a stoarce populaţia de un surplus mai mare decît costurile menţinerii aparatului. Unele state au reuşit acest lucru. Altele nu. Factorul distinctiv crucial va fi rolul lor în cadrul economiei mondiale. Spirala ascendentă a funcţionat cam în felul următor: avantajul temporar realizat de rege în Evul Mediu tîrziu ca urmare a constrîngerii economice asupra nobilimii a creat fondurile care i-au permis să înceapă să-şi „cumpere" o birocraţie. Aceasta, la rîndul ei, i-a permis totodată să taxeze mai mult şi să împrumute mai mult. În acele arii ale economiei mondiale în care transformarea economică era de aşa natură încît garanta însuşirea unei părţi disproporţionate a surplusului mondial, statelor le era mai la îndemînă să perceapă impozite şi să împrumute. Un simplu reflex al încrederii în viitor a acelor elemente posesoare de bani. Statele foloseau aceste venituri mărite pentru a-şi spori puterea coercitivă, care la rîndul ei intensifica ceea ce ar putea fi denumit „încrederea în potenţialul coercitiv" al statului.

Aceasta a creat posibilitatea apariţiilor datoriilor naţionale, adică a bugetelor de stat deficitare. Datoriile naţionale au fost necunoscute în lumea veche, şi imposibile în Evul Mediu, din cauza slăbiciunii guvernelor centrale şi a nesiguranţei succesiunii. Abia cu regimul lui Francisc I în Franţa în secolul al XVI-lea ne întîlnim pentru prima oară cu acest fenomen economic[22]. Căci datoriile naţionale pot să existe numai cînd statul poate forţa populaţia sa fie de acord să amîne cererea pentru rambursarea lor, ori în momentele scadente, să refuze plata lor, forţînd în acelaşi timp grupurile să îi împrumute excesul aflat în circulaţie, fie în bani peşin, fie prin diverse bonuri de tranzacţie. Fenomenul ţine de

impulsul spre asigurarea veniturilor crescînde ale Coroanei. Coroana avea nevoie de bani cu care să-şi construiască aparatul de stat şi avea destul aparat de stat pentru a obţine banii. Sistemul folosit nu era încă mercantilism, o politică al cărei scop era întărirea pe termen lung a bazei de impozitare a statului, ci mai degrabă „fiscalism", pentru a folosi expresia lui Martin Wolfe[23], o politică a cărei ţintă era sporirea venitului imediat al statului. Totuşi, în acel moment, *lipsa* unui aparat financiar serios al statului era încă izbitoare, „un alt semn de slăbiciune", cum îl numeşte Braudel, a statului în secolul al XVI-lea, comparativ cu statele de mai tîrziu[24]. Totuşi, slăbiciunea Statului ca manipulator financiar nu diminuează faptul că datoriile naţionale au reflectat interesele autonome în creştere ale statelor ca agenţi economici, însă ca actori cu o deosebită abilitate de a-şi urmări scopurile lor economice.

Poate cea mai importantă utilizare a surplusului de bani, după ce s-a scăzut costul aparatului administrativ folosit pentru colectarea lui, a fost în crearea unor armate regulate. Din nou, modul în care statele şi-au procurat iniţial personalul a fost să şi-l cumpere. Contraponderea birocraţilor „venali" au fost soldaţii „mercenari".

Cine însă putea fi cumpărat? Nu chiar oricine, întrucît a fi un mercenar era o ocupaţie periculoasă, chiar dacă uneori recompensatorie. Aceasta nu era o ocupaţie de ales, în general vorbind. Cei care o puteau face mai bine o făceau cu zel. Era deci o ocupaţie a cărei recrutare se făcea în tot spaţiul social şi geografic, parte integrantă a noii diviziuni europene a muncii.

Creşterea populaţiei în Europa occidentală a condus, cum am arătat deja, la fenomenul de „vagabondaj". Pretutindeni s-a produs o creştere a „lumpenproletariatului". Aceştia erau o ameninţare pentru noua ordine a noilor state încă neconsolidată. Încorporarea unora dintre ei în armate servea unor funcţii multiple. Ea furniza ocupaţii pentru unii şi implica folosirea lor pentru a-i suprima pe ceilalţi[25]. În acelaşi timp oferea regelui noi arme pentru controlul seniorilor, dar, de asemenea, şi pentru a-l sprijini. V.G. Kiernan a indicat cîţi mercenari proveneau din colţurile „mai puţin dezvoltate" ale Europei occidentale: din Gasconia, Picardia, Bretagne, Ţara Galilor, Corsica, Sardinia, Dalmaţia. „Cu toate acestea, un număr considerabil al

acestor baze de recrutare erau situate în regiuni montane aflate în zone marginale ale Europei locuite de populaţii străine precum celţii sau bascii“[26]. Şi, se pare, în primul rînd din Elveţia[27].

Kiernan susţine că acest model de recrutare nu numai că a fost responsabil pentru controlul exploziei sociale a secolului al XVI-lea[28]: el a avut de asemenea un impact secundar mai subtil, deşi tot atît de important, dacă ne amintim că, în termenii noştri, avem de-a face cu o economie mondială:

> “Rezervoarele recrutării de mercenari au rămas politiceşte stagnante, comparativ cu vecinii lor, cam cum au fost pentru o lungă vreme Nepalul şi Punjab-ul, două mari baze de recrutare pentru armata britanică. Pentru Elveţia, cele trei secole de simbioză cu despotica Franţă au avut consecinţe negative. Politicile cantonale au fost corupte prin recompensele primite pentru autorizarea exportului de soldaţi, şi cercurile de patricieni şi-au sporit puterea pe socoteala stărilor de jos... Aşa cum Alfieri urma să remarce cu amărăciune, aceşti oameni liberi ai colinelor au devenit principalii cîini de pază ai tiraniei. Istoria europeană ar fi putut să ia o orientare diferită dacă elveţienii ar fi fost tot atît de revoluţionari în 1524, cînd a avut loc Războiul ţărănesc, precum fuseseră cu cincizeci de ani mai devreme“[29].

În multe cazuri mercenarii nici nu erau recrutaţi direct de către stat. Aparatul existent nu permitea acest lucru. Statele mai degrabă încheiau contracte cu „antreprenorii militari“ în cautare de profit. Redlich se îndoieşte că acesta a fost un mijloc optim de acumulare a capitalului întrucît, dacă veniturile lor erau „extraodinar de mari... în mod tipic, cheltuielile lor erau şi ele uriaşe“[30]. Însă acest aspect este încă un element informaţional în legătură cu modul în care construirea statului a influenţat afirmarea capitalismului. Pe termen scurt, cel puţin, „într-o societate în care se manifesta o subutilizare cronică a resurselor, cheltuielile militare sporite au stimulat adesea la rîndul lor alte tipuri de activităţi, astfel că volumul surplusului a crescut în perioadele de război“[31]. Dar întreprinderea militară implica mai mult decît comerţul şi producţia, sistemul fiind generator de credite. Pentru că nu numai prinţii au

luat împrumuturi de la bancheri; tot astfel au procedat şi antreprenorii militari, al căror capital era furnizat de către mari bancheri comerciali precum Fuggers. Acest lucru rămîne valabil pînă la Războiul de 30 de ani[32]. În plus, armatele de mercenari n-au oferit numai ocupaţii pentru săraci şi ocazii antreprenoriale. Armatele trebuiau hrănite. Ca urmare, comercianţii de alimente însoţeau armatele pe cîmpul de bătaie, slujind totodată ca intermediari pentru prăzile de război[33]. Elan Everitt susţine că acest comerţ pentru aprovizionarea armatei a fost un stimul major al specializării regionale în cultivarea cerealelor în Anglia Tudorilor[34] şi că a stimulat chiar exportul[35]. Aceasta este cu atît mai mult plauzibil dacă luăm în considerare faptul că statele s-au considerat răspunzătoare de asigurarea cu hrană suficientă a birocraţiilor lor în creştere[36]. Expansiunea capitalismului a ajuns astfel să slujească nevoilor imediate ale statului.

Şi în acest caz, ca şi în cel al birocraţiei civile, monarhul se afla într-o dilemă. Antreprenorul militar era un auxiliar necesar în drumul monarhului spre putere. El, de asemenea, absorbea o bună parte a surplusului. Fără îndoială, antreprenorul militar era un agent de mai mare încredere pentru prinţ decît un vasal nobil, dar, în cele din urmă, el îşi urmărea, în primul rînd, propriile sale interese. Vai prinţului al cărui tezaur e gol![37]. Probabilitatea însă de a se întîmpla aşa ceva era şi ea o funcţie directă a rolului statului în economia mondială.

Pînă la un punct, în orice caz, armatele se plăteau singure. Pentru că ele făceau posibile mai multe impozite. Întrucît „greutatea acestor impozite cădea aproape integral pe popor - în special pe cei ce trăiau în zone rurale“[38], oamenii se înfuriau şi, în măsura în care puteau, se răsculau[39]. Armatele erau atunci la îndemînă pentru a suprima aceste revolte, în măsura în care erau în stare. Forma cea mai la îndemînă de revoltă, întrucît era cea mai dificilă de contracarat pentru stat, a fost haiducia, care era desigur cu atît mai la îndemînă cu cît regiunea era mai muntoasă[40]. Poliţia statului era încă prea slabă pentru a face suficient de mult în această direcţie, cu excepţia ariilor centrale, şi această haiducie găsea deseori un acord rezonator în opoziţia faţă de noile state a unor seniori tradiţionali[41].

Neîndoielnic, aşa cum arată Delumeau, „haiducia a reprezentat adeseori insurecţia zonei rurale împotriva oraşului“[42]. Dar a cui din zona rurală şi, încă mai important, cînd? Este clar că implicarea ţăranului în haiducie pare să fi fost puternic corelată cu perioadele de criză a cerealelor[43]. Desigur, cînd se producea o revoltă din cauza hranei, chiar sărăcimea era implicată, dar în haiducie ca mişcare, în special în aria mediteraneană, nu cei mai săraci au fost cei care au reprezentat inima mişcării. Ţăranii liberi în plină afirmare au fost, evident, aceia care spre sfîrşitul secolului al XVI-lea şi-au găsit în haiducie forma lor de protest împotriva „refeudalizării“ care era tocmai în curs, împotriva semiperiferializării ţărilor lor[44]. În asemenea ţări, cei implicaţi în haiducie, erau în mod special micii întreprinzători, precum acei *massari* din sudul Italiei, care avînd mai puţine mijloace de a face faţă anilor cu recolte sărace decît marii proprietari, se temeau de o cădere rapidă spre straturile sărăcimii rurale, şi foloseau în consecinţă haiducia împotriva acestor mari proprietari în care ei vedeau inamicul lor imediat[45].

Celălalt element implicat în haiducie era o parte a nobilimii, dar iarăşi, care anume? Par să fi fost cei forţaţi de primenirile economice s-o facă. În discuţia despre mercenari, am subliniat că sporirea populaţiei, concomitent cu tendinţele spre îngrădiri, au creat problema vagabondajului şi că naşterea armatelor de mercenari a slujit, între alte scopuri, la folosirea unora dintre aceşti „vagabonzi“ pentru a-i menţine pe ceilalţi în linie. Armatele de mercenari au întărit poziţia prinţilor. În plus, ele au slăbit nobilimea tradiţională, nu numai prin instituirea de forţe suficient de puternice pentru a întări voinţa regală, ci şi prin crearea unui vacuum ocupaţional pentru mica nobilime[46]. A apărut, desigur, o alternativă pentru cavalerii sărăciţi din multe zone. Ei puteau intra în serviciul regelui. În plus, acolo unde regele era mai puternic, haiducia era mai dificilă. Dar în ariile în care prinţul era slab, slăbiciunea sa făcea haiducia mai profitabilă şi serviciul alternativ mai puţin accesibil. Prin această prismă haiducia a fost, în mod implicit, expresia nevoii de un stat mai puternic mai degrabă decît recurgerea la o rezistenţă de tip „tradiţional“. Ea a fost o formă de opoziţie, în unele cazuri „cea mai mare forţă de opoziţie existentă în cadrul regatului“[47], dar o opoziţie *în*

cadrul statului modern. Ar fi deci o eroare serioasă să vedem haiducia drept o formă de opoziție feudală tradițională față de autoritatea statului[48]. Ea a fost consecința unei creșteri inadecvate a autorității statului, a inabilității statului de a compensa dislocările cauzate de tulburările economice și sociale, consecința lipsei de dorință a statului de a asigura o egalizare mai mare a distribuției în perioadele de inflație, de creștere a populației și de deficite alimentare. Haiducia a fost în acest sens creată chiar de stat, atît prin deposedarea unora dintre nobili de drepturile lor tradiționale (și deci de surse de avere) și a unora dintre țărani de produsele lor pentru a întreține noile birocrații, cît și prin realizarea, în cadrul statului însuși, a unei mai mari concentrări de avuție astfel încît devenea mai tentantă încercarea de a captura o parte a acesteia. Haiducia a fost un simptom al dizlocărilor cauzate de uriașele realocări economice produse de crearea unei economii mondiale europene.

Organismele politice sînt întotdeauna mai stabile în măsura în care dobîndesc chiar și numai o legitimare parțială. Există multă mistificare în analizele procesului de legitimare cauzată de o considerare aproape exclusivă a relației dintre guvern și masa populației. Este îndoielnic că foarte multe guverne în istoria umană au fost considerate „legitime“ de către majoritatea celor exploatați, opresați și rău tratați de către guvernele lor. Masele pot fi ori resemnate cu destinul lor, ori supărate și agitate, ori uimite de un noroc temporar, ori activ nesupuse. Dar guvernele tind să fie suportate, nu apreciate ori admirate sau iubite ori chiar sprijinite. Acesta a fost cu siguranță cazul în Europa secolului al XVI-lea.

Legitimarea nu privește masele ci cadrele. Chestiunea stabilității politice se învîrte în jurul măsurii în care grupul redus de manageri ai aparatului de stat este capabil să convingă grupul mai mare al personalului central și al potentaților regionali atît de faptul că regimul a fost format și funcționează pe bazele acelora dintre valorile consensuale în care aceste cadre pot fi determinate să creadă că există, cît și că este în interesul unor asemenea cadre ca acest regim să continue să funcționeze fără perturbări majore. Cînd se ajunge la această situație, putem considera că regimul este „legitim“.

În plus, legitimitatea nu este o chestiune dată o dată şi pentru totdeauna. Ea este o problemă de compromis continuu. În secolul al XVI-lea, ideologia care se afirma ca mijloc de legitimare a noii autorităţi a monarhilor a fost dreptul divin al regilor, sistemul pe care l-am numit monarhie absolută. Întrucît absolutismul a fost o ideologie, trebuie să ne ferim să apreciem pretenţiile sale doar la suprafaţă. Ar fi util să examinăm, aşadar, ceea ce sînt cu adevărat aceste pretenţii şi în ce măsură corespund ele realităţilor structurii sociale.

Mai întîi, în ce măsură „absolut" înseamnă absolut? Teoria că nu există nici o instituţie umană care să poată invoca drept legitimă orice pretenţie de a refuza îndeplinirea voinţei proclamate a monarhului nu era deloc nouă. Ea a căpătat însă o exprimare şi o acceptare intelectuală mai răspîndite în această epocă decît în epocile anterioare ori ulterioare. Atît teoretic cît şi în raport cu faptele, „absolut" este o denumire greşită. În teorie, absolut nu înseamnă nelimitat, întrucît, aşa cum subliniază Hartung şi Mousnier, era „limitat de legea divină şi de legea naturală". Ei susţin că „absolut" nu trebuie citit ca „nelimitat" ci mai degrabă ca „necontrolat" (*pas contrôllée*). Monarhia era absolută în opoziţie cu fragmentarea feudală a puterii. „Ea nu însemna despotism şi tiranie"[49]. În mod similar, Maravall afirmă că „nici în fazele iniţiale, nici în cele ulterioare ale statului modern «monarhia absolută» n-a însemnat monarhie nelimitată. Era un absolutism relativ"[50]. Pretenţia-cheie care a operat a fost că monarhul nu trebuie să fie limitat prin constrîngerile legii: *ab legibus solutus*.

Oricare ar fi fost aceste pretenţii, puterile monarhului erau în fapt destul de limitate, nu numai în teorie ci şi în realitate. În mai toate privinţele, puterea regelui era cu mult mai mică decît aceea a executivului unei democraţii liberale din secolul al XX-lea, în ciuda constrîngerilor instituţionale şi morale pe care le suportă cel din urmă. În primul rînd, aparatul statului secolului al XX-lea are în spatele lui un grad al capacităţii de organizare care este mai mult decît compensatoare pentru constrîngerile sporite. Pentru a înţelege puterea reală a unui monarh „absolut", trebuie s-o plasăm în contextul realităţilor politice ale epocii şi locului respectiv. Un monarh era absolut în măsura în care avea şanse rezonabile de a

precumpăni asupra altor forțe în cadrul statului cînd apăreau confruntări politice[51]. Dar chiar și cele mai puternice state din secolul al XVI-lea trebuiau să probeze predominarea clară în cadrul frontierelor lor a forței lor, stăpînirea surselor de avuție[52], ca să nu mai vorbim despre primatul loialității supușilor lor.

Afirmarea statului ca o forță socială și a absolutismului ca ideologie a sa nu trebuie confundate cu națiunea și naționalismul. Crearea unor state puternice în cadrul sistemului mondial a fost o cerință istorică prealabilă în raport cu afirmarea naționalismului atît în cadrul statelor puternice cît și în periferie. Naționalismul este acceptarea membrilor unui stat ca membri ai unui grup de status, ca cetățeni, cu toate cerințele de solidaritate colectivă pe care le implică acest fenomen. Absolutismul este afirmarea primei importanțe a supraviețuirii statului ca atare. Primul este prin definiție un sentiment de masă, al doilea este prin definiție sentimentul unui grup restrîns de persoane interesate în aparatul statului.

Neîndoielnic, preopinenții unui stat puternic vor ajunge cu timpul să cultive sentimentul național care constituie la rîndu-i un mecanism de consolidare a obiectivelor lor. Și, într-o anumită măsură, ei aveau de-a face cu un sentiment de acest tip deja în secolul al XVI-lea[53]. Dar acest sentiment colectiv, în măsura în care a existat a fost de obicei îndreptat către persoana prințului mai degrabă decît spre colectivitate ca întreg[54]. Monarhul absolut a fost o figură „eroică“[55], procesul zeificării devenind tot mai intens pe măsură ce trecea timpul. Aceasta a fost era în care s-a dezvoltat ceremonialul elaborat al curții, reușind calea cea mai bună de îndepărtare a monarhului de contactul cu activitățile comune (și incidental reușindu-se astfel să se furnizeze o ocupație pentru aristocrații de curte, ținîndu-i în acest chip destul de aproape pentru a fi supravegheați și controlați).

Abia spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și în cursul celui de-al XVIII-lea, în cadrul mercantilismului, și-a găsit naționalismul primii săi susținători reali în rîndurile burgheziei[56]. Dar în secolul al XVI-lea, interesele burgheziei nu erau încă bine consolidate în stat. Un număr prea mare dintre ei erau mult mai interesați în economiile deschise decît în cele închise. Iar pentru

constructorii de state, naţionalismul prematur risca să se cristalizeze în jurul unei entităţi etno-teritoriale prea mici. La începuturile sale, statismul putea fi considerat aproape antinaţionalist, întrucît marginile sentimentului „naţionalist" erau adesea mai strîmte decît hotarele statului monarhic[57]. Mult mai tîrziu abia vor urmări administratorii aparatului de stat să creeze state „integrate"[58], în care grupul etnic dominant să asimileze ariile periferice.

În secolul al XVI-lea, cîteva state au făcut un progres substanţial în centralizarea puterii şi în asigurarea acceptării cel puţin parţiale a legitimităţii acestei centralizări. Nu este prea greu să schiţăm condiţiile în care acest proces s-a putut desfăşura. Ori de cîte ori diverşi agenţi, diverse grupuri care controlau resursele simţeau că interesele lor de clasă erau mai bine servite politic prin tentative de persuasiune şi influenţare a monarhului decît prin promovarea scopurilor lor politice prin acţiuni alternative, putem vorbi despre un sistem monarhic relativ eficient, despre un stat relativ „absolut".

"Absolut" ne comunică un ton greşit, unul desigur pe care regele îl spera propagat. Absolutismul a fost o injoncţiune retorică, nu o afirmare serioasă. Ar fi poate înţelept să ne concentrăm mai puţin asupra persoanei regelui şi să vorbim pur şi simplu despre un stat întărit, ori mai degrabă despre „statalitate"[59].

Ar fi poate mai bine să numim această ideologie „statism". Statismul înseamnă sporirea puterii în mîinile aparatului de stat. În secolul al XVI-lea, aceasta însemna putere în mîinile monarhului absolut. Era o pretenţie la putere, şi făcea parte din strădania de a o obţine. Nimeni, nici atunci, nici acum, n-o considera şi nu trebuia s-o considere drept o descriere a stării reale a lumii acelei epoci. Această pretenţie a fost validată pînă la un punct în anumite state, acelea care alcătuiau centrul economiei mondiale europene. A eşuat în alte părţi, din raţiuni pe care le vom elucida mai tîrziu.

Unul dintre semnele majore ale succesului şi totodată mecanism important al procesului de centralizare a puterii a fost gradul în care populaţia însăşi a putut fi transformată, *printr-un mijloc ori altul*, într-un grup cultural omogen. Încă o dată, masele sînt mai puţin relevante decît agenţii în sens larg: regele, birocraţia şi oamenii săi, proprietarii rurali (mari şi mici), negustorii.

În secolul al XVI-lea, în vreme ce statele din centru se mişcă către o omogenitate „etnică“ mai mare a straturilor, ariile periferiale evoluează într-o direcţie exact opusă.

Să începem prin a arunca o privire la atitudinea aparatului de stat faţă de negustor care aparţinea unui grup „minoritar“. Mai întîi, evreii, un grup care a jucat un mare rol în activităţile comerciale în tot cursul Evului Mediu. Unul dintre lucrurile care trebuie remarcate este că atît sub aspect economic, cît şi social, s-a manifestat o „rapidă deteriorare a statusului evreilor în Evul Mediu tîrziu“[60]. Pe de o parte, pe măsură ce Anglia, Franţa şi Spania şi-au creat structuri centralizate mai puternice, ele au început să-i expulzeze pe evrei: Anglia în 1290, Franţa spre sfîrşitul secolului al XIV-lea, Spania în 1492. Acest fenomen, însă, s-a petrecut şi în Germania, unde, dacă n-au fost expulzaţi, evreilor li s-a redus în multe feluri rolul pe care-l aveau ca grupuri comerciale. Tocmai evreii au fost aceia care au desfăşurat o parte însemnată a comerţului internaţional dintre vestul şi estul Europei de-a lungul drumului transcontinental nordic între 800 - 1200 e.n. şi au fost principalul său suport[61]. În cursul acestei perioade, în ambele regiuni, statutul lor juridic a fost destul de favorabil[62]. În secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, se produce un declin atît în ceea ce priveşte statutul juridic cît şi rolul economic al evreilor *pretutindeni* în Europa[63]. Însă, către secolul al XVI-lea, putem vorbi despre un *dezechilibru* geografic: absenţa lor aproape totală în Europa occidentală, dar pe de altă parte, prezenţa lor în număr *sporit* în răsăritul Europei şi în unele părţi din sudul Europei, adică o absenţă în centru şi o creştere în periferie şi semiperiferie[64].

Deşi evreii au jucat un rol tot mai mare în viaţa economică a estului Europei, între profesiunile situate deasupra statusului clasei muncitoare le era permis numai rolul de comerciant. Spre deosebire de celelalte grupări, pentru ei ruta clasică de la antrepenor la rentier era imposibilă[65]. În mod similar, în nordul Italiei, ca rezultat al declinului puterii financiare a oraşelor- state, datorat în parte dimensiunii lor reduse şi deci unei baze de impozitare mici, precum şi inabilităţii lor de a-şi proteja cetăţenii în afara ţării[66], poziţia evreilor începe a se îmbunătăţi oarecum, ei jucînd şi aici, în principal, rolul de comercianţi[67]. Chestiunea evreiască, aşa cum li se

prezenta ea însă guvernanților, era o dilemă de „fiscalism“ contra „mercantilism“ *in statu nascendi*. Pe de o parte, acești comercianți evrei reprezentau o sursă importantă a venitului statului; pe de altă parte, comercianții non-evrei vedeau în ei concurenți iar proprietarii, creditori, amîndouă grupurile combinîndu-și presiunea asupra guvernaților pentru eliminarea evreilor. Prima considerație a prevalat la început atîta vreme cît regii puteau controla fenomenul[68]. Pe măsură ce burghezia indigenă se afirma tot mai puternic în statele din centru, intoleranța față de evrei făcea progrese juridice substanțiale.

Evreii erau o țintă ușoară pentru concurenții lor deoarece se putea face din ei o cauză ideologică. Se putea argumenta pe baze religioase contra rolului lor economic. O cale prin care monarhii au soluționat această chestiune în Europa occidentală a fost să-i expulzeze pe evrei, dar să le substituie un alt grup care era mai puțin vulnerabil religios, deși, din punctul de vedere al comercianților indigeni, tot pe atît un concurent. De exemplu, P. Elman descrie cum monarhul englez, forțat în cele din urmă să-i expulzeze pe evrei în 1290, a primit cu plăcere, în locul lor, cămătari italieni. Întrucît regele adesea nu-și plătea împrumuturile, „sub aspect practic, împrumuturile italiene e posibil să nu fi fost cu mult diferite de impozitele evreiești“[69]. Totuși, în secolul al XVI-lea, italienii au fost înlocuiți în rolul lor de antreprenori în Anglia[70], chiar și în Spania[71], dar evreii erau pe cale de a-i înlocui pe polonezi în Polonia[72]. Cum a fost posibil acest lucru?

În Europa occidentală, baza agricolă tot mai diversificată, împreună cu industriile în naștere au întărit burghezia comercială într-atît încît regele a fost obligat să o ia în considerare din punct de vedere politic. Cealaltă față a procesului a fost că ea era capabilă să servească drept pivot fiscal al monarhului - ca partener comercial, cămătar, ca plătitor de impozite - dacă nu cumva chiar mai bine decît comercianții străini. Reflexul „naționalist“ a fost astfel natural[73]. În răsăritul Europei, însă, situația a fost cu totul diferită. Monarhii erau mai slabi, comercianții mai slabi și ei, producătorii agricoli mai puternici. Problema Europei răsăritene, în secolul al XVI-lea, ca și a altor zone ale sistemului capitalist mondial, care începea să se specializeze tot mai mult în

producţia culturilor de export, n-a fost existènţa sau non-existenţa unei burghezii comerciale. Dacă există o economie bănească, trebuie să existe oameni care să servească aidoma unor pîlnii pentru schimbul complex de bunuri şi servicii pe care îl încurajează folosirea banilor. Chestiunea era dacă această burghezie comercială trebuie sa fie preponderent străină sau preponderent indigenă. Dacă era indigenă, ea adăuga un factor adiţional important în politicile interne. Dacă era străină, interesele sale erau prioritar legate de cele ale polilor în expansiune ai dezvoltării, cei care cu timpul vor căpăta denumirea de metropole.

Motivul special pentru care evreii au fost „bine întîmpinaţi" în Europa de răsărit în secolul al XVI-lea, n-a fost oare tocmai faptul că proprietarii indigeni (şi poate că – şi comercianţii din Europa occidentală) au preferat să aibă evrei ca negustori locali indispensabili în Europa de răsărit mai degrabă decît o burghezie comercială indigenă[74]. Cea din urmă, dacă ar fi cîştigat putere, ar fi avut o bază politică (total absentă pentru evrei) şi ar fi putut încerca să devină o burghezie manufacturieră. Calea pe care ar fi ales-o, neîndoielnic, ar fi implicat reducerea „deschiderii" economiei naţionale, care ar fi ameninţat interesele simbiotice ale europeanului proprietar - comerciant. În vreme ce, cum ştim, perioada modernă timpurie a fost un timp al *declinului* pentru burghezia indigenă în Europa răsăriteană[75], „în zonele rurale, pe de altă parte, evreii au jucat un rol tot mai mare atît ca agenţi ai proprietarilor de pămînt cît şi ca negustori şi meşteşugari în micile sătuleţe"[76]. Aceasta ilustrează un fenomen mai general în cadrul economiei mondiale. Alianţele de clasă *în interiorul* sistemului politic al statului sînt o funcţie a faptului dacă grupul conducător este dominat în primul rînd de acele persoane ale căror interese sînt legate de vînzarea produselor primare pe o piaţă mondială sau de acelea ale căror interese sînt legate de profiturile industrial-comerciale.

Nu numai evreii au fost jucăria acestor alianţe politico-economice transnaţionale. Comercianţii în ţările catolice au fost adesea „protestanţii". Principala controversă ideologică paneuropeană a secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea - Reforma împotriva Contrareformei - a fost inextricabil împletită cu crearea

atît a statelor puternice, cît şi a sistemului capitalist. Nu este întîmplător că acele părţi ale Europei care au fost re-agrarizate în secolul al XVI-lea, au fost totodată zonele europene în care a triumfat Contrareforma, în timp ce ţările în curs de industrializare au rămas în cea mai mare parte protestante. Germania, Franţa şi „Belgia" erau oarecum „între", rezultatul în timp fiind un compromis ideologic. Germania s-a împărţit între protestanţi şi catolici. Franţa şi „Belgia" au ajuns să aibă puţini „protestanţi", dar au dezvoltat o tradiţie anticlericală, de liberă gîndire, la care anumite grupuri au putut adera.

Aceasta nu este întîmplător, nu întrucît, asemenea lui Weber, credem că teologia protestantă este oarecum mai consonantă cu capitalismul decît teologia catolică. Neîndoielnic, aceasta se poate argumenta. Pe de altă parte, pare în general adevărat că orice sistem complex de idei poate fi manipulat spre a servi unui anumit obiectiv social ori politic. În mod sigur, teologia catolică şi-a dovedit şi ea capacitatea de a fi adaptabilă mediului ei social. La nivelul abstract al ideilor, oricine ar fi putut scrie o carte plauzibilă intitulată „The Catholic Ethic and the Rise of Capitalism" (Etica catolică şi afirmarea capitalismului). Iar teologia calvinistă ar putea fi considerată ca avînd implicaţii anticapitaliste[77]. Calea pe care merg eu este una diferită. Printr-o serie de dezvoltări istorice intelectuale accidentale[78], protestantismul a ajuns să fie identificat, într-o largă măsură, în perioada Reformei, cu forţele care favorizau expansiunea capitalismului comercial, în cadrul statelor naţionale puternice, şi cu ţările în care aceste forţe erau dominante. Astfel, cînd aceste forţe au pierdut în Polonia, ori Spania sau în „Italia", ori în Ungaria, protestantismul a urmat şi el un declin, adesea rapid. Factorii care au favorizat expansiunea agriculturii de export au favorizat reafirmarea catolicismului.

Reforma trebuie privită în dezvoltarea ei. Aşa cum observă Christopher Hill:

> „Biserica fusese multă vreme o sursă de putere, patronaj şi bogăţie pentru guvernanţii unor mari puteri precum Franţa şi Spania. Acele guverne care au rupt-o cu Roma la începutul secolului al XVI-lea se aflau la hotarele unei civilizaţii catolice, puteri secundare ai căror conducători n-au fost destul de

puternici pentru a se tîrgui cu papalitatea - precum Anglia, Suedia, Danemarca, Elveţia, Scoţia“[79].

Tocmai în acest moment a apărut un element de fricţiune şi nemulţumire a nordului Europei împotriva înrîuririi economice a lúmii mediteraneene creştine mai „avansate“[80]. Dar, precum ştim, spre sfîrşitul „lungului“ secol al XVI-lea, nord-vestul Europei devenise centrul economiei mondiale, răsăritul Europei, periferia, iar sudul Europei aluneca rapid în această din urmă direcţie.

P.C. Gordon-Walker a încercat să lege evoluţia protestantismului - mai întîi Luther apoi Calvin - de cele două faze ale Revoluţiei preţului: 1520-1540/50 - blîndă şi limitată la Germania şi Ţările de Jos (producţia de argint central-europeană); după 1545, pentru un interval de circa un secol (argintul american). El susţine că cele două faze sînt mai departe legate de nevoile structurale succesive ale noului sistem capitalist:

> „Problema socială, ridicată de Revoluţia preţului, a fost efectiv o problemă cu două componente. Prima nevoie a fost acumularea primară... A doua nevoie realmente de bază, a fost aclimatizarea claselor societăţii capitaliste cu poziţiile noi impuse de resursele acumulării primitive...
>
> Aceste două faze au controlat importanţa diverselor teritorii ale Europei. Din 1520-40 zonele conducătoare au fost Spania (care n-a moştenit o clasă mijlocie puternică din Evul Mediu)[81] şi Germania (care avea o puternică burghezie feudală). Începînd cu 1545-80, atît Spania cît şi Germania au rămas în urmă, şi conducerea a fost preluată de Anglia, Ţările de Jos şi părţi ale Franţei şi Scoţiei. Paralelismul între aceste arii şi ariile Reformei este izbitor, ca şi paralelismul în timp dintre prima fază a Revoluţiei preţului şi Luther (amîndouă cam între 1520-40) şi între faza a doua şi Calvin (amîndouă cam între 1545-80)“[82].

Nu trebuie să accepţi toate detaliile istorice pentru a vedea că aceasta este o ipoteză relevantă.

Mai mult, avem date în plus cu privire la legătura strînsă dintre conjucturile religioase şi cele politico-economice cînd ne întoarcem la triumful Contrareformei în Polonia. Stefan Czarnowski analizează minuţios de ce Polonia s-a *întors* la catolicism de la Reforma care părea a cîştiga teren, şi mai ales de ce cu o

aşa de mare rapiditate. El remarcă o sincronizare între momentul în care nobilimea de ţară *(noblesse territoriale)* a preluat puterea politică instaurînd ceea ce el denumeşte o „dictatură de clasă", şi momentul ofensivei catolice. În analiza sa, el distinge între aristocraţie, nobilimea de ţară, şi mica nobilime (*petite*). El susţine că tocmai în straturile aristocraţiei (ca şi ale burgheziei), erau localizaţi partizanii Reformei. El vede aristocraţia ca rîvnind după pămînturile Bisericii. Proprietarii mai mici găseau mai dificil să lupte cu diaconul local, aşa cum era acesta spijinit de episcopatul catolic încă puternic. Astfel era mai puţin avantajos pentru ei să îmbrăţişeze protestantismul şi, în consecinţă, ei au tins să nici nu facă ceva. Czarnowski şi alţii menţionează că în Polonia în vreme ce seniorii au favorizat calvinismul, regele şi burghezia erau înclinaţi spre luteranism[83]. Acesta este chiar o deformare a temei weberiene, ce ne aminteşte însă de argumentul lui Erik Molnar, care a văzut o alianţă între monarhie, mica nobilime şi burghezie împotriva aristocraţiei. Czarnowski susţine mai departe că „burghezia" era în acest caz divizată. „Burghezia superioară" a oraşelor, în special aceea din Cracovia (un „vechi" centru comercial), era aliată cu aristocraţia. El se referă în acest caz la patriciatul urban, cel care de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi pînă pe la mijlocul secolului al XVI-lea „făcea parte din acea clasă de bancheri şi comercianţi care au apărut o dată cu afirmarea capitalismului abia născut"[84]. Dar Polonia n-a fost destinată să apuce calea Angliei ca una din ariile de localizare a burgheziei economiei mondiale europene. Marea criză din 1557, despre care vom vorbi mai tîrziu, a ruinat nu numai financiarii din Lyon, Anvers şi sudul Germaniei, ci şi bancherii din Cracovia:

> „Din acel moment, elanul aristocraţiei şi al calvinismului a slăbit... Mărfurile care au permis marelui comercialism din epocile anterioare să înflorească, argintul din Olkusz, arama din Ungaria, produsele industriale au continuat să scadă în valoare. Banii cu care ţăranii îşi plăteau rentele s-au depreciat cu o rapiditate disperantă. Între timp, cererea mondială pentru grîul, potasiul, scoarţa de stejar, pieile şi vitele poloneze a crescut tot mai mult. Cu cît producătorul acestor mărfuri reuşea să se

> descurce în producţie fără monede, să folosească munca neplătită a şerbilor, să schimbe în barter produsele sale cu cele de care avea nevoie, cu atît mai bine reuşea să reziste efectelor crizei financiare. Tocmai aşa ceva erau în stare să facă mica nobilime şi cea de rang mijlociu"[85].

Aceasta nu înseamnă, observă Czarnowski, că n-a existat burghezie în Polonia. Burghezia cracoviană e posibil să fi fost ruinată, dar ea a fost înlocuită de italieni, armeni şi germani. În 1557, o reţea internaţională a căzut şi burghezia aristocrată poloneză care făcea parte din ea a căzut o dată cu aceasta. După aceea, o alta s-a născut. Polonezii care s-au descurcat în această criză - „nobilimea" - au acceptat noul rol al Poloniei în economia mondială. Ei şi-au trimis copiii la şcolile iezuite spre a fi educaţi, pentru a-i ţine în afara influenţei vechii aristocraţii: „Astfel Biserica Poloniei a sfîrşit prin a fi, s-ar putea spune, expresia religioasă a nobilimii"[86]. Şi această nobilime triumfătoare acum putea să definească sentimentul „naţional" polonez ca fiind virtual indistinct de pietatea catolică.

Astfel s-a întîmplat ca Polonia să devină cu siguranţă catolică deoarece ea devenise în mod definitiv o arie periferială în economia mondială. Contrareforma a simbolizat (n-a cauzat) „regresiunea socială" pe care o vedeau în ea protestanţii. Dar şocul lor religios a fost nepotrivit. Pentru că avansul social al nord-vestului Europei a fost posibil şi prin „regresiunea" estului şi sudului Europei, şi desigur prin dominarea Americilor. Contrareforma n-a fost dirijată pur şi simplu contra protestantismului ci contra tuturor forţelor variate ale umanismului pe care le asociem cu Renaşterea. Acest fapt este ilustrat de tensiunile dintre Veneţia şi Roma în secolul al XVI-lea. Controversa a culminat în 1605 cînd acţiunile veneţiene de limitare a anumitor drepturi ale Bisericii au condus la o excomunicare a senatului veneţian de către Roma. Contrareforma a fost în Italia o Contrarenaştere[87], şi triumful ei a fost acolo o funcţie a transformării nordului Italiei într-o arenă semiperiferală a economiei mondiale.

Tocmai faptul că Biserica, în calitate de instituţie *transnaţională*, a fost ameninţată de emergenţa unui sistem economic tot transnaţional care şi-a găsit puterea sa *politică* în crearea unor aparate de *stat* puternice în

unele state (centrele), ceea ce a amenințat poziția Bisericii înlăuntrul acestora, explică de ce s-a aruncat ea cu întreaga ființă împotriva modernității. Dar, paradoxal, tocmai succesul ei în țările periferiale a asigurat succesul pe termen lung al economiei europene. Potolirea finală a pasiunilor Reformei după 1648 e posibil să nu se fi datorat faptului că ambele părți au fost istovite și că a existat un impas al înfruntării, ci mai degrabă faptului că diviziunea geografică a Europei a fost urmarea naturală a unor forțe de bază ale economiei mondiale. Cît despre rolul eticii protestante, sînt de acord cu C.R. Wilson:

> "Dacă protestantismul și etica protestantă par a explica fenomenele economice într-o măsură mai mică decît ni se părea la un moment dat, este clar că, în epoca Reformei, era mai puțin de explicat în acest sens... Conducerea în chestiunile economice a trecut ușor din aria mediteraneană spre cea nordică, și, pe măsură ce orașele italiene au intrat în declin, cele ale Țărilor de Jos s-au ridicat; dar erau prea puține lucruri în modul de a conduce afacerile și în tehnicile economice folosite în economiile mondiale, care să nu fi fost familiare comerciantului venețian ori unui postăvar florentin în secolul al XV-lea"[88].

În secolul al XVI-lea, cîțiva monarhi au dobîndit o mare putere prin intermediul unor birocrații venale, al armatelor de mercenari, al dreptului divin al regilor și al uniformității religioase (*cuius regio*). Alții au eșuat. Acest fenomen este strîns legat, cum am sugerat, de rolul ariei în diviziunea muncii în cadrul economiei mondiale. Roluri diferite au condus la diferite structuri de clasă, care au condus la politici diferite. Aceasta ne aduce la clasica chestiune a rolului statului vis-à-vis de clasele conducătoare ale noii ere capitaliste, proprietarii de pămînt capitaliști și comercianții capitaliști, denumite uneori în mod nefericit aristocrație și burghezie, întrucît unii aristocrați erau capitaliști iar alții nu. Din păcate, asupra unor chestiuni ca rolul jucat de stat, al cărui agent a fost acesta și în ce măsură statul putea fi conceput ca cea de-a treia forță, nu există consens. Pierre Vilar a enunțat corect problema teoretică fundamentală:

> „O chestiune de o relevanță aparte este aceea referitoare la modul în care erau împărțite veniturile feudale, prin intermediul unui sistem de „adjudecare" și în alte moduri, între o aristocrație

fără nici o ocupaţie şi o clasă intermediară de „cultivatori-comercianţi" sau alte tipuri similare care transformau veniturile seniorilor ţinîndu-le disponibile pentru noi tipuri de investiţii; cu alte cuvinte, cum au ajuns veniturile feudale a fi mobilizate pentru investiţii capitaliste"[89].

Un aspect al acestei chestiuni se referă la măsura în care statul absolut trebuie considerat ultimul resort al aristocraţiei feudale care se confrunta cu „criza" feudalismului, cu reducerea veniturilor seniorale şi cu atacul altor clase (burghezia comercială, fermierii liberi, lucrătorii agricoli). Un punct de vedere este acela al lui Takahashi, care nu vede în absolutism „nimic altceva decît un sistem de concentrare a forţei pentru contracararea crizei feudalismului generată de această dezvoltare inevitabilă [în direcţia eliberării şi independenţei ţăranilor]"[90]. Această viziune este în mare măsură împărtăşită de Christopher Hill[91], V.G. Kiernan[92], Erik Molnar[93], şi Boris Porchnev[94].

Un alt punct de vedere susţine că politica monarhiei absolute este una asupra căreia aristocraţia a avut o influenţă considerabilă, poate chiar determinantă, dar una în care monarhul a fost mai mult decît o simplă anexă a nevoilor aristocraţiei. De exemplu, Joseph Schumpeter susţine:

„Astfel aristocraţia [sub domnia monarhiilor absolutiste] ca întreg era încă un factor puternic care trebuia luat în considerare. Supunerea sa faţă de coroană avea mai mult forma unui pact decît a unei capitulări. Aceasta semăna unei alegeri - una obligatorie, desigur - a regelui ca lider şi ca organ executiv al nobilimii...

Raţiunea pentru care nobilii n-au rezistat, nici chiar pasiv, regimului a fost, în esenţă, aceea conform căreia regele făcea ce doreau ei şi ţinea resursele statului la dispoziţia lor... Stăpînul statului era mai degrabă o clasă decît un individ"[95].

Braudel insistă şi el asupra faptului că dezacordul regelui cu aristocraţia a fost limitat şi a implicat efortul făcut de rege, pe de o parte, pentru a aduce nobilimea sub regimul disciplinei sale, şi, pe de altă parte, pentru a-şi apăra privilegiile în faţa presiunii populare[96]. Poziţia lui A.D. Lublinskaya pare foarte apropiată de cea a lui Braudel[97]. I. Hurstfield remarcă dilema monarhilor cărora le era

„greu să domnească fără nobilime; dar le era tot atît de greu să guverneze împreună cu ea"[98].

Un al treilea punct de vedere, poate cel mai tradiţional, este cel al lui Roland Mousnier, care concepe monarhia ca pe o forţă autonomă, adesea aliată cu burghezia împotriva aristocraţiei, ocazional mediind între cele două[99]. Există însă o legătură necesară între cele două abordări, aceea referitoare la rolul relativ autonom al aparatului de stat şi aceea care vede lupta de clasă ca o luptă între aristrocraţie şi burghezie? Molnar nu pare a fi de această părere. În primul rînd, el foloseşte şi alte categorii. El vorbeşte despre o aristrocraţie feudală faţă de care monarhul se află într-o opoziţie incontestabilă. În plus, existau o „nobilime" şi o „burghezie", amîndouă aliate potenţiale. Nobilimea pare a fi alcătuită din proprietari mai mici şi din cei orientaţi spre agricultura capitalistă, dar chestiunea nu este pe deplin clară. El subliniază că în vreme ce absolutismul pare să fi reclamat un sistem apăsător de impozite în raport cu ţărănimea, este mai puţin clar cum anume erau distribuiţi banii. Pe de o parte, bugetul de stat sporit era folosit pentru a plăti colectorii fiscali şi birocraţia, pentru a achita împrumuturile statului, a cumpăra echipamentul militar, de toate aceste cheltuieli beneficiind burghezia. Dar, pe de altă parte, toate cheltuielile curente ale statului, - adică, menţinerea curţii şi a armatei -erau plăţi către nobilime. Molnar vede în aceasta o tactică de a „manevra... între nobilime şi burghezie"[100]. Engels, în mod similar, arată modalităţile în care aparatul de stat ajunge să joace, într-un anume sens împotriva propriei sale voinţe, un rol mediator, cel puţin în „perioadele excepţionale"[101].

O sursă a acestei neclarităţi în legătură cu relaţia monarhului cu aristocraţia este informaţia vagă care există cu privire la compoziţia nobilimii. Fără îndoială, apartenenţa familială la nobilime variază în timp; situaţia este una de continuă mobilitate în toate societăţile care au o nobilime. Dar secolul al XVI-lea a fost o epocă în care n-a existat numai o mobilitate familială ci şi o mobilitate ocupaţională. De exemplu, statutul nobilului era prezumabil incompatibil în feudalismul occidental cu ocupaţii de antreprenor. Aceasta reprezintă probabil, într-o mare măsură, un mit deja în municipalităţile Evului Mediu tîrziu. În secolul al XVI-lea, acest lucru era pur şi

simplu neadevărat pentru întreaga Europă, atît în privința ariilor urbane cît şi a celor rurale. Pretutindeni - în Italia, Ungaria, Polonia, la răsărit de Elba, Suedia, Anglia - membrii nobilimii deveniseră antreprenori[102]. Aceasta a fost o situaţie atît de generală încît nobilimea a căutat căi de eliminare a oricăror impedimente formale în raport cu manifestarea acestui rol ocupaţional oriunde a existat el, aşa cum s-a întîmplat de pildă în Spania[103]. Nu ar trebui să uităm nici că, deşi în ţările protestante Biserica şi-a văzut pămînturile confiscate, secolul al XVI-lea a fost o epocă a Bisericii ca antreprenor agricol capitalist, în special în Italia[104].

Cealaltă faţă a acestei monede a fost că burghezul care prospera devenea în mod constant proprietar de pămînt şi nobil, şi treizeci de ani mai tîrziu devenise cu siguranţă dificil să tragi linii separatoare clare între cele două categorii. R.H. Tawney consideră normal acest proces, care a fost mult accelerat însă în secolul al XVI-lea[105]. Atît Braudel[106] cît şi Postan[107] sînt de acord cu existenţa unui model de trecere continuă de la antreprenor la rentier pentru cei cu statut non-nobil şi văd în acest proces o tendinţă de căutare a unei securităţi de lungă durată. Este crucial însă să remarcăm că, în ciuda acestei mobilităţi ocupaţionale, forţa clasei proprietarilor funciari nu s-a dezintegrat. Aşa cum arată March Bloch: „Regimul seniorial n-a fost subminat. Într-adevăr el va redobîndi în curînd o nouă vigoare. Mai degrabă proprietatea seniorilor a trecut într-o mare măsură în alte mîini[108]. Tocmai absolutismul monarhului a fost cel care a creat stabilitatea ce a permis această deplasare masivă de personal şi ocupaţie fără ca în acelaşi timp, cel puţin în acest moment, să se destrame diviziunea ierarhică a statusului şi recompensei.

Ce se poate spune atunci despre presupusul rol cheie al statului în ceea ce priveşte asistarea burgheziei comerciale pe calea afirmării de sine, pentru a-şi obţine profiturile şi a le păstra? O legătură a existat desigur, dar a fost o chestiune de grad şi de promptitudine, susţinerea mutuală a legăturii timpurii evoluînd spre un control sufocant în perioadele ulterioare. Nu este întîmplător că relaţia simbiotică dintre comerciant şi rege va ajunge să semene, în secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, cu una de opoziţie directă. Hartung şi Mousnier identifică deja semnele acestei tensiuni încă în secolul al XVI-lea[109].

Douglas C. North şi Robert Paul Thomas, încercînd să schiţeze afirmarea diverselor instituţii economice şi juridice care au avut ca efect încurajarea activităţii întreprinzătoare bazată pe o productivitate în creştere, opusă formelor de comerţ care pur şi simplu redistribuie venitul[110], încearcă totodată să elucideze condiţiile în care ar avea sens să se pună accentul pe rolul instituţional al statului. Ei susţin că alături de distorsiunile economice pe care intervenţia statului le provoacă pieţei şi deci probabilităţii inovaţiei, se poate plasa şi „puterea coercitivă care permite guvernului să îmbrăţişeze anumite politici chiar dacă acestea pot fi puternic contestate de către o parte a societăţii"[111].

Acest mod de a formula chestiunea ne îndeamnă să vedem funcţiile statismului în raport cu capitalismul în termenii unei analize cost-beneficiu. În vreme ce, pentru aristocraţie, monarhia absolută a reprezentat un fel de apărare dîrză a privilegiului, pentru cei care-şi obţineau veniturile prin maximizarea efecienţei economice a unei întreprinderi, aparatul de stat era uneori extrem de util[112], alteori un impediment major.

Am schiţat aici cele două elemente constitutive ale sistemului mondial modern. Pe de o parte, economia mondială capitalistă, a fost clădită pe bazele unei diviziuni a muncii la scară mondială, diverselor zone ale acestei economii (cele pe care le-am denumit centru, semiperiferie şi periferie) fiindu-le atribuite roluri economice specifice; în cadrul lor s-au dezvoltat structuri de clasă diferite, fiind folosite în consecinţă, diferite moduri de organizare a muncii, iar aceste zone profitînd în mod inegal de manifestările sistemului. Pe de altă parte, acţiunea politică s-a desfăşurat, în principal, în cadrul statelor care, ca o consecinţă a diferitelor lor roluri în economia mondială, erau diferit structurate, statele din centru fiind cele mai centralizate. Vom trece acum în revistă întregul secol al XVI-lea în termenii unui proces, unul prin care anumite arii au *devenit* ariile periferiale, semiperiferiale ori centrale ale acestei economii mondiale. Vom încerca de aceea să concretizăm ceea ce pînă acum risca să fie o analiză abstractă. Sperăm, de asemenea, că vom demonstra prin aceasta unitatea întregului *proces*. Evoluţiile nu au fost accidentale ci, mai degrabă, în contextul unor posibile variaţii, structural diferenţiate.

NOTE

1. „Statele, din secolul al XVI-lea, se afirmă din ce în ce mai mult ca mari colectori şi redistribuitori ai venitului. Ele stăpînesc, prin intermediul impozitelor, vînzarea funcţiilor, rentelor şi confiscărilor, enorme părţi ale diverselor «produse naţionale». Această dare multiplă este eficace întrucît bugetele flotează, în general, în funcţie de situaţia economică şi urmează oscilaţiile preţurilor. Avîntul statelor este deci o consecinţă a vieţii economice, nu un accident sau o forţă intempestivă, cum a considerat, puţin cam pripit, Joseph A. Schumpeter", Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 409.

2. *Ibid, I*, pp. 409-410.

3. „Fără afacerile profitabile mijlocite de împrumuturile către stat, de mărimea impozitelor, exploatarea domeniilor regale, cheltuielile de război şi ale curţii, capitalismul comercial n-ar fi luat niciodată un avînt atît de spectaculos în prima jumătate a secolului al XVI-lea", Hartung şi Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p. 44.

4. Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, I, p. 236.

5. *Ibid.*

6. „Împrumuturile către curte au constituit, în ciuda dobînzii exorbitante promise de obicei, foarte rar o afacere bună prin ele însele. Dar tocmai întrucît asemenea împrumuturi puteau, de regulă, să nu fie returnate, ele duceau la dobîndirea de privilegii şi concesiuni în domeniul comercial şi al industriei, care erau marile afaceri ale epocii... Înălţarea Fuggerilor la o poziţie neegalizată niciodată înainte de oricare altă casă financiară are... mult de-a face cu dificultăţile [fiscale] ale lui Carol al V-lea", *Ibid*, I, p. 236, nota de subsol 1.

7. Génicot, *Cambridge Economic History of Europe*, I, p. 700. În mod similar Joseph Strayer susţine că o legătură cauzală există între prăbuşirea ordinii sociale în ultima perioadă a Evului Mediu şi noua predispoziţie a aristrocraţiei de a „accepta preeminenţa regală" în secolul al XVI-lea. El consideră că variabila intermediară ar putea fi tocmai schimbarea psihologiei sociale colective. „Este dificil de stabilit care factori au modificat comportamentul claselor posesoare. Unele dintre ele, în mod special proprietarii de pămînt mai mici, au suferit tot atît de mult de pe urma violenţei interne ca şi săracii, şi, precum aceştia, doreau pace şi securitate. Altele au înţeles că ar putea profita în cea mai mare măsură de pe urma acelei revitalizări economice care era pe cale să se producă, prin susţinerea unor guvernări stabile. E posibil, în fine, ca altele să fi fost impresionate de eşecul majorităţii revoluţiilor din ultima perioadă a secolului al XV-lea". *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1970, p. 91.

8. Mousnier afirmă în legătură cu Europa occidentală a secolului al XVI-lea: „Necesitatea unei puteri centrale solide izvorăşte chiar din compoziţia naţiunilor [a statelor]. Acestea reprezintă o juxtapunere de comunităţi teritoriale, provincii, ţări (*pays*), municipalităţi, comunităţi săteşti şi structuri corporative ca acelea ale Ordinelor..., corpuri de ofiţeri, universităţi, ghilde... Regele *trebuia* să fie destul de puternic pentru a arbitra conflictele acestora şi a le coordona eforturile în vederea unui bine comun. Dar diviziunile lor îi dădeau lui posibilitatea de a o arunca pe una împotriva celeilalte." *Les XVIe et XVIIe siècles*, p. 97, Sublinierile noastre. Trebuia? De ce tocmai aşa? O explicare funcţională rezolvă arareori probleme genetice, întrucît nu numai că permite înfăţişarea alternativelor funcţionale, dar în plus ne previne că eşecul de a satisface o nevoie funcţională nu este doar o simplă posibilitate, ci adeseori foarte plauzibil să se întîmple. Să ne abţinem, aşadar, pentru moment, de la orice judecată cu privire la „cauză".

9. Vezi Lane, *Venice and History*, pp. 421-422.

10. S. N. Eisenstadt, „Political Struggle in Bureaucratie Societies", *World Politics*, IX, 1, Oct. 1956, p. 17.

11. Archibald Lewis, *Speculum*, XXXIII, p. 483.

12. *Ibid*, p. 483. Vezi Edward Miller: „Încercarea de a stabili un sistem general de impozite directe a fost una dintre principalele influenţe apariţiei, începînd cu secolul al XIII-lea, a unor adunări reprezentative care reuneau diverse grupuri de contribuitori fiscali prin intermediul giranţilor sau împuterniciţilor lor". *Fontana Economic History of Europe*, I, p. 14.

13. Dobb, *Studies*, p. 24. Dobb opune „intervenţia statului" şi regimul de „libertate" ca două moduri de organizare politică în cadrul societăţilor capitaliste - o viziune surprinzător de liberală pentru un marxist. El explică alternarea lor în raport cu raritatea muncii. „Regimul de libertate înfloreşte cel mai adesea în capitalism atunci cînd, datorită unui proletariat supraabundent, modul de producţie este protejat, în vreme ce coerciţia juridică trece pe primul loc de îndată ce ocupaţiile intră în concurenţă pentru a-şi atrage oamenii iar modul de producţie devine mai puţin profitabil ca sursă de venit al capitalului şi mai puţin stabil" pp. [24-25].

14. Vezi, de exemplu, Max Beloff, *The Age of Absolutism, 1660-1815*, Harper, New York, 1962.

15. Ce a determinat, atunci, diferenţa dintre un absolutism *real* în secolul al XVI-lea şi un absolutism *teoretic* în Evul Mediu, unul care n-a devenit real niciodată sau doar momentan, fără continuitate, şi intermitent?

„Trebuie să căutăm răspunsul într-un nou organ structural al statului, de natură internă, adică în reîntărirea şi extinderea puterii dobîndite de corpul de slujbaşi publici, «funcţionarii» regelui (ori ai monarhului) - ceea ce numim azi «birocraţie» - organ care ajunsese în fruntea vieţii publice, fiind implicat în activitatea zilnică a statului. În primul rînd, în ceea ce priveşte afacerile externe." Chabod, *Acte du Colloque*, pp. 63-64.

Edouard Perroy arată că acest proces a început în Franța încă din secolul al XIII-lea: „Progresul autorității private a regelui Franței, atît senioral cît și feudal, a condus la dezvoltarea organelor puterii [centrale]...

În ultimul sfert al secolului al XIII-lea, putere regală, fără a înceta să devină tot mai puternică, a început să fie transformată în ceea ce constituia esența sa, sub influența a doi factori. Unul a fost ideea de absolutism, aceea a [suveranității] puterii publice... Celălalt, tot atît de important, a fost presiunea chiar a oamenilor regelui, al căror număr devenea tot mai mare o dată cu creșterea complexității administrației și a folosirii din ce în ce mai mult a scrisului: o nouă clasă începuse a se naște, aceea a agenților puterii, a oamenilor legii și ai condeiului... În acel moment, într-adevăr, corpul personalului guvernamental, depozitul colectiv al unei autorități care, acum, era capabilă să se mişte din propria ei energie, au început să eclipseze personajul regal..." *Le Moyen Age*, pp. 372-373.

16. „Spectacolul unor mari aparate politice poate fi o imagine eronată. Comparîndu-le pe cele din secolul al XVI-lea cu cele din secolul al XV-lea, le vom vedea neobişnuit de mărite ca volum. Dar chestiunea este totuşi relativă. Dacă ne gîndim la vremurile contemporane şi la enorma masă de slujbaşi civili lucrînd pentru stat, numărul «funcționarilor» din secolul al XVI-lea este rizibil de mic." Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 37.

17. *Ibid*, p. 29.

18. „Este ceea ce a permis regilor Spaniei să aducă municipalitățile sub control, ceea ce le-a dat în Franța lui Ludovic al XII-lea, Francisc I și Henric al II-lea, Henric al IV- lea și Ludovic al XIII-lea, mijloace aşa de puternice de a influența Curtea și companiile... Abia după Războiul de Succesiune al Austriei [1748] a devenit venalitatea insuportabilă..." Hartung și Mousnier, *Relazioni del X Congresso*, IV, p. 48.

19. K. W. Swart, *Sale of Offices in the Seventeenth Century*, Nijhoff, Haga 1949, p. 117.

20. „Pe măsură ce sistemul fiscalității monarhice se întăreşte, creşte şi importanța funcționarilor fiscali în stat. Pe măsură ce se afirmă venalitatea, se multiplică şi funcționarii fiscali, se organizează, se grupează în asociații care tintesc să-şi lărgească aria autorității, cu scopul de a-şi asigura profituri suplimentare." G. Pagès, „Essai sur l'évolution des institutions administratives en France du commencement du XVIe siècle à la fin du XVIIe", *Revue d'histoire moderne*, serie nouă, nr. 1, ian-febr. 1932, p. 26.

21. „Îndatorarea excesivă a monarhilor a fost reclamată de condițiile pe care le-am înfățişat. Ea n-ar fi putut fi suportată fară sistemul arendării impozitelor ori al ipotecării surselor individuale de venit. Aceasta a condus la o înspăimîntătoare degradare a sistemului financiar, proces care a fost inevitabil atîta vreme cît au durat circumstanțele respective, ceea ce a condus la acumularea repetată de datorii." Richard Ehrenberg, *Capital and Finance in the Age of the Renaissance*, Harcourt, New York, 1928, p. 39.

22. Vezi Earl J. Hamilton, „Origin and Growth of the National Debt in Western Europe", *American Economic Review*, XXXVII, 2, mai 1947, pp. 118-130. Această afirmatie e adevarată dacă ne referim la statele existente în prezent. De fapt, aşa cum se întîmplă cu majoritatea fenomenelor moderne, a existat o anticipare în oraşele-state italiene ale Renaşterii. Marvin B. Becker consemnează creşterea unei datorii publice în Florenţa de la o sumă neînsemnată în 1303 la o sumă care în 1427 era aproximativ egală cu totalul averilor populaţiei florentine. Vezi „Economic Change and the Emerging Florentine Territorial State", *Studies in the Renaissance*, XIII, 1966, pp. 7-9.

23. Martin Wolfe, „Fiscal and Economic Policy in Renaissance France", *Third International Conference of Economic History* München 1965, Mouton Paris, 1968, pp. 687-689. Vezi Fernand Braudel: „Începînd cu secolul al XVI-lea şi cu un mai mare succes în acest secol de reînnoire, statele - cel puţin cele care vor trăi, prospera şi, în mod special, cele care vor rezista cheltuielilor istovitoare ale războaielor pe mare şi pe uscat - domină, deformează viaţa economică, o supun unei reţele de constrîngeri; o prind în plasa lor. Tentaţia de a explica orice prin dorinţele şi slăbiciunile statelor, prin jocurile lor instabile, este mare. Dar istoria nu este niciodată părtinitoare. Se poate însă apăra cu argumente solide afirmaţia că acea parte a vieţii economice, care era, în acel moment, cea mai modernă, pe care am putea-o uşor descrie funcţionînd în cadrul unui capitalism comercial la scară mare, a fost dependentă de oscilaţiile financiare ale statului; stimulată şi protejată de stat, ea a fost progresiv paralizată de voracitatea acestuia şi de inevitabila sterilitate a unor cheltuieli publice prea mari. Această lăcomie şi această ineficacitate - mari forţe ale istoriei - au jucat un rol în ceea ce ar putea fi numit darea înapoi (*repli*) din secolul al XVI-lea." „Le pacte de ricorsa au service du roi d'Espagne et de ses preteurs à la fin du XVIe siècle", în *Studi in onore de Armando sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, p. 1115.

24. „Statele vaste nu se află încă într-un contact total cu masa de contribuabili, şi deci nu sînt încă în stare să-i exploateze în voie: de aici deosebita lor slăbiciune fiscală şi, în consecinţă, financiară. Cu excepţia [cîtorva zone ale] Italiei, spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, statele încă n-aveau nici trezorerii nici bănci de stat." Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 39.

25. Fritz Redlich subliniază că erau două tipuri de mercenari. Existau desigur dezrădăcinaţii individuali - în limbajul epocii, *fahrendes Volk*, sau rătăcitorii. Exista de asemenea în Elveţia şi Germania o varietate mai „sedentară" care „rămînea înrădăcinată în comunităţile de acasă". Reprezentanţii acesteia erau asemenea unei miliţii chemate în împrejurări critice. „The German Military Entrepriser and His Work Force", I, *Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr. 47, 1964, pp. 115-117.

26. V. G. Kiernan, „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy", *Past & Present*, nr. 11, aprilie 1957, p. 70.

27. „În Franţa, al cărei exemplu a fost decisiv pentru Europa, Ludovic al XI-lea a inaugurat un sistem destinat a supravieţui pînă în pragul Revoluţiei cînd, în 1474, el a înrolat ajutoarele elveţiene prin înţelegere cu cantoanele. De acum înainte, Elveţia, convenabil de apropiată, a fost pentru regii Franţei ceea ce Ţara Galilor fusese pentru englezi" [*Ibid*, p. 72].

Otton Laskowski atribuie popularitatea mercenarilor elveţieni competenţei lor militare. Vezi „Infantry Tactics and Firing Power in the XVIth Century", *Teki Historyczne*, IV, 2, 1950, pp. 106-115.

Ei erau tot mai mult ceruţi de Franţa întrucît în această perioadă infanteria franceză era cunoscută de toată lumea ca fiind inferioară. Explicaţia, în conformitate cu părerea lui Sir Charles Oman, a fost că „în afara forţelor regulate ale Elveţiei, celelalte unităţi erau mereu mobilizate rapid, fiind lăsate la vatră cînd criza trecea". *A History of the Art of War*, p. 45. Aceasta ne face să ne punem întrebarea de ce infanteria Franţei era lăsată la vatră mai repede decît oriunde. Nici răspunsul nu este clar, nici faptul însuşi nu este sigur. Dar, dacă acest lucru-i adevărat, el este încă o dovadă a luptei obositoare a monarhiei pentru crearea unui stat puternic.

28. „Guvernele europene s-au bazat astfel masiv pe mercenarii străini. Una dintre utilizările pentru care aceştia erau foarte potriviţi a fost suprimarea supuşilor revoltaţi, şi în secolul al XVI-lea, o eră a revoluţiei endemice, ei erau adesea folosiţi în acest scop. «Unde sînt elveţienii mei?» a fost strigătul a nenumăraţi monarhi hărţuiţi după Claudius... Rebelii avînd în frunte oameni plătiţi puteau să-şi angajeze proprii lor mercenari. În general, însă, guvernele puteau oferi un preţ mai mare decît rebelii în acest joc." Kiernan, *Past & Present*, nr. 11, pp. 74-75. Aceasta limita devastările războaielor.

Exista un al doilea sens în care folosirea mercenarilor a limitat explozia socială. Oman subliniază că mercenarii se retrăgeau din serviciul ostăşesc cînd nu erau plătiţi. Aceasta a avut un impact direct asupra tacticilor militare. În locul unui asalt frontal, o tactică de aşteptare avea adesea mai mult succes decît exercitarea unei presiuni pentru un avantaj militar rapid. Comandanţii militari, observînd „semne de extenuare în tabăra adversă", adesea lăsau timpul să treacă întrucît „încă vreo cîteva săptămîni de privaţiuni şi falimentul ar fi ruinat oponentul". Oman, *A History of the Art of War*, p. 38.

29. Kiernan, *Past & Present*, nr. 11, p. 76.

30. Redlich, *Vierteljarhscrift für Sozial - und Wirtschaftgeschichte*, p. 401.

31. Frederic Lane atribuie această opinie lui H. John Habakkuk. Lane adaugă această rezervă: „Dar nu se poate oare spune că pe termen lung, alte trăsături fiind la fel, o societate care este în stare să obţină un nivel înalt de utilizare a resurselor numai prin mari cheltuieli militare produce mai puţin surplus decît dacă ar fi fost capabilă să atingă acelaşi nivel de folosire a resurselor cu cheltuieli militare mai mici." *Venice & History*, p. 422, nota de subsol 11. Desigur, dar chestiunea rezidă în finalul „dacă".

32. Vezi Fritz Redlich, „Military Entrepreneurship and the Credit System in the 16th and 17th Centuries", *Kyklos*, X, 1957, pp. 186-188.

33. Vezi Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftgeschichte*, supliment nr. 39, pp. 49-50

34. Vezi Alan Everitt, „The Marketing of Agricultural Produce", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Tirsk, ed, *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 521-522.

35. „Fermierii englezi care în timp de război şi-au sporit producţia ori şi-au extins suprafaţa arabilă pentru a răspunde cerinţelor armatelor dinastiei Tudor s-au văzut şi ei încărcaţi, cînd pacea a fost restaurată, cu un surplus considerabil. Experienţa lor de război le-a sugerat în mod cît se poate de probabil expedientul folosirii pieţelor europene, şi surplusul lor a fost reorientat dinspre soldatul englez spre meşteşugarul francez ori flamand" [*Ibid*, p. 524].

36. „Crearea unui personal specializat de angajaţi guvernamentali - incluzînd în mod evident armata regulată - a multiplicat numărul gurilor de hrănit de care guvernul răspundea în mod direct." Charles Tilly, „Food Supply and Public Order in Western Europe" (mimegrafie), p. 20.

Vezi de asemeni pp. 36-40.

Vezi C.S.L. Davies: „Puţine dintre problemele cu care se confruntau guvernele într-o eră preindustrială puteau fi tot atît de dificile ca şi aceea a aprovizionării unei armate pe cîmpul de luptă cu hrană suficientă". „Provisions for Armies, 1509-50: A Study in the Effectiveness of Early Tudor Governments", *Economic History Review*, seria a II-a, XVII, 2, 1964, p. 234.

37. „În realitate, cel mai mare risc legat de război al lordului războinic era că întreprinzătorul militar şi, incidental, forţa de muncă puteau pretinde să fie plătiţi în detrimentul scopurilor politice ale stăpînului lor. Neplătind sau amînîndu-şi plata datoriilor (acompaniamentul obişnuit al întreprinderii militare şi cel mai mare risc al acestei afaceri), lordul războinic crea pentru sine riscul de a pierde războiul dus pentru el de către un antreprenor şi o forţă de muncă neplătiţi." Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, p. 69.

38. Génicot, *Cambridge Economic History of Europe*, I, p. 700.

39. Braudel notează că prima parte a secolului al XVI-lea a fost un interval deosebit de dinamic, urmată apoi din 1550 pînă în 1600 de un interval mai degrabă calm. El comentează: „Este deci posibil... ca stabilitatea statelor în epoca lui Filip al II-lea să explice această surdină, această reţinere populară. Poliţia a fost foarte dură!" *La Méditerranée*, II, p. 80.

40. „Astfel, cînd secolul al XVI-lea se apropia de capăt, partea montană a Mediteranei, pretutindeni supraîmpovărată de oameni şi constrîngere, a explodat pentru a se elibera. Această stare difuză de război apare, cînd o privim, cu un contur neclar, amestecată cu acea

formă de război social deghizat și interminabil pe care-l numim haiducie, un cuvînt vag, dacă va fi existat unul vreodată pentru ea.

În Alpi și în Pirinei, în Apenini ori în celelalte șiruri de munți, creștini sau musulmani, poate fi schițat profilul unui destin comun de-a lungul acestor enorme cununi de munți, în mijlocul cărora respiră marea" [Braudel, *ibid*, p. 39].

41. „În spatele pirateriei (*la course maritime*) se aflau orașele, orașele-state. În spatele atacurilor la drumul mare (*la course terrestre*) se aflau permanent seniorii care-i sprijineau pe haiduci. Briganzii erau adeseori conduși sau erau susținuți de cîte un nobil autentic...

Să nu simplificăm prea mult: larg răspîndit și de multe feluri, brigandajul în serviciul unor nobili era îndreptat totodată și împotriva altora... Pentru că banditismul nu este legat numai de criza unei anumite nobilimi. El este o mișcare de masă cu bază țărănească" [*Ibid*, III, pp. 88-90].

42. Delumeau, *Vie économique*, II, p. 547.

43. Vezi *Ibid*, II, pp. 543, 546-547, 608, 625.

44. Rosario Villari expune impactul involuției agricole asupra sudului Italiei: „Zona rurală din sud, neatinsă de valurile revoltei rurale care au însoțit răspîndirea Reformei protestante, a reacționat acum împotriva reimpunerii tot mai ferme a dărilor feudale și împotriva forței simultane a reorganizării financiare și economice a Bisericii. Faptul cel mai important este că cei ce participau la mișcare erau, mai degrabă decît lucrători săraci, acele grupuri care au jucat un rol de conducere și de agregare socială în cadrul provinciei.

Aceștia erau antrepenori agricoli, *massari*, organizatori semicapitaliști ai producției de cereale: forțe ale zonelor rurale care fuseseră în stare să profite în decursul întregii faze seculare a conjucturii favorabile, care a durat în tot secolul al XVI-lea, culegînd în parte fructul depresiunii salariilor și profitînd în mod indirect de criza financiară a nobilimii și de dezvoltarea burgheziei urbane. Aceștia erau, în acea perioadă, lucrători salariați, proprietari mici și mijlocii, antreprenori agricoli. Cu o fizionomie cu totul distinctă de aceea a burgheziei avute, *massari* au avut o funcție organizațională de o mare importanța în producția primară a regatului și în creșterea animalelor". *La rivolta antispagnola a Napoli: Le origini (1581-1647)*, Laterza, Bari, 1967, p. 61.

45. *Ibid*, pp. 61-62.

46. George Rusche și Otto Kirchheimer deduc consecințele acestei situații: „Oferta ieftină de mercenari au făcut cavalerii inutili și i-a păgubit pe aceștia de o parte însemnată a venitului lor. Unii, în special cei cu ranguri mai joase au suferit dublu, deoarece epuizarea solului și sărăcia din ce în ce mai mare a țăranilor i-a pus pe aceștia în imposibilitatea de a-și plăti rentele... Mulți dintre acești cavaleri, nobili din tată în fiu, dar fără pămînt, luau parte la atacurile la drumul mare exact așa cum o făceau, pe o scară mai mică, supușii lor. Principala diferență a fost aceea că țăranul decăzut a trebuit să practice aceste acțiuni în mod deschis, pe cînd cavalerii și-au putut ascunde scopul sub

pretextul unui război legitim sau de răzbunare a maselor pauperizate împotriva comercianţilor urbani îmbogăţiţi..." *Punishment and Social Structure*, Russell & Russell, New York, 1939, p. 13.

47. Villari, *La rivolta antispagnola a Napoli*, p. 58.

48. „Legarea fenomenului [haiduciei] de conceptul de rezistenţă feudală împotriva statului nu este conformă cu faptele acestei situaţii istorice... Sfîrşitul secolului al XVI-lea nu este, în mod special, o perioadă de mari presiuni exercitate de către stat contra baronilor; chiar la Roma, încercarea Papei de a-şi recupera bunurile şi drepturile uzurpate de marii proprietari de pămînt [*feudatari*] s-a sfîrşit în 1581 cu succesul definitiv al uzurpatorilor." [*Ibid*, p. 60].

49. Hartung şi Mousnier, *Relazioni del X Congresso*, IV, p. 8.

50. José A. Maravall, „The Origins of the Modern State", *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, 4, 1961, p. 800.

51. Erik Molnar dă această definiţie precaută: „Absolutismul este un regim politic în care puterea statului este exercitată în mod esenţial şi efectiv de către suveran peste întregul teritoriu cu asistenţa unei organizaţii birocratico-militare pe care el o are sub controlul său. Această definiţie include, ca pe un criteriu esenţial, puterea efectivă care, de regulă, cînd este contestată, precumpăneşte asupra aspiraţiilor adverse, ca de pildă cele formulate de un parlament ori de o birocraţie ereditară". „Les fondaments économiques et sociaux de l'absolutisme", în *XIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques: Rapports*, IV, *Méthodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berger & Sohne, Viena, 1965, p. 155.

52. „Nimic nu indică aşa de clar limitele puterii regale în secolul al XVI-lea ca faptul că guvernele erau continuu în dificultăţi financiare, incapabile să-i tapeze de averi pe cei mai capabili să plătească, şi în stare să stîrnească o revoltă costisitoare ori de cîte ori încercau să-şi realizeze un venit adecvat." William J. Bouwsma, „Politics in the Age of the Renaissance", în *Chapters in Western Civilization*, a treia ed., Columbia Univ. Press, New York, 1961, I, p. 233.

53. „N-a existat o tradiţie naţională reală nici în secolul al XV-lea, nici în secolul al XVI-lea; s-a manifestat însă un sentiment al comunităţii pe care monarhii au fost capabili să-l reorienteze spre propriile lor scopuri, reuşind să-şi facă acceptată posesiunea puterii, drept ceva la care toţi au colaborat în mod liber." Maravall, *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, p. 796.

54. „Trebuie să evităm tentaţia de a interpreta această nouă orientare a gîndirii politice [ideea statului] drept o conştiinţă a solidarităţii naţionale...

Trebuie să observăm faptul că juriştii şi ideologii care au elaborat în mod progresiv ideea de stat în secolul al XVI-lea au vorbit mult mai des de *Prinţ* (în accepţia lui Machiavelli) decît de popor, de *autoritate* mai mult decît de *colectivitate*.

Ar trebui, tocmai de aceea, să reflectăm la acest punct de pornire: «statul» în sine nu există. El este, înainte de orice, afirmarea unei noi forme de autoritate: *puterea politică a suveranului*". Georges de

Lagarde, „Réflexions sur la cristallisation de la notion L'Etat au XVIe siècle", în Enrico Castelli, ed., *Umanesimo e scienza politica*, Dott. Carlo Marzorati, Milano, 1951, pp. 247-248.

55. „Voga Antichităţii anunţă, în secolul al XVI-lea, o nouă întărire a legii romane adăugîndu-i vechea idee a «eroului», a semizeului, atît puternic cît şi benefic... Eroul este modelul de a fi căruia popoarele simt nevoia sa i se încredinţeze." Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, pp. 96-97.

56. „Există un loc, la antipodul ştiinţei economice pure, pentru o formulă foarte flexibilă şi foarte variată: «piaţa este şcoala în care burghezia învaţă prima dată naţionalismul»". Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, I, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962, p. 34.

57. „Un mare număr de oameni [din statele occidentale], în special din sau aproape de capitală, au ajuns să gîndească despre ei ca despre supuşii speciali ai regelui, cu un statut asemănător cu ceea ce în ziua de azi ar fi denumit *Staatsvolk*... Un monarh care luptă să aducă supuşi foarte puternici sub controlul său poate monta împotriva lor clasele mijlocii, dar poate spera să atingă acelaşi scop şi prin expansiune, învăluind prin flancuri feudalismul din propria provincie prin stăpînirea unora periferice, îndepărtate", Kiernan, *Past & Present*, nr. 31, p. 33.

58. „Ideea că o societate trebuie integrată, că trebuie să fie, pe cît posibil, numai o rasă, o limbă şi o cultură într-un stat, şi că toate sau aproape toate popoarele care au graniţe politice trebuie să aibă un drept de a hotarî ce trebuie făcut - toate acestea sînt idei noi, rezultatul gîndirii secolului al XIX-lea." Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China*, Brill, Leiden 1965, a doua ediţie revăzută, p. 6.

59. Charles Tilly măsoară „statalitatea" prin „autonomie formală, diferenţiere în raport cu organizaţiile non-guvernamentale, centralizare, o coordonare internă". De aici urmează că „statalitatea extremă nici nu garantează stabilitatea politică, nici nu asigură puterea în arena internaţională. Se poate ghici că o accentuare a statalităţii sporeşte de obicei autoritatea guvernului asupra resurselor mobile în cadrul populaţiei supuse, sporeşte capacitatea acestuia de a elibera resurse punîndu-le la dispoziţia unor obiective de rang naţional sau internaţional". „Reflections of the History of European Statemaking", schiţa mimeografiată a capitolului al 19-lea al cărţii editate de Charles Tilly, *The Building of States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, pp. 18-19, sub tipar.

60. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews, ed. a doua, XI, Citizen or Alien Conjurer*, Columbia University Press, New York, 1967a, p. 192.

61. „La sfîrşitul celui de-al XVI-lea secol, poziţia evreilor în comerţul internaţional slăbise în Germania şi ca rezultat al unei serii de prohibiţii dirijate contra lor. De atunci înainte, întregul comerţ cu estul a circulat prin canalele cele mai recente şi mai bine cunoscute; italo-mediteranean în sud şi hanseatic în nord. Drumul transcontinental traversînd Rusia şi Polonia, aşa cum funcţionase în secolele precedente,

a încetat să figureze în sursele istoriografice." J. Brutzkus, „Trade with Eastern Europe, 800-1200", *Economic History Review*, XIII, 1943, p. 41.

62. Salo W. Baron scrie despre Polonia. „Ştiu foarte puţine lucruri despre viaţa evreilor în cursul [secolelor al XI-lea şi al XII-lea], dar evreii se bucurau desigur de o deplină libertate de acţiune şi erau supuşi, dacă erau, la puţine restricţii juridice." *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a 2-a, III: *Heirs of Roma and Persia, Jewish Publication Society of America*, Philadephia, 1957 a, p. 219. În Europa Occidentală, sistemul feudal a tins să fie favorabil evreilor, făcînd din ei „un nou grup de vasali regali, ceva înrudit cu nobilii creştini". Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a 2-a. IV: *Meeting of East & West*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1957a, p. 50. Acelaşi lucru era adevărat pentru Spania (vezi pp. 36-43), Franţa carolingiană (vezi pp. 43-53), Germania (vezi pp. 64-75), Anglia şi Normandia (vezi pp. 75-86). Deşi feudalismul a „complicat mult viaţa evreilor în Europa occidentală atît prin diversitatea sa anarhică cît şi prin întărirea autorităţii Bisericii asupra evreilor", totuşi „organele centrale şi provinciale ale Bisericii au contribuit într-un mod semnificativ la securitatea evreilor prin insistenţa lor continuă pe ideea toleranţei elementare, prin contribuţia lor la întărirea puterii regale accentuînd ideea dreptului divin al regilor, prin injoncţiunea lor ca regele să domnească drept, prin neobosita lor propagare de acorduri ţintind la stabilirea «armistiţiului divin» pentru grupurile cele mai lipsite de apărare ale populaţiei, incluzînd clericii şi evreii" p. 53-54.

63. În Evul Mediu timpuriu, evreii profitaseră de situaţia de „vasali regali". În Evul Mediu tîrziu, aceiaşi regi au devenit mai puternici. Cu toate acestea, poziţia evreilor a început să intre în declin. Baron comentează: „Întrucît stăpînii lor princiari îşi obţineau beneficii fiscale tot mai mari din relaţia cu ei, este de două ori uimitor că ei nu au reuşit să-şi folosească puterea din ce în ce mai mare pentru o protecţie mai efectivă a «supuşilor» lor evrei" [p. 198]. Baron găseşte explicaţia în „noul tip de naţionalism care începea să se contureze treptat în Evul Mediu tîrziu" [p. 199]. În plus, „laicizarea crescîndă a societăţilor medievale a intensificat intoleranţa lor etno-religioasă" [p. 200].

64. „Forţaţi să plece din ţară în ţară, [în secolele al XIV-lea şi al XV-lea... evreii] se deplasau în număr tot mai mare spre frontierele care se deschideau în Europa central-răsăriteană şi stabileau comunităţi tot mai mari şi mai active în teritoriile slavone, ungare, şi lituaniene. În multe dintre aceste încercări ale lor, ei au constatat că utilitatea lor pentru societăţile respective ca furnizori de bani şi de credite şi ca obiecte de impozitare, adesea fără apărare, constituia unul dintre cele mai mari avantaje economice ale lor." Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a 2-a, XII: *Economic Catalyst*, Columbia Univ. Press, New York, 1967 b, pp. 30-31.

Germania a fost o arie marginală: „După catastrofa provocată de ciumă însă, evreimea germană decimată şi sărăcită a fost silită tot mai

mult să se concentreze pe camătă. Deşi profiturile sale financiare au diminuat rapid, ea a atras asupra sa animozitatea populaţiei... Chiar guvemanţii care, prin impozitare, erau în multe privinţe partenerii din umbră ai bancherilor evrei, îi apărau acum pe aceştia din ce în ce mai puţin... Situaţia a devenit tot mai proastă în decadele furtunoase de la începutul secolului al XVI-lea, cînd disensiunile religioase şi frămîntarea socială pregăteau terenul pentru războaiele religioase şi civile" [pp. 151-153].

65. „Se pare că situaţia era diferită pentru numeroşii evrei din Polonia, pentru care calea spre proprietatea funciară şi spre promovarea socială era din principiu barată. În acest caz, noi credem că investirea capitalului [în activităţile industriale şi miniere] era cel mai adesea calea pe care se angajau." Marian Malowist, „L'évolution industrielle en Pologne du XIVe au XVIIe siécle: traits généraux", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, p. 601.

66. „Dar cum putem explica această prăbuşire [a întîietăţii comerciale a oraşelor-state italiene]? Elementele care au contribuit la aceasta sînt următoarele: lupta de clasă care înflorea în oraşele-state, falimentele prin insolvabilitate a datornicilor regali (bancrupta lui Bardi Peruzzi), absenţa unui stat mare în stare să-şi protejeze cetăţenii în străinătate; deci, cauza fundamentală constă chiar din structura însăşi a oraşului-stat care nu se putea transforma într-un mare stat teritorial." Antonio Gramsci, *Il Risorgimento*, Giulio Einaudi Ed. Roma, 1955, p. 9.

67. „Atîta vreme cît republicile nord-italiene au servit ca centre bancare mondiale, evreii erau în mod eficient ţinuţi în afara ţinutului acestor «lombarzi» ale căror resurse financiare le excedau pe ale lor chiar în restul Europei. Totuşi după crizele financiare ale secolului al XIII-lea, care au condus la prăbuşirea unor mari firme [diferite]... noi ocazii au apărut pentru evrei...

Şi principatele italiene au apreciat rapid prezenţa evreilor ca o sursă adiţională de putere economică." Baron, *A Social and Religous History of the Jews*, XII, pp. 161, 163.

Cînd evreii din Spania şi Sicilia au fost expulzaţi în 1492, „Italia era singura ţară în Europa creştină deschisă refugiaţilor..." Cecil Roth, *The History of the Jews of Italy*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1946, pp. 178-179.

68. „Dacă evreii n-au putut fi în întregime folosiţi în anumite regiuni [ale Europei occidentale]... aceasta s-a datorat într-o foarte mare măsură, dobînzilor fiscale ale respectivelor guverne în venitul pe care-l colectau direct ori indirect, prin împrumutarea banilor evreieşti via impozitare din ce în ce mai mare a evreilor." Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XII, p. 197.

Vezi J. Lee Shneidman, despre Aragon în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea: „De obicei, cînd cineva dă bani cu împrumut aşteaptă ca banii să-i fie restituiţi. Aceasta nu este în întregime adevărat cînd statul este cel împrumutat. Cînd regii în mod frecvent retumau un împrumut mic, practica obişnuită era să-i retumeze reîmprumutîndu-se sau făcînd un alt împrumut de la un alt individ pentru a-l plăti pe primul. De obicei,

banii cu care evreii împrumutau statul erau pierduţi, şi trebuiau să şi-i recupereze prin profiturile din colectarea impozitelor. Întrucît aceste profituri deveneau sursa altor împrumuturi, monarhii erau foarte dornici să se asigure că evreii îşi vor recupera valoarea împrumutului plus profitul." *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire, 1200-1350*, New York Univ. Press, New York, 1970, II, p. 433.

69. P. Elman, „The Economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290", *Economic History Review*, VII, 1, nov. 1936, p. 151. Elman susţine mai departe că *datorită* faptului că evreii erau „secătuiţi", italienii au fost chemaţi să le ia locul.

70. „În acea perioadă... comercianţii maritimi englezi îşi unificaseră forţa cu oamenii oraşelor şi xenofobia urbană se lărgea devenind naţionalism economic. Spre sfîrşitul secolului al XIV-lea încercările negustorilor de stofe englezi de a pătrunde în aria baltică au fost întîmpinate cu o bună voinţă redusă în oraşele Hansei. În aceste împrejurări, privilegiile hanseaticilor în Anglia (care includeau impozite fiscale pe postav mai mici decît cele plătite de locuitori) păreau total nejustificate şi comercianţii englezi au cerut fie reciprocitate în aria baltică, fie reducerea privilegiilor hanseatice în Anglia... Între timp italienii au devenit centrul unei controverse similare... [Orăşenii şi-au manifestat] opoziţia faţă de micile invenţii ale partizanilor circulaţiei monedelor metalice care începeau să devină monedele comune. Operaţiile de bancă şi de schimb erau considerate a conduce la un export de aur şi argint, iar caracterul comerţului lor [«fleacuri» micile obiecte de lux] la o constantă scurgere de metale preţioase." Eduard Miller, „The Economic Policies of Governments: France and England", în *Cambridge Economic History of Europe*, III; M.M. Postan, E.E. Rich şi Edward Miller ed. *Economic Organization and Policies in Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1963, pp. 330-331.

71. 1492 este o dată cheie. Înaintea acestui moment, aşa cum notează Vicens: „Nu exista o burghezie urbană, ca în celelalte ţări din Occident. Acest decalaj a fost umplut de către o clasă socială din afara religiei creştine: evreii". *An Economic History of Spain*, p. 248.

După aceea, genovezii au devenit dominanţi: „Punctul de răscruce în istoria comercianţilor genovezi din Spania a fost descoperirea Americii şi, ulterior, începutul relaţiilor comerciale cu noul continent. De acum înainte, ascensiunea lor la poziţia de preponderenţă economică în Spania a fost similară cu ridicarea progresivă a naţiunii ca putere dominantă a lumii în secolul al XVI-lea. Norocul i-a dat Spaniei simultan două imperii, unul în lumea veche, celălalt în cea nouă. Lipsa de pregătire a Spaniei pentru responsabilităţi imperiale, în mod special în sfera economică, a fost trambulina pentru avansul genovezilor." Ruth Pike, „The Genoese in Seville and the Opening of the New World". *Journal of Economic History*, XXII, 3, sept., 1962, p. 348. Vezi Chaunu, *Séville*, VIII (1), pp. 285-286.

Vezi de asemenea Javier Ruíz Almansa: „Fiecare dintre cele trei grupuri rasiale (creştini, evrei, mauri) a preluat asupra lui, în structura economică şi socială a epocii, o funcţie determinată. Eliminarea a creat

un vacuum dificil de umplut şi a produs o veritabilă mişcare organică a societăţii spaniole. Comercianţii genovezi şi flamanzi au preluat funcţiile deţinute anterior de evrei, dar nu integral. Meseriaşii din sudul Franţei au compensat în mare măsură golul lăsat de morisci..." „Las ideas y las estadísticas de población en España en el siglo XVI", *Revista internacional de Sociología*, I, 1947, citat de Juan Reglá, „La expulsión de las moriscos y sus consecuencias", *Hispania, revista española de historia*, XIII, nr. 52, 1953, p. 445.

72. „În Polonia, care a ieşit brusc în modernitate la începutul secolului al XV-lea, există o ascendenţă crescîndă a evreilor datorită numărului lor, şi aproape o naţiune şi un stat evreiesc, care vor fi toate măturate de dificultăţile economice şi de represiunea nemiloasă a secolului al XVII-lea..." Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 137.

73. „La începutul secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea, marile case italiene... dominau exporturile engleze de lînă şi în cîţiva ani au exercitat un monopol total asupra exporturilor precum şi întregul control al Vamei regale.

Din această poziţie italienii au fost eliminaţi pînă la urmă, de către sindicatele negustorilor indigeni şi, în cele din urmă, de către English Company of Staple...

Pe la 1361 English Company of Staple se afla în posesiunea monopolului efectiv al «exporturilor de lînă» spre Europa nordică... Monopolul a convenit... comercianţilor de lînă...; era în concordanţă cu interesul crescînd al postăvăriilor pentru că a creat o mare discrepanţă între preţurile lînii pe piaţa internă şi pe cea externă.

În primul rînd aceasta îi convenea regelui. Vama şi subvenţiile la exportul de lînă reprezentau cea mai bună asigurare posibilă pe care el o putea oferi, iar o companie autorizată, bucurîndu-se de monopolul comerţului, era o sursă cu mult mai sigură de împrumuturi decît diversele firme şi grupuri care dăduseră faliment, una după alta, în primii ani ai Războiului de o sută de ani... Singurul interes care a avut de suferit a fost acela al producătorilor de lînă şi e posibil ca acesta să fi fost unul dintre motivele pentru care producţia de lînă a intrat în declin." M.M. Postan, „*The Trade of Medieval Europe: The North*", în *Cambridge Economic History of Europe*, II, M.M. Postan şi E.E. Rich ed., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1952, p. 238.

74. Schimbări forţate au avut loc în Spania şi în Portugalia. Acest fenomen a fost ideal pentru semi-periferializare. Evreilor le era admis să devină *marranos*. Aceasta le permitea să joace un rol cu mult mai important în cadrul burgheziei decît înainte. Cînd evoluţiile în Peninsula Iberică au atins punctul în care părea dezirabil să forţezi naşterea unei burghezii locale, coincidenţa dintre „burghezie" şi „noii creştini" a făcut din ultimii o ţintă uşoară de persecuţie. Vezi I.S. Revah, „L'hérésie marrane dans l'Europe catholique du 15e au 18e siècle", în Jacques Le Goff, *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, 11e-18e siècles*, Mouton, Paris, 1968, în special, p. 333 cu referire la Portugalia.

75. Vezi Malowist, *Past & Present*, nr. 13, Ferdo Gestrin, *Annales E.S.C.*, XVII, 1962.

76. Salo W. Baron, scrisoare personală, 16 nov., 1970. Vezi D. Stanley Eitzen: „Evreii erau în mod suplimentar antipatizaţi şi din pricina serviciilor pe care le făceau nobililor şi monarhilor [în secolul al XVI-lea]. Ei serveau ca agenţi financiari pentru monarhi, arendau şi administrau domeniile Coroanei şi proprietăţile *gentrylor*, şi adesea funcţionau drept perceptori." „Two Minorities: The Jews of Poland and the Chinese of the Philippines", *Jewish Journal of Sociology*, X, 2, dec. 1968, p. 227.

77. „Cu toate acestea teza conform căreia calvinismul s-a născut ca o religie care a încurajat străduinţele omului de afaceri, este astăzi văzută ca axiomatică. În forma sa primară această doctrină afirmă că religia calvinistă glorifică zelul acaparator, sau, cel puţin, că ea încurajează credinţa după care succesul în afaceri ar putea fi privit ca un semn al numărării printre aleşii Domnului. O asemenea pervertire a calvinismului nu este de neconceput, deşi merită să observăm nu numai că ea ar fi fost o pervertire, dar că ea ar fi fost o pervertire deosebit de respingătoare pentru calviniştii riguroşi, ca implicînd prezumţia păcătoasă a încercării de a dezvălui lucrarea de nepătruns a Providenţei. O mai posibilă pervertire populară a calvinismului ar fi fost una de o natură cu totul diferită. Aceasta ar fi urmat să lase credinţa în Providenţă să alunece pe panta fatalismului şi să conducă la letargie şi lipsă de interes faţă de propria activitate ca urmare a sentimentului că eforturile individuale sînt neputincioase în faţa voinţei Domnului. Acum cîţiva ani, membrii comisiei numiţi de Corporaţia Carnegie pentru a investiga problema «albilor săraci» din Africa de Sud au dezbătut serios chestiunea dacă nu cumva unul dintre factorii care au cauzat lipsa de spirit practic şi de încredere în sine printre «albii săraci» a fost acest tip de fatalism, inculcat de un «calvinism greşit». Aceasta reprezintă un interesant comentariu asupra credinţei larg acceptate în calvinism ca stimulent al spiritului de întreprindere. El sugerează, foarte pregnant într-adevăr, că influenţele nedogmatice determină reacţia calvină la stimulii şi oportunităţile economice." H.M. Robertson, „European Economic Developments in the Sixteenth Century". *South African Journal of Economics*, XVIII, 1, mar., 1950, p. 48.

78. Nu vreau să neg că e posibil să fi fost *mai uşor* de folosit teologia calvină decît cea catolică pentru a justifica activitatea capitalistă. Nu numai că Weber crede asta, dar unii dintre criticii săi cei mai acerbi gîndesc şi ei astfel. De exemplu, Cristopher Hill susţine: „Doctrinele care folosesc motivele sufleteşti ce admit presiunile sociale influenţează mai uşor conduita individuală, se răspîndesc în special... în perioadele unor schimbări sociale rapide printre acele persoane care sînt cele mai expuse efectelor acestor schimbări. Creştinismul a apărut într-o atare perioadă; Sf. Augustin, la a cărui teologie reformatorii au făcut atît de mult apel, a trăit şi el într-o eră în care vechile standarde se destrămau; şi el a pus accentul pe motivele interne mai degrabă decît pe acţiunea externă... Se pare că există o tendinţă permanentă pentru

Biserica de stat din Anglia de a reveni la ceremonial iar pentru grupurile de opoziţie de a pune accentul pe elementul interior." „Protestantism and the Rise of Capitalism", în F.J. Fisher, ed., *Essays in Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1960, pp. 34-35.

Ceea ce susţin eu este că, datorită nevoii sociale, catolicismul putea fi folosit pentru a justifica capitalismul, în timp ce protestantismul nu era necesar în acest sens. Cel mult, aş putea fi de acord cu formularea lui Hill: „Dar nu există nimic în protestantism care să conducă automat la capitalism; importanţa sa a fost mai degrabă că el a subminat obstacolele pe care instituţiile şi ceremoniile mai rigide ale catolicismului le-au impus" [p. 37].

79. Christopher Hill, *Reformation to the Industrial Revolution, 1530-1780*, vol. II din *Pelican Economic History of Britain*, Penguin Books, Londra, 1967, p. 34.

80. „Apoi, în anii 1520, s-a produs marea revoltă a lui Luther. Ea nu a fost o revoltă în cadrul învechitei economii a Europei; a fost o revoltă a ariilor «subdezvoltate», «coloniale» din nordul şi centrul Europei, multă vreme supuse la dări, frustrate şi exploatate (aşa cum se simţeau ele) pentru a susţine marea civilizaţie a Mediteranei şi Rinului." H.R. Trevor- Roper, „Religion, the Reformation, and Social Change", în *The Europen Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries, and other Essays*, Harper, New York, 1969 pp. 32-33.

81. Vezi Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XII, p. 18.

82. P.C. Gordon-Walker, *Economic History Review*, VIII, 1937, p. 14. „Rezultatele concrete ale fazei luterane... au fost distrugerea predominării catolice asupra claselor mijlocii şi inferioare, şi sancţionarea consfiscării proprietăţii catolice şi feudale...

[În al doilea stadiu] problema cheie a devenit aclimatizarea claselor... Burghezia trebuia să-şi schimbe subordonarea în voinţă de guvernare... Clasa muncitoare trebuie să-şi transforme munca extensivă şi dezordonată într-o muncă disciplinată, organizată şi regulată... Societatea capitalistă... avea nevoie de individualism pentru a masca structura de clasă a societăţii, care a fost mult mai la suprafaţă decît în feudalism... Structura de clasă a fost deopotrivă justificată conform istoriei şi pusă în umbră de accentul pe comportamentul spiritual al individului ca singurul criteriu al diviziunii sociale, iar metodele şi etica socială corecte pentru consolidarea sa erau gata făcute spre a se auto-impune printre cei *aleşi* şi, dacă era necesar, spre o impunere coercitivă printre reprobaţi...

Pe măsură ce aclimatizarea claselor, care era cea mai înaltă sarcină a Reformei, se realiza progresiv, protestanţii trebuiau să consimtă la alte activităţi care deveniseră mai importante; întîi de toate, trebuia lăsat loc liber statului secular şi ştiinţei" [pp. 16-17, 18].

83. Vezi Stefan Czarnowski, „La réaction catholique en Pologne à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle", *La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Historiques*, Société Polonaise

d'Histoire, Varşovia, 1933, II, p. 300. Vezi Thadée Grabowski: „Principalii preopinenţi ai luteranismului [între 1530 şi 1555] erau membri ai clerului, burghezi de descendenţă germană, şi studenţi polonezi întorşi de la Wittenberg şi Königsberg, pe atunci centre ale educaţiei universitare.

Nobilimea era foarte puţin implicată. Luteranismul era prea moderat pentru nobili şi susţinea.... puterea regală... Fiind prea dogmatic şi monarhic el displăcea... seniorilor care visau o republică în stilul vechii republici romane." „La réforme religieuse en Occident et en Pologne", *La Pologne au Ve Congrès International des Sciences Historiques*, Bruxelles, 1923, Varşovia, 1924, pp. 67-68.

Stanislaw Arnold susţine însă că nu este chiar aşa: „Este sigur că o parte, dar numai o parte, a magnaţilor au devenit adepţi ai Reformei, în special ai calvinismului. Dar calvinismul atrăgea mai ales elementele cele mai progresiste ale nobilimii mijlocii, care erau la putere în această perioadă în ţară, în mod particular în Dietă". „Les idées politiques et sociales de la Renaissance en Pologne", *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Académie Polonaise des Sciences, Institut d'Histoire, Varşovia, 1955, p. 160. Arnold îl critică pe Czarnowski în mod particular. Vezi p. 159 şi urm.. Fox şi Tazibir oferă însă o imagine apropiată de cea a lui Czarnovski şi Grabowski. Vezi P. Fox, „The Reformation in Poland", în The Cambridge History of Poland, I.W.F. Reddaway et al, ed. *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1950, pp. 329, 345- 346; „The Commonwealth of Gentry", în Aleksander Gieysztor et al., *History of Poland*, PWN-Polish Scientific Publishers, Varşovia, 1968, pp. 185-186.

84. Czarnowski, p. 301.

85. *Ibid*, p. 304.

86. *Ibid*, p. 308. J. Uminski pune accentul pe ingredientele non-poloneze ale protestantismului din Polonia: „Luteranismul a atras în principal populaţia de origine germanică care locuia în oraşele poloneze... Aşa-numitul anti-trinitarianism, care a început, în curînd, să înlocuiască calvinismul în rîndul nobilimii, nu era, de fapt polonez. Anti-trinitarianismul era organizat şi dirijat în principal de străini." „The Counter- Reformation in Poland", în *The Cambridge History of Poland*, I, p. 412.

Janusz Tazbir subliniază implicaţiile internaţionale ale naţionalismului religios: „Catolicismul a delimitat Polonia de Suedia protestantă, de Rusia ortodoxă şi de Turcia mahomedană" [p. 228]. Invers, „papalitatea a căutat să realizeze, prin Polonia, nu numai propriile sale ţeluri politice, dar adesea şi pe cele ale Habsburgilor" [p. 229].

87. „Pentru că în spatele noilor erezii ale luteranismului şi calvinismului stăteau la pîndă inamici potenţiali încă şi mai periculoşi, de a căror existenţă autorităţile catolice erau foarte conştiente. Şi Curia era pe termen lung, probabil, mai puţin preocupată să suprime protestantismul (o provocare trecătoare) decît să se întoarcă la

separatismul politic crescînd al epocii, să centralizeze o administrație ecleziastică ce devenea aproape pretutindeni tot mai federală și mai autonomă, să subordoneze o laicitate tot mai agresivă unei autorități clericale, să curme libertățile periculoase ale culturii artistice și intelectuale, să resuscite validitatea unei concepții obiective, ierarhice și filozofice despre realitate care susținea pretențiile sale la supervizarea diverselor activități ale creștinității; pe scurt, să oprească toate acele procese pe care istoricii au început să le asocieze cu epoca Renașterii." William J. Bouwsma, *Venice and the Defenses of Republican Liberty*, Univ. of California Press, Berkeley, 1968, p. 294.

88. C.H. Wilson, „Trade, Society and the State", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 490.

89. Vilar, *Past & Present*, nr. 10, pp. 33-34.

90. Takahashi, *Science and Society*, XVI, p. 334.

91. „Monarhia absolută este o formă de stat feudal" Cristopher Hill, „The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society*, XVII, 4, toamnă 1953, p. 350.

92. „Monarhia absolută în Apus s-a dezvoltat dintr-un tip particular de monarhie feudală." W.G. Kiernan, *Past & Present*, nr. 31, p. 21.

93. „Toate formele de absolutism european au servit intereselor clasei nobililor sau proprietarilor de pămînt și au exprimat dominația politică a acestora asupra celorlalte clase ale societății, în primul rînd asupra țărănimii, care era clasa cea mai numeroasă." Erik Molnar, *XIIe Congès International des Sciences Historiques: Raports*, IV, p. 156.

94. Porchnev caută să explice originile burgheze ale birocrației ca derivînd tocmai din contradicțiile inerente ale unui sistem feudal în care indivizibilitatea fenomenelor economice și politice însemna că fiecare nobil își urmărește interesele proprii, nu neapărat coincizînd cu cele ale totalității clasei sale. „Rezultă o stranie dificultate: structura puterii unui stat aristocratic [*état nobiliaire*] nu poate fi pusă în mîinile aristocraților, pentru că preluarea puterii de către un anumit grup de aristocrați trebuie să provoace inevitabil o luptă deschisă cu celelalte elemente ale clasei senioriale" *Les soulèvements populaires*, p. 563.

95. Joseph A. Schumpeter, „The Sociology of Imperialism", în *Social Classes, Imperialism*, Meridian Books, New York, 1955 pp. 57-58.

96. „În creștinătate, la fel ca în Islam, nobilimea ocupă primul loc și nu-l va ceda... Pretutindeni, statul – o revoluție socială și politică (dar una abia schițată) – trebuie să lupte împotriva acestor «posesori de feude, stăpîni ai satelor, cîmpurilor și drumurilor, paznici ai enormei populații rurale». Să lupte, adică să negocieze cu ei, să-i dezbine dar să-i și mențină, căci este imposibil să stăpînești o societate fără complicitatea clasei dominante. Statul modern ia în mînă acest instrument; dacă l-ar sfărîma, ar trebui să ia totul de la început. Iar a recrea o ordine socială nu înseamnă puțin lucru, cu atît mai mult cu cît nimeni nu se gîndește serios la aceasta în secolul al XVI-lea".

Braudel, *La Méditerranée*. II, p. 50 (vezi și p. 54).

97. „În relaţie cu ambele grupuri ale nobilimii, politica absolutismului avea drept ţel apărarea intereselor lor de clasă elementare, adică a proprietăţii lor. Monarhia absolută nu a răspuns cerinţelor deschis reacţionare ale acelei *noblesse d'epée* şi, în multe cazuri, s-a opus în mod direct acestor cerinţe – dar aceasta este încă departe de «egalitarism»". A.D. Lublinskaya. *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620- 1629*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, p. 26.

98. J. Hurstfield, „Social Structure, Office-Holding and Politics, Chiefly in Western Europe", *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham ed., *The CounterReformation and the Prince Revolution 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, p. 130.

El continuă: „Dar în întreaga Europă occidentală funcţia aristocraţiei în societate era inerent contradictorie cu sine însăşi. Deţinători de titluri nobiliare, aristocraţii aveau ambiţii tradiţionale şi rivalităţi care frecvent acţionau contra intereselor liniştii regelui. Dar ca deţinători de funcţii ereditare – aşa cum erau mulţi dintre ei – ei trebuiau să impună un sistem juridic a cărui putere permanentă depindea de micşorarea propriilor lor puteri egoiste".

99. „Monarhia absolută se naşte din rivalitatea celor două clase, burghezie şi nobilimea... Aceată luptă de clasă este poate principalul factor al dezvoltării monarhiilor absolute." Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, pp. 97, 99.

100. Molnar, *XIIe Congrès International des Sciences Historique: Rapports*, IV, p. 163.

101. „Deţinînd puterea publică şi dreptul de a percepe impozite, funcţionarii.. apar ca organe ale societăţii stînd *deasupra* societăţii.

Cum statul se naşte din nevoia de a păstra antagonismele de clasă sub control, dar şi din lupta claselor, el este în mod normal statul clasei economic dominante mai puternice, care, prin mijloacele sale, devine şi clasa politic dominantă, şi astfel dobîndeşte noi mijloace de a stăpîni şi a exploata clasele oprimate... Există însă perioade excepţionale cînd războiul claselor antrenează forţe atît de egale încît puterea de stat, ca mediator evident, dobîndeşte pentru moment o anumită independenţă faţă de amîndouă. Aceasta se aplică la monarhiile absolute ale secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea [nu şi al XVI-lea?] care ţine nobilimea şi burghezia într-un echilibru reciproc." Frederick Engels, *The Origins of the Family, Private Property and the State*, Lawrence Wishart, Londra, 1940, pp. 195-196.

102. Discutînd fenomenul aristocraţilor implicaţi în afaceri în secolul al XV-lea în diverse oraşe italiene, Paul Coles afirmă: „Nobilimea repeta rolul major pe care urma să-l joace în activităţile de afaceri în Europa secolului al XVI- lea...". *„The Crisis of Renaissance Society: Genoa, 1448-1507"*, *Past & Present*, 11, aprilie 1957, p. 19.

"[Spre sfîrşitul secolului al XV-lea începe] o nouă tendinţă a dezvoltării Ungariei [care] poate fi rezumată economic ca o participare crescîndă a clasei senioriale în comerţul de piaţă şi ulterior chiar în producerea acestor mărfuri [vin, vite, grîu]." Zs. P. Pach, „En Hongrie

au XVI° siècle: l'activité comerciale des seigneurs et leur production marchande", *Annales E.S.C.*, XXI, 6, nov.-dec. 1966, p. 1213.

"Participarea nobilimii la exportul produselor agricole și animaliere, începînd spre sfîrșitul secolului al XV-lea și crescînd în timp, constituie un alt fenomen interesant dintre cele legate de dezvoltarea exploatării directe a pămîntului de către nobilime... Factorul care a facilitat această dezvoltare [a nobililor ca importatori de mărfuri textile și de bunuri de lux] în secolul al XVI-lea a fost suprimarea treptată a taxelor vamale în marile orașe, sub presiunea nobilimii." Marian Malowist, *Studi in onore di Armando Sapori*, I, pp. 587-588.

"Sfera activității antrepenoriale a iuncărilor s-a lărgit în cursul secolului al XVI-lea datorită asaltului asupra producției industriale și asupra monopolurilor comerciale ale orașelor... Emergența iuncărului ca negustător, contrabandist și industrialist a distrus definitiv vechiul echilibru între oraș și provincie." Hans Rosenberg, *American Historical Review*, XLIX, p. 236.

Începînd cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, cea mai mare parte a provinciei romane era în mîinile unei duzini de proprietari de pămînt. Ei erau numiți *mercanti di campagna*, negustori rurali. Vezi Delumeau, *Vie économique*, II, p. 571.

Antreprenorii militari, despre care am discutat anterior, erau, în majoritate, de origine nobiliară. În celelalte cazuri, acest tip de activitate antreprenorială conducea de obicei la înnobilare. Vezi Redlich, *Vierteljarhschrift für Sozial–und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr. 47, pp. 411, 427-428.

Vezi, de asemeni, Goran Ohlin, „Entrepreneurial Activities of the Swedish Aristocracy", în *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2, 1953, pp. 147-162; Lawrence Stone, „The Nobility in Business, 1540-1640", *Explorations in Entrepreneurial History*, X, 2, dec. 1957, pp. 54-61.

103. „Pentru a evita orice dificultăți viitoare și pentru a institui o conducere uniformă, o bulă papală a fost obținută în 1622, care a extins la toate ordinele [militare] Statutul în vigoare la Santiago, urmărind ca prohibiția activităților comerciale [pentru membrii ordinelor] să nu se aplice antreprenorilor la scară mare, ci numai micilor negustori sau cămătarilor obișnuiți... Comerțul era evident un factor vital pentru continuitatea Spaniei ca putere imperială, și nu putea fi tratat ca o vulgară afacere financiară." L.P. Wright, „The Military Orders in Sixteenth and Seventeenth Century Spanish Society", *Past & Present*, nr. 43, mai 1969, pp. 66-67.

104. „În concurența pentru investiții în pămînt Biserica și asociațiile neprofitabile [gli enti morali] (în cea mai mare parte aflate sub influența [Bisericii]) s-au aflat într-o poziție avantajoasă deoarece intraseră în competiție mai devreme decît laicii și «participanții individuali». La sfîrșitul anilor 1500 jumătate din proprietățile funciare din Milano erau în mîinile lor cu bine cunoscutele consecințe sociale și religioase." Bulferetti, *Archivio storico lombardo*, IV, pp. 21-22.

105. „De la o dată foarte timpurie, comerciantul prosper şi-a cumpărat rangul şi consideraţia socială, investindu-şi economiile într-o proprietate. Gentleman-ul fără bani şi-a refăcut situaţia în declin a familiei sale prin speculaţii comerciale, dintre care un mariaj într-o familie comercială, dacă nu cel mai puţin riscant, nu este însă cel mai puţin profitabil. La începutul secolului al XVI-lea, ambele mişcări se desfăşurau simultan cu o rapiditate necunoscută pînă atunci şi care poate fi explicată ca o consecinţă a unei ample creşteri a tuturor formelor de activitate comercială. Avîntul marilor venituri obţinute din comerţ a dus la apariţia unei noi pături de oameni de afaceri a căror activitate n-a fost limitată la portul maritim şi la oraşul privilegiat, ci s-a extins la activităţile de cumpărare a proprietăţilor funciare, chiar înainte ca secularizarea averilor monastice să fi făcut din speculaţia cu pămînturile mania unei întregi generaţii." R.H. Tawney, *Agrarian Problemes in the Sixteenth Century*, Longmans, New York, 1912, p. 187.

106. „Burghezia în secolul al XVI-lea, legată de monarhie şi aflată în serviciul regelui se afla totdeauna pe punctul de a dispare. Ea nu riscă doar ruina. Fie că devenea foarte bogată, fie că era obosită de riscurile vieţii comerciale, ea cumpăra funcţii, rente, titluri sau feude şi se lăsa ispitită de viaţa nobiliară, de prestigiul şi trîndăvia sa tihnită. Slujirea regelui aducea destul de repede titluri nobiliare; şi pe acest drum, care nu le excludea pe celelalte, burghezia a dispărut". Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 68.

107. „Propensiunea spre retragerea la viaţa de *rentier* nu este dificil de explicat. Riscurile materiale ale comerţului exterior nu erau întotdeauna însoţite de ocazii pentru îmbogăţire, şi asemenea ocazii au devenit tot mai puţine, pe măsură ce pieţele străine s-au micşorat. În acelaşi timp, este probabil ca şi capitalul să fi fost încă suficient de redus pentru a impune o înaltă rată a dobînzii... [Acest proces] este valabil numai pentru o parte a noii *burghezii*, mai erau însă şi alte componente. În primul rînd, erau oameni care căutau şi găseau securitate nu numai în afara dar şi în cadrul ocupaţiilor, totuşi preponderent comerciale. Ei reuşeau lucrul acesta comercializînd la o scară mai redusă, în cadrul unor pieţe bine organizate şi protejate... Volumul comerţului era în mîinile oamenilor cu averi mijlocii. Şi fiind mijlocii ei căutau securitate şi o găseau în cooperare, în combinare şi, mai general, în număr". M.M. Postan, în *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 218.

108. Block, *Caractères originaux*, I, p. 129.

109. „Legătura capitalismului cu monarhia absolută nu a fost întotdeauna favorabilă capitalismului. Este sigur că de prin anii '60 ai secolului al XVI-lea, bankrutele care au afectat întreaga Europă şi înregimentarea de stat nu erau în nici un caz factori minori contribuind la încetinirea progresului capitalismului comercial pe continent.

Această încetinire a fost pe termen lung favorabilă pe de altă parte monarhiei absolute. Ea a prevenit o prea rapidă creştere a burgheziei şi a ajutat să se menţină un echilibru relativ al burgheziei şi nobilimii, care

este, cu siguranţă, una dintre trasăturile absolutismului în Europa occidentală." Hartung şi Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p. 45.

Christopher Hill face o afirmaţie similară: „Monopolurile nu erau rele în sine: ele erau o formă de protecţie pentru noile industrii într-o ţară rămasă în urmă. Primele monopoluri se ocupau de apărarea naţională ; minele regale elisabetane urmăreau independenţa Angliei de arama străină necesară fabricării tunurilor. Existau monopoluri similare pentru praf de puşcă şi salpetru. Dar monopolurile au devenit curînd nocive cînd începură a fi folosite pentru scopuri fiscale de către guvernele ostile dezvoltării capitaliste. În secolul al XVII-lea monopolurile au fost create cu scopul de a fi vîndute...". *Reformatism to the Industrial Revolution*, p. 96.

110. Ei se referă nu numai la economiile pe scară mare dar şi la reducerea costurilor tranzacţiilor prin intermediul „internaţionalizării" externalităţilor (prin reorganizare a drepturilor de proprietate), a reducerii costurilor informaţiei (prin brokerajul) şi a reducerii costurilor riscului (prin societăţile pe acţiuni). Vezi Douglass C. North şi Robert Paul Thomas, *Economic History Review*, XXIII, pp. 5-7.

111. *Ibid*, p. 8.

112. Simion Kuznets subliniază elementul cheie în ce priveşte utilitatea statului pentru antreprenori: „Existenţa unui guvern suveran implică în mod decisiv posibilitatea deciziei acolo unde pot exista conflicte care adeseori influenţează direct şi explicit alternativele majore ale dezvoltării economice, înlăuntrul ţării şi între indivizi." „The State as the Unit of Study of Economic Growth", *Journal of Economic History*, XI, 1, iarnă 1951, p. 28.

CUPRINS

Redactor : GHEORGHE BALA
Tehnoredactor : DOINA ELENA PODARU

Bun de tipar: 29 X 1991
Apărut 1992; coli de tipar 10,5

Culegerea s-a făcut pe calculator de
Editura şi Atelierele Tipografice
Metropol S.R.L. 1991

Imprimat la Societatea comercială
„HELICON" Banat S.A.
Calea Aradului Nr. 1
TIMIŞOARA
România

Biblioteca de artă

528

Arte și civilizații

sistemul mondial modern

Un sistem mondial este un sistem social care are granițe, structuri, grupuri de apartenență, reguli de legitimare și coerență. Viața sa este guvernată de forțe aflate în conflict care îi conferă unitate prin relațiile de tensiune dintre ele și instabilitate, deoarece fiecare grup urmărește neîncetat să remodeleze sistemul în folosul său. Sistemul are caracteristicile unui organism în sensul că are o durată de viață în decursul căreia caracteristicile sale se schimbă în anumite privințe și rămîn stabile în altele. Structurile sale pot fi definite ca fiind, în momente diferite, puternice sau slabe, în termenii logicii sale interne de funcționare.

IMMANUEL WALLERSTEIN

Vol. I - II. Lei 300

ISBN 973-33-0150-7
ISBN 973-33-0149-3